

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

**KÖZÉPMAGYAR KORI VILÁGI SZÖVEGEK NYELVTÖRTÉNETI
VIZSGÁLATA,
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A SZÖVEGTANI
ÉS PRAGMATIKAI SAJÁTSÁGOKRA**

VARGA MÓNICA

2019

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

VARGA MÓNIKA

**Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata,
különös tekintettel a szövegtani és pragmatikai sajátosságokra**

Nyelvtudományi Doktori Iskola

vezető: Dr. Tolcsvai Nagy Gábor, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár

Magyar Nyelvészeti Program

vezető: Dr. Tolcsvai Nagy Gábor, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár

A bizottság tagjai:

A bizottság elnöke: Dr. Kiss Jenő, az MTA rendes tagja, professor emeritus

Belső bíráló: Dr. Haader Lea CSc., ny. egyetemi docens

Külső bíráló: Dr. Németh Miklós PhD, egyetemi docens

A bizottság titkára: Dr. Terbe Erika PhD, egyetemi adjunktus

A bizottság további tagjai: Dr. Dér Csilla Ilona PhD, egyetemi docens, Dr.
Sárosi Zsófia PhD, egyetemi docens, Dr. Korompay Klára CSc., ny. egyetemi
docens

Témavezető: Dr. Juhász Dezső CSc., egyetemi tanár

Budapest, 2019

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	5
1.1. A disszertáció tárgya és célkitűzései	5
1.2. A téma indoklása, időszerűsége	6
1.3. Megközelítés, módszer, terminológia	8
1.4. A vizsgált nyelvi anyag és forráskritika	14
2. A boszorkányperes tanúvallomás mint szövegtípus	19
2.1. A boszorkányperes eljárás történeti háttere, forrásai	19
2.2. A tanúvallomás felépítése	22
2.3. Megközelítés: az általánosítás és a szinkrón nézőpont korlátai	25
2.4. A tanúvallomás néhány további szövegsajátossága	28
3. Egyezkedés, információk és attitűd: a boszorkányperes írásbeli és kommunikatív jellemzőiről	33
3.1. A szövegrögzítés és -formálás kontextusai	34
3.2. Szinkrón párhuzamok – és közvetettségük	37
3.3. Egyezkedés a lejegyző és a tanú között: nyilvánvaló közbeavatkozások.....	39
3.4. Nyomaték, intenzitás, attitűd: válogatás és alkalmazkodás a szövegformálásban	44
3.4.1. Lehetőségek és korlátok a regiszter feltárásához	44
3.4.2. Lejegyzési vagy diskurzuszstratégia? Az értékelő, fokozó elemekről.....	50
3.5. Mi tartozik az „ügyre?” Szövegformálás, gondolatmenet, attitűd	62
3.6. Kitekintés: a lejegyzői profilok felé	68
4. Szövegkoherencia a tanúvallomásokban	76
4.1. Megközelítés, szembesítés, módszer	76
4.2. Határozói igeneves szerkezetek és igei állítmányok: funkcionális variánsok és koherencia	83
4.2.1. Az igeneves variáció és a finitség kérdésköre	83
4.2.2. Az ómagyar kor tanulságai és a szerkezeti változás lehetséges magyarázatai	89
4.2.3. Kategorizáció	94
4.2.4. Szerkezeti beágyazottság és grammatikalizáció	100
4.3. Szövegszerveződés és variáció	114
4.3.1. Időfolytonosság és mellérendelő viszonyok	116
4.3.2. Időfolytonosság, okság: alárendelő viszonyok	118

4.3.3. Koreferencia, figyelemirányítás, alanyváltások	123
4.3.4. Koreferencia és nyomaték: áljelzői és álvonatkozó kapcsolódás	130
4.3.5. Idézés, diskurzusszintek	133
4.4. Involvált vs. informatív jelleg a történetmondásban – kvalitatív elemzés.....	135
5. Szerepek és diszkurzív stratégiák boszorkányperekben	153
5.1. Diszkurzív kontextus, megközelítés, párhuzam	153
5.2. Hiedelmek, vélekedések, következtetések: nyelvi viselkedés a tanúvallomásokban	155
5.3. Kommunikációs igények, elvárások – és megoldások a tanúvallomások interakcióiban	168
5.4. Beszédaktus és újraértelmezése boszorkányperekben: a fenyegetés	176
5.5. Boszorkány-kihallgatások kommunikációs kontextusa	195
5.5.1. Kommunikációs kontextus a vádlottak kihallgatási szövegeiben	195
5.5.2. Módszertani kritika, megközelítés, salemi stratégiák.....	197
5.5.3. Változatok diskurzusstratégiákra: a beismerés és a tagadás mintázatai	204
5.5.4. A szembesítő kihallgatás stratégiái	220
5.6. Záró gondolatok	233
6. Összegzés, kitekintés	236
7. Bibliográfia	245
7.1. Forráskiadások	245
7.2. Kéziratok	246
7.2. Hivatkozott irodalom	246

1. Bevezetés

1.1. A disszertáció tárgya és célkitűzései. Dolgozatomban a szövegalkotás jellemzőit vizsgálom 16–18. századi boszorkányperes tanúvallomásokban, különös tekintettel a szövegek grammatikai és pragmatikai jellemzőire. Feltáró és összehasonlító módszerrel mutatom be, hogyan jellemezhető a szövegek koherenciája, következtetve a szövegformálás folyamatára, alakulására. Megvizsgálom továbbá a tanúk/kárvallottak és a boszorkánysággal vádolt személyek nyelvi viselkedését és azok lehetséges hatását az ügyek kimenetelére. Az elemzés során egyrészt tekintetbe veszem az egyes szövegek időbeli, társadalmi, kulturális kontextusát, másrészt igyekszem kimutatni azt, hogy a boszorkányperes tanúvallomás a szövegformálás tekintetében is önálló szövegtípusként értelmezhető.

A boszorkányperes tanúvallomásként létrejött szövegek – az azokban szereplő történetekkel, s az ott felidézett diskurzusokkal – több tekintetben is rétegzettek, így a dolgozat is a variációt keresi a szövegformálás különböző aspektusaiban. A dolgozat esettanulmányai ennek az összetettségnek, rétegzettségnek egyes aspektusait igyekeznek kibontani.

Elsőként a szövegtípus történeti, kulturális és jogi kontextusát foglalom össze a vizsgálat szempontjából releváns tényezőkre koncentrálni (2.1.). A fejezet további része a tanúvallomás felépítésében és a szerkezeti jellemzőiben megjelenő alapvető változatosságot vázolja fel (2.2–2.4.).

Ezt követik a lejegyzés folyamatának egyes aspektusaira vonatkozó kérdésfeltevések és megfigyelések: milyen szövegformálási tendenciák azonosíthatók, és mennyiben alkalmazkodik a lejegyző a tanú nyelvhasználatához (hozzájárulva ezzel a szövegtípusra jellemző változatosságához), és ezáltal mennyiben különbözik boszorkányperes tanúvallomás a szinkrón, illetőleg a korszakkal párhuzamba állítható más nyelvű jegyzőkönyves forrásoktól (3.).

Egy további esettanulmány foglalkozik azzal, hogy milyen mintázatokban jelenik meg a koherencia a vizsgált szövegekben, főként a (tag)mondatkapcsolódást és a szövegfunkciókat tekintve – a történetek szereplőire vonatkozó referenciák és az időbeli, oksági viszonyok folytonossága, az információk elrendezése –, és hogyan alakul a szövegtípusban. Egyaránt szempont a tartalmak kifejtése és implicit volta – a későbbi befogadó nézőpontjából is, a tárgyilagos megfogalmazás, illetőleg a tanú személyes tapasztalatainak és nézőpontjának hatása a megformálásra (4.).

Az utolsó nagyobb témakör a tanúvallomásokban megjelenő kommunikációs kontextus, kapcsolódva a néprajzi háttérhez is: milyen tendenciák jellemzik a kárvallottakra, későbbi tanúkra jellemző nyelvhasználatot a bizonytalanság és meggyőzés, illetőleg az egyéb attitűdök mentén; mitől válik gyanússá a boszorkánysággal vádolt személy (nyelvi) viselkedése a történetmondások alapján és vádlottként a kihallgatási szövegekben, és ennek milyen hatása lehetett az eljárás kimenetelére nézve (5.).

Az időintervallumból adódóan a nyelvi jelenségek – a szövegformálás, a történetmondás szerveződése – változatosságának, variációjának bemutatására terjednek ki az eseti vizsgálatok, ahol lehet, reflektálva a változásokra, rendszerbeli mozgásra is. Olyan rendszerszerű összefüggéseket kellett kitapintani a szövegekből, amelyek kiválasztott időszakra jellemzők, elsősorban azt, hogy milyen megoldások álltak a megnyilatkozó rendelkezésére például az eseményláncok és a koreferencia kifejezése tekintetében, ugyanis az akkori variánsok egy része a mai kompetencia alapján nem aktív, illetőleg visszaszorulóban van (4.2.).

A nyelvi viselkedésre vonatkozó eseti vizsgálatokban szintén a variáció megmutatása a cél, ugyanis a jellegzetesnek mutató stratégiák a szövegtípus társadalmi – kulturális háttérével együtt értelmezhetők, a korszakon kívül pedig nem mutatkozik olyan szövegcsoporthoz, amellyel e tekintetben párhuzamba lehetne állítani a vizsgált forrást. Ugyanakkor az egyes tanú- és vádlott-kihallgatási szövegek változatosságából adódóan a szövegtípuson belül is releváns az összehasonlító elemzés. Ahol a vizsgált szűkebb téma indokoltá és lehetővé teszi, például a szövegkohézió egyes aspektusai és néhány általánosabb pragmatikai jelenség kapcsán kitekintek a korszak más műfajaira, főként a magánlevelezésre (lásd például: 3.3–4., 4.2., 4.4., 5.2.); ezzel valamelyest indokolható a címbeli szóválasztás.

1.2. A téma indoklása, időszerűsége. A téma kutatása mind a korszak, mind a szövegtípus, mind a szövegtani–pragmatikai elemzések szempontjából indokolt. „Történeti szövegtani kutatások a középmagyar korra vonatkozóan egyáltalán nincsenek” (GALLASY 2003: 691). Az újabb összefoglaló nyelvtörténeti kézikönyv lényegében nem számol be kifejezetten új eredményekről ezen a téren (GALLASY 2018: 226–246; az orvosi nyelvvel vonatkozóan születtek átfogó kutatások: KUNA 2011, 2015). A szakirodalom ugyanakkor régóta fontos módszernek tartja a nyelvi változások megállapításához a szövegelemzést, hangsúlyozva a műfaji meghatározottság szerepét is (KÁROLY 1964: 169; „Viszont a nyelvtörténetnek és a műfajoknak az összefüggéseit kutatni egészen új feladatkör”; KÁROLY

1980: 53). Az ómagyar korszakhoz képest a középmagyar még mindig viszonylag feltáratlan időszaknak minősül (PUSZTAI 1999: 380; BALÁZS 2006: 157), illetőleg feltárás alatt áll, szoros összefüggésben a korszakból hozzáférhető újabb regiszterekkel. Az összefoglaló néven *boszorkánypereknek* (a definíciót lásd 1.3.) nevezett szövegcsoporthoz számos kutatás felhasználta forrásként az utóbbi időszakban; a teljesség igénye nélkül az alábbi témakörökben: a középmagyar kor mondattanának különböző aspektusai (lásd HAADER–HORVÁTH szerk. 2008); a múlt idők alakulástörténete (MOHAY 2015a, 2018; SZENTGYÖRGYI 2017); grammatikalizációs kutatások (DÖMÖTÖR 2013, 2015; GUGÁN 2015a), vonatkozó kötőszós mellékmondatok (DÖMÖTÖR 2017, 2018), a tagadó szórend alakulástörténete (GUGÁN 2015b, 2017); boszorkányperek szociolingvisztikai és nyelvjárástörténeti vonatkozásai (SZENTGYÖRGYI 2007, 2013).

A jelen dolgozat ugyanakkor az alábbi igényhez kíván csatlakozni: „Mindezek mellett természetesen szükség lesz a szövegtani kiindulású, szövegjellemzők történetét kutató vizsgálatokra” (GALLASY 2003: 691). A nemzetközi gyakorlatban e téren szintén nem sok párhuzamba állítható elemzés ismeretes (lásd mégis az *Electronic Text Edition of Depositions 1560–1760* korpusz alapján KYTÖ–GRUND–WALKER 2011). Az 1692–1693 között keletkezett salemi boszorkányperes forrásanyag kapcsán 2007 körül kezdődött a diskurzusstratégiák részletes kutatása („but until now the scribal aspect has not been extensively studied” DOTY 2007: 25; ROSENTHAL et al. 2009). A kutatói érdeklődés növekedése egy szemléletváltással is összefügghet: hagyományosan egy tárgyalást úgy tekintettek, mint egyfajta csatát a felek között (vö. a diskurzus részeinek elnevezése: védekezés, ellenállás, agresszió), újabban viszont a történetmondás metaforáját alkalmazzák rá, ezáltal diszkurzív folyamatnak tekintve a szövegeket (az ítélet pedig az elmondott történetek értékelésének feleltethető meg; HILTUNEN 2010: 62–63). Az általánosabb szöveg- és diskurzusnyelvészeti vizsgálatokat tekintve is egyre inkább előtérbe kerül a történetiség, főként a nagyobb korpuszok hatására (ÖSTMAN–VIRTANEN 2011).

A boszorkányperes dokumentumok különösen előnyös nyelvtörténeti forrásnak számítanak, mivel általában is nehezen hozzáférhető szövegfajták őrződnek meg bennük (elsősorban az egyenes és szabadfüggő idézetekre utalva, BALÁZS 2006: 157). A szövegtípus kapcsolódása a beszélt nyelvhez szintén olyan tényező, amely új eredményekhez vezethet a kutatásban. A tanúvallomás mint szöveg viszonya a korszak – illetőleg az egyes megszólaló tanúk – mindennapi, beszélt nyelvhasználatához természetesen önmagában is kutatást igénylő téma. A nemzetközi szakirodalom lényegében beszélt alapúnak (*speech-based*), vagy beszélt nyelvhez kapcsolódónak, illetőleg a mindennapi nyelvhasználatához köthetőnek

tartja a 16–18. századi perszövegeket (*speech-related, semi-vernacular*; KRYK-KASTOVSKY 2000: 201–202; KYTÖ–WALKER 2003: 221–222; GRUND 2007a: 119, 2007b: 3–4; HILTUNEN 2010: 61–62; KYTÖ 2010: 33–34; CULPEPER–KYTÖ 2010: 9–10; KYTÖ–GRUND–WALKER 2011: 2; RISSANEN 2012: 126). Többek között a felidézett társalgások nyelvhasználatával (valós életbeli kontextus) és a történetek „itt és most”-ba helyezésével indokolják ezt a megállapítást. A grammatikai-pragmatikai jellemzőket tekintve ugyanakkor sokkal vitatottabb a kérdés (részletesen: 4.4.).

1.3. Megközelítés, módszer, terminológia. A dolgozat igen eltérő témakörei eltérő megközelítést is igényelnek, ezúttal csak néhány olyan szempontról lesz szó, amelyek közősek az egyes eseti tanulmányokban. A minél szélesebb körű elemzés igénye és a minél komplexebb elemzési módok miatt a dolgozat a klasszikus történeti grammatika megközelítéséhez és módszertanához kíván csatlakozni (vö. KÁROLY 1964: 167; BENKŐ 1988a, 1988b). Amellett érvelek ugyanakkor, hogy a klasszikus történeti vizsgálatokban megfogalmazott kutatási elvek sok szempontból párhuzamba állíthatók a funkcionális kognitív keret módszereivel. Ilyen az elmélet és az empiria kölcsönviszonya, a fokozatosságot is magában foglaló kategorizáció, a szabályok (tendenciák) és listák (eszközkészlet) együttes érvényesítése a leírásban, a formalizálás helyett a természetes nyelven történő leírás, a változatosság, a kevésbé (proto)tipikus jelenségek bevonása a leírásba (vö. TOLCSVAI NAGY 2013: 60–63). A használatalapú leírásról elmondható, hogy a klasszikus történeti grammatikai kutatások hagyományosan a (minél gazdagabban feltárt) nyelvi adatokra épülnek, beleértve azok kommunikációs helyzetét, nyelvhasználati kontextusát (KÁROLY 1964: 166–168, 1980: 44–45; BENKŐ 1988b: 396–397) – vagyis mindazt, amit a kognitív keret támogató környezetnek nevez (vö. TOLCSVAI NAGY 2013: 61).

A fokozatosság, a skaláris felfogás szintén régóta érvényesül a történeti megközelítésben, főként a funkcionális variánsok egymás mellett élése (arányaik alakulása), az átmeneti állapotok nyomán (KÁROLY 1964: 167, 1980: 49). A változatosság és a változás leírásával összefüggésben a történeti kutatásokban a kivételek (kognitív szóhasználatból élve kevésbé prototipikus) elemek, szerkezetek akár fontosabbá is válhatnak, mint a gyakoriak (KÁROLY 1964: 169; BENKŐ 1988b: 95–96; KISS 2008: 266). Noha a kognitív keret a szakirodalom szerint „nem hoz létre kanonikus metanyelvet [...], a mindennapi nyelv leíró nyelvként [...]” használatos (TOLCSVAI NAGY 2013: 63), a jelenleg vizsgált témakörben folyamatos vita zajlik a terminológia és a segédfogalmak (újra) meghatározása körül

(diskurzus, kontextus, regiszter, műfaj, például VAN DIJK 2008: 116–118, 148–154, a hazai szakirodalomban újabban ANDOR 2017: 302–310). Ebben a tekintetben a klasszikus történeti leíráshoz alkalmazkodik a dolgozat, egyúttal építve azokra a nemzetközi kutatásokra, amelyek a vizsgált korszakkal és szövegtípusokkal párhuzamba állítható nyelvi anyagokkal foglalkoznak (többek között: HILTUNEN 2010; CULPEPER–KYTÖ 2010; KYTÖ–GRUND–WALKER 2011; GRUND et al. 2009).

Nem osztja továbbá a dolgozat a kognitív keretre jellemző úgynevezett tényszerű leírást, amely az adatok előzetes elméleti keretben történő kiválasztását és kezelését tűzi ki célul (TOLCSVAI NAGY 2013: 61). Ez a kutatás – elsősorban azokban a kérdéskörökben, amelyekben a korszak nyelvhasználati, pragmatikai sajátosságainak feltárása és a variációjuk bemutatása a cél –, az úgynevezett szöveg irányította (*text driven*) megközelítést igyekszik érvényesíteni (BEDNAREK 2006: 638–639; történeti anyagon GRUND 2012b). A *szöveg irányította* itt azt jelenti, hogy az előzetes elméletfüggő csoportosítás és értelmezés helyett olyan tágan értelmezett kategóriákkal – az elméleti kötöttségektől függetlenül – vizsgáljuk a szövegeket, amennyire csak lehetséges. Alapvetően a (nagy elemszámú, automatizálást is tartalmazó) korpuszalapú megközelítéssel szemben ez a módszer kisebb szövegcsoporthoz végzett kézi elemzésen alapul, a vizsgálandó jelenségek, kategóriák meghatározását is a kérdés részének tekintve (BEDNAREK 2006: 638). A korpusz jellegétől függetlenül is ez a módszer mutatkozik célravezetőnek a variáció feltárásához, hiszen – főként a diskurzus szintjén – általában sem magától értetődő, mi tekinthető egy adott nyelvi jelenség variánsainak (TAGLIAMONTE 2010: 75–76). Lényegében a klasszikus történeti grammatikában is hasonló szemlélet érvényesült: a szöveganalízist a nyelvi változás megállapításának fontos módszereként tartották számon, ugyanakkor az „adattárak” készítése is régi célkitűzésnek számít (KÁROLY 1964: 169–172; a nyelvi adat elsődlegességéről a történeti kutatásban: KÁROLY 1964: 166–168; KISS 2008: 264). További probléma a diskurzusbeli–pragmatikai jelenségek opcionálisnak számítanak, emellett gyakran nem értelmezhetők lezárt elemcsoportként (bonyolítva a kvantitatív, statisztikai vizsgálatokat, vö. WATERS 2016: 43).

A pragmatikai szemléletmód, azaz a kontextualizált nyelvhasználat, a kommunikációs igények és a kifejezőeszközök viszonya a jelentés alakulásával összefüggésben (vö. újabban TAAVITSAINEN–JUCKER 2015: 2–3) – bár nem így nevezve – szintén része a klasszikus megközelítésnek, főként a szövegtani, szövegnyelvészeti kutatásoknak (a beszédaktusokon keresztül, vö. KÁROLY 1979: 23). A szövegtípust is úgy határozzák meg, mint magatartásforma, amely társadalmilag kialakult, „de, illetőleg és”

állandó változásban levő „beszédtett-rendszer” (KÁROLY 1979: 29). A nyelvi változás szempontjából főként a mondat és a szöveg/diskurzus foglal magába sokféle lehetőséget, így különösen nagy szerepet kap a választhatóság, ezen keresztül pedig a pragmatika (vö. KÁROLY 1972: 120–130; KÁROLY 1980: 45; HAADER 2001: 355–356, 2004: 465, 2008b). A grammatikai rendszer kínálta választási lehetőségek egyikének vagy másikának előtérbe kerülése szövegtípusokban, a – történeti szövegek esetében szükségszerűen tágan értelmezett – beszédhelyzet függvényében értelmezhető (HAADER 2004: 465). A nyelvi adatokat éppen ezért a tér, az idő és a humán/társas dimenzió együttesében releváns vizsgálni (ez az úgynevezett dimenzionális megközelítés, JUHÁSZ 2002: 167).

Az összetett kontextus-felfogást a szövegtípus (tanúvallomás) is indokolja: „bensőségesen ismerősnek kell lenni a korszak társadalmi, történeti, kulturális háttérével” (vö. KYTÖ–GRUND–WALKER 2011: 284). A jelen vizsgálat is tágan értelmezett, összetett kontextus-felfogást érvényesít. A boszorkányperek anyagával kapcsolatban ez a történeti, társadalmi, kulturális (beleértve a hiedelmeket) és a jogi kontextus mellett a lejegyzők és a lejegyzés kontextusát (*scribal context*), valamint a kommunikációs kontextust (diskurzusstratégiákat) jelenti (HILTUNEN 2010: 65–67; másfajta elkülönítést: nyelvi, kognitív, szociális, szociokulturális; lásd még PAHTA et al. 2010: 11–12, SÁROSI 2014). A pragmatikai szemléletmód térnyerésével előtérbe kerültek a vizsgálatokban a korábban periférikusnak tartott elemek, mint például a diskurzusjelölők, a fordulóváltások, közbevetések (úgynevezett *dispersive turn*; TAAVITSAINEN–JUCKER 2015: 8–9), valamint a stabil kategóriák helyett a diskurzus során, egyezkedéssel létrejött jelentések (*discursive turn*, TAAVITSAINEN–JUCKER 2015: 13–15). További szempont, hogy nem mindig a nyelv általános leírása a vizsgálatok célja, hanem hogy megragadjuk a specifikus változatosságot műfajok szerint, lehetőleg gazdagon kontextualizálva, illetőleg jól kapcsolhatóan bizonyos személyekhez vagy más sajátosságokhoz (PAHTA ET AL. 2010: 8).

A dimenzionális megközelítés és a grammatikai-pragmatikai változatosság kérdésköre felveti az úgynevezett variacionista módszer alkalmazhatóságát is, hiszen utóbbi is az adott jelenség szerkezeti, valamint időbeli, területi, társadalmi beágyazottsága alapján keres magyarázatot az egyes változatok közötti versengésre (részletes módszertani leírást lásd utóbb TAGLIAMONTE 2018). A történeti nyelvészet és a variacionista modell viszonya kettős: mindkét terület folyamatosan szembesül a variációval (vö. TAGLIAMONTE 2016: 75–76), valamint alapvetően adatközpontúak (LABOV 1965: 91). Ugyanakkor variációs megközelítéssel általában a szinkroniában (is) zajló, folyamatban levő változásokat szokták elemezni (WEINREICH–LABOV–HERZOG 1968: 183–184), s ennek megfelelően a jelenben

megfigyelhető mechanizmusokkal és mintázatokkal próbálják magyarázni a történeti jelenségeket (LABOV 1965: 93). A korszakkal párhuzamba állítható anyagokon végzett történeti vizsgálatok olyan nyelvi variációkra, változásokra irányulnak, amelyekről számos részletes leírás született, beleértve a variáció terjedésének időbeli, területi, társadalmi aspektusait, például a *do* segédige kialakulása, a *was/were* váltakozás vagy a *thou/you* versengése (CULPEPER–KYTÖ 2010; KYTÖ–GRUND–WALKER 2011). Hasonló variációs vizsgálatok a középmagyar részben hivatali jellegű regiszteréből ismeretesek (NÉMETH 2004, 2008), a magánéleti regiszter anyagán pedig folyamatban vannak, a társadalmi jellemzőkkel való korrelációk feltárára várnak (az NKFI/OTKA 116217. sz. pályázat „Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés” keretében: DÖMÖTÖR 2017, 2018; GUGÁN 2015b, 2017, 2018; VARGA 2017a, 2017b, 2017c). A jelen dolgozat – az angol forrásokhoz hasonló részletességű előzmények híján – inkább kísérleti jelleggel mutat rá variációs, funkcionálisan szinonim szerkezetekre, a nyelvhasználók választási lehetőségeire a szövegnyelvészet és a pragmatika területén (3., 4., 5.2.).

A kutatás jelen stádiumában elsősorban tendenciák bemutatása lehet a cél – reflektálva nemcsak az elemek, szerkezetek és funkcióinak kapcsolatára, hanem a szövegtípus és annak kontextusához való viszonyára. Egyes felfogások a történeti nyelvészet célját a múltbeli szinkroniák feltárással határozzák meg, míg a diakrón nyelvészetet a nyelvi változás folyamatainak vizsgálatában (a rendszer és a használat tulajdonságainak változását értve ezen; BAKRÓ 2010: 126). A klasszikus történeti megközelítésben lényegében a (szűkebben vagy tágabban meghatározott) szinkrón metszetek összehasonlítása vezet a változás folyamatban történő megragadásához, még úgy is, hogy a szinkrón metszetekre, periódusokra vagy generációkra bontás nincs eleve számszerűsítve (mikrodiakrónia; KÁROLY 1980: 49–50, 53; „a diakrónia azonban nem okvetlenül tartalmazza a változást”; BENKŐ 1988b: 35; HAADER 2001: 354, 2004: 468). A metszetek kialakításához ráadásul az összehasonlíthatóságukra is tekintettel kell lenni. Jóllehet éppen ezért a jelen dolgozat nem tekinti a fenti megkülönböztetést élesnek, az elsődleges cél a korszak nyelvhasználatát, szövegformását megragadni, ilyen értelemben történeti, míg egyes aspektusok kapcsán változási folyamatokat is jelezve – diakrón megközelítést is érvényesíteni.

A megközelítés felvázolása után a dolgozat néhány fő segédfogalmáról – és az alkalmazott elnevezésekről lesz szó. Bár egyetérthetünk azzal, hogy milyen jelentős különbség van aközött, hogy ismerjük valaminek a nevét és ismerjük magát a dolgot

(nemcsak a fizikában, vö. FEYNMAN 1999: 4–5), néhány problémát és meghatározás-kísérletet érdemes előre jelezni. A dolgozat egyik részművének elnevezése – *szöveggrammatika* – a TNyt. hagyományához kapcsolódik, jóllehet ott is szimbolikusnak mondható a szóhasználat: „mert fejezetünket elsősorban a mondatgrammatika kiegészítőjének tartjuk, ezért nevezzük szöveggrammatikának [...], s az is elsősorban a grammatikához fűzi, hogy a szövegmondatok kapcsolásmódjában is főleg a grammatikai szabályok, szabályszerűségek érvényét keresi” (KÁROLY 1995: 762). Károly Sándor korábbi munkájában is utal a terminológiai sokféleségre, a *szövegtan*, *szöveggrammatika*, *szövegnyelvészet* elnevezések felcserélhetőségére (KÁROLY 1979: 22–23). Az újabb leírásokban a *diskurzusnyelvtan* elnevezés jelent meg, igaz, idézőjeles formában (TOLCSVAI NAGY 2001: 89), máskor pedig a *szöveg* és *szövegtan* elnevezésekbe beleértve a *diskurzus* dinamikus felfogását is (TOLCSVAI NAGY 2006: 149, lásd még BEAUGRANDE 2011: 294–295). A pragmatika és a diskurzuselemzés témaköreit szintén nem problémamentes egymástól külön kezelni, ez tovább bonyolíthatja a terminológiát (például BRINTON 2001: 138–139: *történeti diskurzuselemzés*, *diskurzusorientált történeti nyelvészet*; *történetileg orientált diskurzuselemzés*). A jelen dolgozat a rögzített nyelvi anyag ellenére egyaránt tekintetbe veszi a szöveg produktum és folyamat jellegét – amennyire a források és az eseti témák lehetővé teszik.

A *szövegtípus* és a *műfaj* terminusokat és meghatározásukat illetően tulajdonképpen több évtizedes vita zajlik (a korábbi időszak összefoglalása a nemzetközi szakirodalomban: MOESSNER 2001, újabban a különböző definíciók összefoglalása a magyar kutatásokban: KUNA 2016, 2017; a további vitát pedig lásd ANDOR 2017: 302–310). Több kutató felcserélhetően használja őket (afféle átfogó, „ernyő” terminusként, CULPEPER–KYTÖ 2000; GRUND 2007a, 2007b; GRUND et al. 2009; GRUND 2012a; KYTÖ–GRUND–WALKER 2011), mások a perszöveget szövegtípusnak, míg a tanúvallomást, vádbeszédet műfajnak tekintik (HILTUNEN–PEIKOLA 2007). A szövegtípus mint séma, minta jellemzői közé tartoznak szerkezeti tulajdonságok és a beszédhelyzetből, valamint a beszélő céljából, ill. a hallgató elvárásából eredő jegyek (vö. TOLCSVAI NAGY 2001: 336–338). Az alakulást, a dinamikus szerveződést a kontextus mellett az illokúciós vagy szöveges erővel (céllal, például tanítás, szórakoztatás) is magyarázzák (TSIPLAKOU–FLOROS 2013: 124–126). Más megközelítésekben nagyobb hangsúlyt kap a funkció, a befogadói elvárások, konvenciók (KYTÖ–SMITTERBERG 2015: 330, ezen belül meghatározhatók felszíni szövegtípusok, és altípusaik, a levelek alapján BERGS 2007: 27–30). Ahogy a pragmatikai szemléletnél jeleztem, hasonló felfogás Károly Sándor munkáiban is megjelenik (KÁROLY 1979: 23–24).

A regiszter a korpuszalapú kutatások szerint jellegzetes disztribúciókból, együttállásokból áll, így három tényező szerint határozható meg: a szituációs kontextus, a nyelvi repertoár, valamint az első két összetevő viszonya (BIBER–CONRAD 2009: 6). A definíciók átmeneti voltát mutatja, hogy Beaugrande a szövegtípust határozza meg hasonló szempontok szerint (BEAUGRANDE 2011: 290).

A vizsgált szövegtípus is több elnevezéssel használatos a szakirodalomban: *boszorkányper* – *perszöveg* – (*boszorkányperes*) *tanúvallomás* – *a vádlott kihallgatása/vallomása*. Az eltérő elnevezések miatt egy tag meghatározásból érdemes kiindulni: szóbeli beszámoló írásban rögzítve általában jogi esettel kapcsolatosan; személyes tapasztalat vagy tevékenység az eset kontextusában; mind a nyelvi, mind a nyelven kívüli jellemzőkben variációt mutatva (KYTÖ–GRUND–WALKER 2011: 11). Első pillantásra a szóválasztás a szövegkiadások ismeretében félrevezető lehet, hiszen számos esetben a *boszorkányper* szerepel a címben,¹ azonban a kiadott szövegek nagyrészt az eljárásból a részletes (tehát nem summás, összefoglaló) tanúvallomást tartalmazzák, ritkábban a vádlott kihallgatását is, míg a tárgyalótermi, jogi diskurzushoz közvetlenebbül kapcsolódó ítélet vagy épp vádbeszéd ritkán szerepel. Hozzá kell tenni, hogy ezért nemcsak a közlők felelősek, illetőleg ez nemcsak a közlők szándékaival magyarázható, hiszen a dokumentumok fennmaradása az eljárás egyik stádiumában sem magától értetődő. Jogtörténeti szempontból problematikus olyan esetekben perről beszélni, amelyek még az előkészítő eljárásban befejeződtek – így számos boszorkány elleni eljárást sem lehetne pernek nevezni, viszont a hagyomány miatt mégis elfogadható marad a *boszorkányper* elnevezés (vö. BATÓ 2004: 34). „A magyarországi boszorkányság forrásai”-kötetekben ugyanakkor számos esetben csak a hivatalos összefoglalók, vádbeszédek szerepelnek, míg máskor a perfelvételek, tárgyalási szövegek is (ezek a jogtörténet szempontjából teljesebb forrásközlésnek minősülnek, BATÓ 2004: 36). Jelen dolgozat elsősorban a részletes tanúvallomásokkal és a vádlottak kihallgatási szövegeinek nyelvi jellemzőivel foglalkozik, ugyanakkor a hagyományosabb elnevezéseket – *perszöveg*, *boszorkányper* – az egyszerűség kedvéért a *tanúvallomás*-sal, *kihallgatási szöveg*-gel rokon értelemben, azokkal felcserélhetően használom.

A tanúvallomások és a peres eljárások más részeinek rögzítőjét az angol nyelvre vonatkozó szakirodalom következetesen *scribe*-nak nevezi, a hazai munkákban használatos

¹ *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768* 1–3., *Magyarországi boszorkányperek. Kisebbségi forráskiadványok gyűjteménye; Nagybányai boszorkányperek; Szegedi boszorkányperek 1726 – 1744.; Kolozsvári boszorkányperek 1564–1743.*

a *jegyző* és az *írnok* is (korábban az *író* sem példátlan, TÖRÖK 1964: 62–63). Mivel azonban az utóbbi elnevezések másfajta foglalkozásokat, tisztségeket is takarhatnak a korszakban, egy semlegesebb megnevezés, a *lejegyző* mellett döntöttem, egyszerűen a tanúvallomást rögzítő személyekre utalva. A *scribal practice/strategy* szintén gyűjtőfogalom („ernyő terminus”), az elhangzó beszámolókról rögzítésére vonatkozó eljárási lehetőségek, mintázatok, sémák tartoznak ide. Azért érdemes sémákról beszélni, mert – akárcsak a nyelvhasználat más területein – a megnyilatkozók választási stratégiákat alkalmaznak egy adott beszédhelyzetben (nem pedig bármilyen tekintetben is „kész”-nek tekinthető nyelvi megoldásokat). A szóhasználatban (*stratégia*) nem a választás tudatossága vagy tanultsága kerül előtérbe: a szövegek változatosságának ismeretében kevéssé azonosíthatók a pusztán gyakorlat (rutin) nyelvi-nyelvhasználati nyomai, s azokban is ritkán mutatkozik következetesség akár egy szövegben belül is (részletesen lásd 3. fejezet).

1.4. A vizsgált nyelvi anyag és forráskritika. Herman József szerint a nyelvtörténeti kutatás első lépése a változás tényének megállapítása, a változási folyamatot bizonyító tényanyag összeállítása és kritikai felülvizsgálata; ennek a fázisnak egyenértékű megfelelője a szinkrón vizsgálatban nincs (HERMAN 2001: 392). Bizonyos változások, folyamatok pusztán létének bizonyítását is adatgyűjtési és adatigazolási feladatok előzik meg, kezdve az írott alakváltozatok azonosításától és értelmezésétől a több szempontú összehasonlításokig (HERMAN 2001: 392–394). Hozzátehetjük, hogy az esetjellegű munkákhoz is elengedhetetlen egy-egy korszak (vagy kisebb időszak) nyelvi tényeinek rendszerező, feltáró bemutatása – sőt ahhoz is, hogy egyáltalán problémákat vethessünk fel történeti anyagból kiindulva. További szempont, hogy az adatgyűjtés fázisa többször ismétlődő és ismételendő attól függően, hogy mire irányulnak az adott kutatás kérdésfeltevései, valamint hogy milyen újabb források válnak hozzáférhetővé.

Az ómagyar korszakhoz képest a csak a boszorkányper szövegtípusát tekintve is jelentős forrásmennyiség vár kutatásra („a kutatót talán inkább a bőség zavara fenyegetheti immár, semmint az anyagihiány” – a *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768* kötetek alapján BALÁZS 2006: 157). A néprajzi szakirodalom is összességében forrásbőségről beszél (SZ. KRISTÓF 2014: 48). A boszorkányperes forrásanyag esetében ugyanakkor nemcsak történeti voltából adódóan problematikus előzetesen megállapítani, hogy mekkora minta lenne alkalmas arra, hogy tükrözze a „teljes szöveguniverzumot” – akár csak ezen az egy szövegtípuson belül (a reprezentativitás meghatározását lásd KYTŐ–SMITTERBERG 2015: 330, 332–335). A forráscsoporton vagy épp a regiszteren belüli összehasonlíthatóság

előtérbe helyezése gyakran kizárja a reprezentativitást (KYTÖ–SMITTERBERG 2015: 330). A kutatás alapvető forrása a Schram Ferenc kiadásával készült *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768* kötetei (a továbbiakban Bosz.): az első és a második kötet anyagának nagy része morfológiai elemzéssel együtt elérhető a Történeti magánéleti korpuszból (TMK), melynek előkészítő és ellenőrző munkálataiban magam is részt vettem és veszek (a folyamatosan bővülő adatbázis részletes leírását lásd DÖMÖTÖR et al. 2017; a gyűjtések idején a korpusz terjedelme bő 6 és fél millió karakter, bő 950 ezer szövegszó, ennek körülbelül a fele boszorkányperes anyag, eddig mintegy 286 számozott per szövege kereshető). A kiadvány harmadik kötetének feldolgozása jelenleg folyamatban van, emellett a *Kolozsvári boszorkányperek* 16. századi anyaga szerepel a korpuszban.

Hogy e jelentős terjedelmű feldolgozott anyag reprezentatívnak tekinthető-e, és hogy a „szöveguniverzum” a boszorkányperek esetében hogyan határozható meg, igencsak problematikus kérdés. A Bosz. 1–2. kötet összesen 465 számozott peréből mintegy 138 egység vagy csak utalás egy eljárásra (esetleg modern összefoglalója annak), vagy pedig nem magyar nyelvű jegyzőkönyv/beszámoló. Ahogy arról volt szó, „A magyarországi boszorkányság forrásai”-kötetek ugyanakkor jó néhány hivatalos összefoglalót, kivonatot tartalmaznak, emellett az idegen nyelvű – szláv, latin stb. – szövegközlések aránya is igen jelentős. Utóbbiak a jelen vizsgálat szempontjából legalábbis kevésbé képezhetik a szöveguniverzum részét.

A boszorkányperes tanúvallomások felépítésére kikövetkeztethetők sémák, mintázatok és ezek megvalósulása olyan változatos (részben a keletkezési körülményekből, részben a tanú és a lejegyző közötti számos téren megfigyelhető egyezkedésből adódóan, részletesen: 2–3. fejezet), hogy a minél inkább széleskörű szövegfeltárás mutatkozik a leginkább célravezetőnek. Nagyobb mennyiségű gyűjtött anyag esetén is problematikus maradhat ugyanis, hogy ténylegesen mely megállapítások, következtetések terjeszthetők ki a szövegtípus egészére.

Az elemzések szempontjából a legfontosabb forráscsoport azokból a szövegekből áll, amelyek megnevezett tanúk többé-kevésbé részletes vallomásaiból álló, a kérdőpontok (puktumok) által keretbe foglalt dokumentumokból állnak (részletesen: 2. fejezet). Emellett érdemes külön említeni a vádlott kihallgatásának lejegyzett változatait (legyen az úgynevezett „jóindulatú” kihallgatás vagy kínvallatás), amelyek szintén változatosak abban a tekintetben, hogy rövid fordulás, „párbeszédes” formájúak, vagy hosszabb történetmondást is tartalmaznak (5.4).

Az adatgyűjtés tehát többféle módszerrel történt. Ahol a variáció, illetőleg a variánsok előfordulási arányai előtérbe kerülnek (elsősorban 3–4. fejezet), ott a Történeti magánéleti korpuszból gyűjtött adatok szerepelnek, kiegészítve a korpuszba (egyelőre) nem került kiadásokból manuális keresésekkel. Az elemzésekben a TMK-ból hozzáférhető adatok azonosítása az év és a kötet TMK-beli rövidítése és a per száma alapján történik majd, míg a korpuszba nem került szövegrészek helyét az év, a forrás nevének rövidítése és az oldalszám jelöli, mindkét esetben betűhűen közölve az adatokat (a magánlevelezésekből idézett példák is elérhetők a TMK-ból, így a hivatkozás a korpuszban használat rövidítéseket, levélszámot vagy oldalszámot követi).

A szövegtípuson belüli összehasonlíthatóság egyik tényezője az idő. A TMK legkorábbi boszorkányperekes szövegei 1572–1575-ből valók (ezek forrása a KBosz., a Bosz. kötetekből a legkorábbi magyar nyelvű 1590-ből származik), a legkésőbbi jelenleg 1768-ból. Azonban a források eloszlása századokra nézve sem egyenletes (lásd az 1. táblázatot), így ha előzetesen alperiódusokra bontanám az anyagot, az igen kiegyensúlyozatlan mintákat eredményezne. Emellett, mivel egyik tárgyalt variáció, változás sem tekinthető „előzmény nélkülinek” a vizsgált időszakban, a periódusokra bontás legfeljebb a változás terjedésére nézve lehetne informatív (inkább csak a 18. századon belül) – figyelmen kívül hagyva az összehasonlítás, reprezentativitás problémáját. Fontos ugyanakkor, hogy a szövegek terjedelme is megjósolhatatlanul változatos, tág határok között mozoghat (például Bosz. 1: 61. sz. 165 tanúval, akik közül 100 részletesen vall mintegy 165 ezer betűhelyi terjedelemben, míg máshol a 4-5 tanúval, például. Bosz. 1: 165. sz. 2560 betűhelynyi, 188. sz. ~2800 betűhelynyi beszámoló). Ezáltal az eredményeket könnyen félre lehetne magyarázni, terjedésként értelmezve olyan aránybeli különbségeket, amelyek a forráson belüli terjedelmi különbségekkel, illetőleg szövegtípuson belüli változatossággal magyarázhatók inkább, semmint tényleges változással.

	16. század	17. század	18. század
időszak	1572–1593	1631–1700	1701–1768
szövegek száma	19	49	218
286= 100%	7%	17%	76%

1. táblázat: A TMK-ból hozzáférhető perszövegek időbeli eloszlása

Részben a korpuszalapú gyűjtést kiegészítve, részben önállóan is érvényesült ugyanakkor a szöveg irányította (*text driven*) megközelítés – legalábbis a minél tágabb

variáció feltárásának igényét tekintve (BEDNAREK 2006: 638–639; történeti anyagon GRUND 2012b), illetőleg a szoros szövegolvasás (*close-reading*). Ez utóbbi egyaránt vonatkozik szövegkiadásokra és kéziratos forrásokra. A nyelvi anyag bemutatását tekintve is azt tartottam célravezetőnek, ha az elemzés során egyaránt idézhetők az adott kérdéskörrel kapcsolatos megállapítást alátámasztó és cáfoló szövegrészletek is. Mivel a szövegnyelvészeti és pragmatikai jelenségek nem válnak el élesen, kevésbé van mód arra, hogy az előfordulási valószínűségeket tekintetbe vegyük (és a nem-előfordulási helyeket meghatározzuk), mivel nem minden stratégiát tudunk szókincsalapon – korpuszos keresésre átfordítható módon – megragadni (ez a kérdésfeltevés jellegéből adódóan az adatbázisokban való kereséssel együtt jár, PALANDER-COLLIN 2007; WATERS 2016: 55).

A dinamikus elemzés érdekében, ahol lehetséges, egyaránt szerepelnek részletek 16–18. századi tanúvallomásból, különböző megyékből – remélve, hogy ezáltal kevésbé mosódnak el (esetleg jogi vagy néprajzi értelemben) első pillantásra kevésbé releváns különbségek. Az egyes feltárások az általánosíthatóság korlátainak ismerete ellenére (vagy ezért) igyekeznek legalább annyira részletesnek lenni, hogy a szintaktikai és a pragmatikai megoldások esetén is bebizonyítható legyen, hogy nem egyszeri, hanem rendszeres(ebb)en használt jelenségről van szó (vö. HAADER 2004: 465).

Noha célja volt a kutatásnak, hogy minél több forrást tekintetbe vegyen, egyes kiadások óvatosságot igényelnek. A Bosz 1–3. kötetek a TMK részeként a kereshetőségük miatt is alkalmasak a vizsgálatra is. Schram Ferenc kiadásai ráadásul szándék szerint betűhű közléseket tartalmaznak, míg számos egyéb forrás szövege modernizálva van, s ennek következményei lehetnek a kutatásra nézve. Oláh György a 18. századi Békés megyei boszorkányperek közlésekor megjegyzi, hogy lehetetlen a tanúvallomások nagy részét híven, teljesen közölni: „csak következtetés után, s részben szabad fordítással lehet összeállítani” a szövegeket (1888: 33). „A magyarországi boszorkányság forrásai” rekonstruált szövegközléseket tartalmaznak, szándék szerint az olvasást megkönnyítendő – ezzel együtt számos hibás olvasat található a kötetekben (lásd például SZENTGYÖRGYI 2013, lábjegyzeteit; a szegedi perek kéziratai és az újabb szövegkiadás különbségeiről: BERENTE 2018, kézirat). További önálló tanulmányokat érdemelne a kéziratok forrásai és a kiadások összevetése és a szövegközlés hiányosságainak ismertetése. Ha egy-egy szöveg különböző kiadásokban jelenik meg, azokból is lehet hibákra következtetni (bár nem mindig egyértelmű, melyik a hibás közlés):

1584: *A gyermek osztán nem hala* (KBosz. 24. sz.)

A gyermek osztán meghala (Komáromy 48)

1756: *és a fátensre macska formára prőszent* (Gecsei 40)

és a fátensre macska formán ra trőszent (Bosz. 3: 483. sz.)

Önmagában is problematikussá válhat a központosítás modernizálása (amellett, hogy a szóba jöhető értelmezési lehetőségek háttérbe szorulnak), különösen az olyan módosítás, mint amikor a függő és szabadfüggő (vagy kapcsolt egyenes) idézetet bevezető *hog*y után is kettőspont és gondolatjel (más kiadásokban idézőjel) szerepel. Az ilyesmi olyan téves következtetésekhez vezet, mint az alábbi: „Az egyenes beszéd esetében [...] formailag mindig gondolatjel vezeti be a tanúvallomáson belül [...], az írásjelek használata, az alábbi példánkban a kettőspont és a gondolatjel, formailag elkülönítik az idézetet” (KOÓS 2008: 4). Az idézett tanulmány modernizált közlésből származó adatokra épül, azonban a korszakban közel sem ilyen állapotokat mutat a központosítás. Az egyenes és függő idézet elkülönülése és a beszélőváltás jelzése egyaránt változatos, nem feltétlenül az írásjelezéssel kifejezve (a korszak más regisztereiben sem, vö. DÖMÖTÖR 2002: 61).

A lejegyzői profilok meghatározása kapcsán is lesz szó arról, hogy egy-egy szöveg napjainkban is több változatában hozzáférhető kéziratban. A kiadások azonban nem feltétlenül közlik mindegyiket. A Bosz. 1: 198. számú tétele a Hős Anna ügyében tartott tanúkihallgatás szövegét tartalmazza – a kézirat forrás a Jász-Nagykun-Szolnok megyei levéltárban található (jelzete: JNSZML IV. L. A. 1. 1734. 1. füzet, 1. kötet, 2.). A szöveges összevetés alapján a kiadás forrása egy másik szövegváltozat lehetett: az ötödik tanú a kiadás változata szerint részletes beszámolót mond, a kézirat változatban latin rövidítés jelzi, hogy csatlakozik a korábbihoz: „hossa adván hogj ha ra süt a nap oly vilagos mint a Lang a feje” (a kiadásban ez a megjegyzés a vallomás szövegében található). A szóhasználatbeli különbségek is szövegváltozatokra utalnak:

1746: *de csak mint a Kobak fön lebegett* (JNSZML)

de csak mint a Tök evezett (Bosz. 1: 198. sz.)

A szövegek közlésekből nyert adatokat ugyanakkor a (valós és feltételezett) hibákkal, korlátokkal együtt sem lehet figyelmen kívül hagyni, a csak kéziratokra szorítkozó elemzés nagyobb léptékű vizsgálatok esetében nem lenne ideális megoldás (pragmatikai jelenségek esetében nem lehet nem támaszkodni kiadott szövegekre is; TAAVITSAINEN–FITZMAURICE 2007: 21). A szövegváltozatok összevető elemzése viszont az írásbeli és kommunikációs kontextust tekintve hozhat lényeges eredményeket (3.6.).

2. A boszorkányperes tanúvallomás mint szövegtípus

Ahogy azt a bevezetésben jeleztem, a dolgozat összetett kontextus-felfogást érvényesít, ebbe beletartoznak a szöveg létrejöttének legtágabban értett körülményei: a diskurzus résztvevői, a világról való közös tudás, hiedelmek, vélekedések, a beszédhelyzet idő- és térvizsgálatai, történelmi, kulturális és jogi háttere (vö. HILTUNEN 2010: 65–67, KYTÖ–GRUND–WALKER 2011: 100–150, 284). A kommunikáció kontextusa pedig a tanúvallomás szövegéhez hasonlóan rétegzett: a tanúk és a boszorkánysággal vádolt személy nyelvi viselkedése mellett (mind az eljárásbeli szerepük szerint, mind a felidézett történetekben a közösség tagjaiként) a lejegyző közreműködése is beletartozik (HILTUNEN 2010: 69–71). Mivel amellet érvelek a dolgozatban, hogy a boszorkányperes tanúvallomás egy önálló szövegtípus a nyelvhasználati sajátosságai miatt is, néhány megállapítást érdemes előrevetíteni, ezek segítségével kialakul az a háttér, kontextus, amelyben értelmezhetővé tehetők az egyes megfigyelések. A fejezet célja: felvázolni a **történeti kontextust** és magát az **eljárást** is, kitérve a **boszorkányperes** vonatkozásokra (2.1.); előre jelezni a tanúvallomások **felépítésének**, bizonyos **szövegsajátosságoknak**, a **megközelítésnek** néhány szempontját és a kontextus feltárásának néhány **eredményét** (2.2–2.4.)

2.1. A boszorkányperes eljárás történeti háttere, forrásai. A boszorkányperes tanúvallomások szövegbeli változatossága részben a boszorkányperes eljárás körülményeivel magyarázható. A szituáció sémája az alábbiakban foglalható össze. A **tanúbizonyítás** általában is az előzetes bizonyítási eljáráshoz tartozik, azaz a cselekmény felderítése során hajtották végre (KÁLLAY 1985: 121, szakaszai: a gyanúsított kihallgatása, tanúszedés, tanúkihallgatás, szemle vagy látlelet – esetenként változó sorrendben; KONCZ 2007: 194). A hatóság sok módon tudomást szerezhett boszorkánysággal gyanúsított személyekről (kérvény formájában, vagy a lakosok panaszt tettek a falusi bírónál, esetleg pusztán a szóbeliségből, vö. SCHRAM 1975/1982: 8–9, KONCZ 2007: 189–190). Az előzetes ismeretek a tanúknak szóló kérdésfeltevésekben is megjelenhetnek, ha konkrét esetekre is rákérdez a hatóság, az a korábbi feljelentésekkel, panasztétellel függ össze. A tanúk kihallgatása általában közösség előtt zajlik, a szolgabírók és esküdtek viszik véghez (szemben például a salemi kihallgatásokkal, amelyek egy része a tanú házában zajlott, legalábbis megvolt rá a lehetőség, vö. GRUND 2012a, GRUND et al. 2009). A 16–17. század során egyre inkább fontossá válik a vallomás, a tanúkihallgatás igénye is egyre nagyobb,

kiterjedtebb, az ún. nyomozati eljárás ekkor már előrehaladottnak számít (SZ. KRISTÓF 2014: 27–28; ugyanakkor vízpróba, gyanús tárgyak, gyanús jelek keresése is része az eljárásnak).

Az úgynevezett **károkozó boszorkányok**, a maleficusok² ügyeivel a 16. század elejétől a világi hatóság foglalkozott, városi, megyei bíróság, magisztrátus, úriszék, nem pedig az egyházi (ECKHARDT 1954: 132–139, KULCSÁR 1961: 95–7; DÖMÖTÖR 1981: 56; IKLÓDY 1982: 296; KÁLLAY 1985: 197–199; KONCZ 2007: 150–157, a korábbi időszakról 143–149). A rontó boszorkányság vádja is számos különféle cselekvést (illetőleg az azokra való képességet) foglalhatott magában, ezzel együtt a boszorkányságot az **általános büntettek** közé sorolták, nem a különlegese közé (vö. KONCZ 2007: 189). A mágiával kapcsolatos ügyek kivizsgálása akkor indulhatott meg, ha egyszerű gyanú merült fel, hogy az illető valamilyen kárt okozott, illetve maga a személy úgy viselkedett, hogy ezt elhiheték róla – más „nem gyanús” emberek vallása alapján (vö. SUGÁR 1987: 246–247; a további jogtörténeti háttérrel lásd KONCZ 2007: 150–157). Emellett a tanúkat úgy választották ki, hogy önként valljanak, vissza tudjanak emlékezni (megfelelő korúak legyenek), nyilván és világosan valljanak (az információ forrására nézve). A vallást és az erkölcsiséget közelebbről érintő közbüntettnek minősülő vádak közé tartozott a boszorkányság mellett a hamis eskütétel, hamis tanúskodás, a szemérem ellen elkövetett büntettek és a becsületsértés, rágalmazás is (KONCZ 2007: 190).

A rágalmazási ügyeket a források egy része a „tényleges” boszorkányperes eljárásokkal együtt közli, noha a becsületsértési eljárások különböznek a kimenetelüket tekintve, mivel ilyenkor nem sikerül alátámasztani a gyanút, s ilyen esetekben a rágalmazót ítélik el (KONCZ 2007: 192). Hozzátehetjük, hogy ilyen esetekben a megvádolt személy is kaphatott valamiféle intést, sőt büntetést is, mivel gyanúságra adott okot (a nyelvi viselkedés kapcsán: 5.3., 5.4.).

Problemátikus ugyanakkor a 16–18. századi becsületsértési ügyek éles szétválasztása a „tényleges” boszorkányperekétől; az egyes **perek megítélése** eltérő lehetett a saját korszakukban, mint napjainkban (hiszen szinkrón kiindulópontból a boszorkányság bűne maga is értelmezhető konstrukcióként, vö. SZ. KRISTÓF 2014: 52). A „konstrukciós” vagy „konceptiós” jelleg ugyanakkor nem arra vonatkozik, hogy a korszak közösségeiben a boszorkányságra vonatkozó **hiedelmek** ne lennének többé-kevésbé alapvetően kimutathatók (egy részüket a későbbi hiedelemmondák is megőrizték, a 20. századi a néprajzi gyűjtések anyagaiból is kimutathatók, például DÖMÖTÖR 1981: 128; a néprajzi háttérrel lásd még 5.).

² Elkülönítendő azoktól a „strigák”-tól, amelyekre a Könyves Kálmánhoz kapcsolt törvény vonatkozik (vö. például KONCZ 2007: 26–27).

Az azonban már kevésbé általánosítható vagy megjósolható a ránk maradt forrásokból, hogy az egyes eljárásokat kizárólag ezek a hiedelmek motiválják-e, ugyanígy kevésbé lehet a hiedelmek meglétéből következtetni az eljárás kimenetelére.

Mindenesetre időnként akár száznál is több tanút kérdeztek ki, míg a korszakban más büntetőeljárások esetében elég volt két olyan tanút kihallgatni, akik látták a vádban szereplő eseményeket (vö. ECKHARDT 1954: 45–47; KÁLLAY 1985: 127). A számos tanú meghallgatása önmagában nem erősíti meg a konstrukciós vagy koncepciós jelleget, ugyanis előfordul, hogy épp a vádlott ártatlansága mellett valló tanúk vannak többen, mint az ellene szólók, lásd például egy 1732-es Zala megyei kihallgatás esetében (Bosz. 2: 411. sz.).

Az eljárás át is alakulhatott a boszorkányság vádjával kapcsolatos típusból a becsületsértés vádját érintőbe. Az említett Zala megyei eljárásban az első kihallgatás még arra irányul, hogy feltárja, bűnös-e a vádlott, míg a másodikban egyik punktumról a másikra módosul a kérdésfeltevés, egyre inkább azt firtatva, mivel magyarázható, hogy a vádlottnak gyanús híret keltették a közösségben (Bosz. 2: 411. sz.). Az ügy további kimeneteléről nem áll rendelkezésre információ, így nem egyértelmű, hogy a második kihallgatás már inkább egy becsületsértési per része-e (a tanúk szinte egyöntetűen a vádlott mellett emelnek szót, vagy legalább azt jelzik, hogy nem tudnak olyan cselekedetéről, megnyilvánulásáról, amelyet boszorkányságként lehetne értelmezni; más esetben is, pl. Bosz. 2: 296. sz.).

Nem példátlan az olyan kihallgatás sem, amelynek minden tagja a vádlott a vádlott ártatlansága és jámbor élete mellett vall (vö. KONCZ 2007: 201), arról a személyről pedig, aki őt meggyanúsította, többen is elmarasztalóan nyilatkoznak – ezzel együtt sem az ügy közvetlen előzményéről (esetleges korábbi kihallgatásról), sem a kimeneteléről nincsenek hozzáférhető forrásaink (például: Bosz. 2: 408. sz., Bosz. 2: 412. sz.). A dolgozat alapvetően a tényleges boszorkányperes eljárások szövegeivel foglalkozik, de az utóbbi peranyagokat is beleértve, éppen az átmeneti voltuk miatt. Az egyéb eljárások szövegeiből legfeljebb szóhasználati, pragmatikai jelenségeket fogok idézni, de ezeket jelezni fogom.

A tanúvallomás előtt letett eskü igazmondásra vonatkozik, a vallomás tartalma egyaránt lehetett kedvező és kedvezőtlen a peres félre nézve. A magyar gyakorlatban a tanúk egymás előtt vallhattak, legalábbis megvolt rá a lehetőségük, erre is reflektál a lejegyzés:

1629: *fassus est in hunc modum uti praecedens testis uxor et consors sua, hoc excepto, hogy az szőlőbeli dolgot nem oly bővön referállya* (KBosz. 39. sz.)

1741: Ez előtt más emberektől-is, de *mái napon* magátul emlétett *Györög Miháltul hallotta* a fatens (Bosz. 2: 277. sz.)

1722: a Tóth Martony jr. ant úgy hallotta *valamint az első Tanu, és negyedik az ő Feleséghe fatealyak* (Bosz. 1: 33. sz.)

Jellemzően a tanú anyanyelvén rögzítették az elhangzottakat (ezzel együtt a 17. de még a 18. századból fennmaradt anyagok közt is van latin nyelvű lejegyzés – azokkal az esetekkel, amelyekben latinra fordítják a beszámolót, a dolgot nem foglalkozik, akkor sem, ha néhány elem magyarul szerepel bennük).

2.2. A tanúvallomás felépítése. A korszak büntetőeljárásaira jellemző módon gyakran nem tettenérésről, hanem a büntettek előzményeiről, a **vádlott előéletéről** számoltak be (HAJDU 1985: 94–95). Emellett jellemző kérdés, hogy kiket gyanúsítanak még boszorkánysággal az adott településen, s hogy a megkérdezett magán kívül még kit tart jó tanúnak az adott bűncselekmény kapcsán – ez a szövegek formálódását tekintve is elkülöníti a műfajt a korszak úriszéki irataitól. A tárgyalás folyamán hivatkoztak a tanúvallomásokból nyert információkra (vö. SCHRAM 1975/1982: 8–9; például egy kései perfelvétel szövegében: MBF. 3: 445–452), illetve indokként megjelent az ítéletben is. Ahogy arról volt szó, egy-egy ügy kapcsán nemcsak egy alkalommal számoltathatták be a tanúkat: a korabeli gyakorlatnak megfelelően több kihallgatást is lehetett tartani, akár más tanúkkal kiegészítve. A kérdőpontok attitűdje jelentősen megváltozhatott az egyértelműen elítélőtől a kételkedő, majd egyre inkább mások ellen irányuló vád felé. Ennek megfelelően egymásnak ellentmondó vélekedésekkel, attitűdökkel találkozunk; ezek vizsgálata is kutatást igényel.

A szövegalkotást tekintve fontos, hogy a tárgyalási időszakban a tanú csatlakozhatott már elhangzott vallomásokhoz is, nem volt szükséges egészen **önálló beszámolót** tenni, sőt az információ forrásaként is megnevezhetnek korábban valló tanúkat. Nem példátlan ezzel együtt, hogy a kihallgatás során lejegyzik a szinte szó szerint ugyanúgy megfogalmazott tanúvallomásokat is (Bosz. 2: 296. sz. – elsősorban a vádlott mellett szóló beszámolók ilyenek), ahogy az sem, hogy formulaszerű módon ismétli el minden tanú, hogy nemcsak közhiból hallott a vádlottak boszorkányságáról, hanem saját tapasztalatai vannak e téren (vagy éppen a vádlott valamely gyanús tünő cselekedetéről tud, de arról már nem, hogy mi végre tette azt). A feltételezett boszorkány ártatlansága mellett szóló tanúk esetében kevésbé meglepő, ha nagyon hasonlítanak a vallomások (még ha esetleg egységesítés eredményei is), hiszen ezek jellemzően nélkülözik a történetmondást, gyakran csupán azt jelentik ki, hogy nem tudnak a vádlottra nézve terhelő bizonyítékokat, sőt „jónál egyebet”.

Az angol tanúvallomások kapcsán megjegyzi a szakirodalom – és ez a magyar forrásokra is érvényes –, hogy a **diskurzus több** szintre, **rétegre** bontható le, melyek azonban nem mindig válnak el élesen, olyan értelemben sem, hogy hol ér véget az egyik réteg, és hol kezdődik a következő, például beszédeseményen belüli beszédesemények esetén (KYTÖ–GRUND–WALKER 2011). Különbség azonban az, hogy az angol nyelvű dokumentumok egy része „párbeszédes”, más részük monológokból áll, főként harmadik személyű történetmondással – míg a magyar forrásokra a megszakítás nélküli, monológnak tekinthető beszámoló a jellemző, ugyanakkor nem ritka az első személyű történetmondás (illetőleg a váltakozás a kétféle nézőpont között).

A tanúvallomás **felépítése** röviden a következőkben foglalható össze. Minden beszámoló elején megtalálhatók az egyes tanúkra vonatkozó információk, különböző részletességgel; a név mellett sokszor a kor, családi viszonyok – általában a feleségek esetében – valamint a vallomás előtt tett esküre utaló megjegyzés szerepel. Ezt követi a többé-kevésbé részletes beszámoló (kérdőpontok szerint vagy összefüggő formában), illetőleg az esetleges későbbi kiegészítések. A jegyzőkönyvet gyakran hitelesítik a **hatósági formulák** a kihallgatás idejére, helyére, lebonyolítására vonatkozóan a tanúvallomások lejegyzése előtt:

1715: *Mi ide alabb meg irt Nemes Veszprém Vármegye Tisztei ültünk le itt Pápán említett Vármegyében levőben, Tekéntetes Nemzetes Vitezlő Kenesei István Uram eő kglme, mint ezen Nemes Veszprém Vármegye Substitutus Vice Ispanya Verbalis Commissiojabul Meltosaghos Grof Ziczi Janos Uram eő Nagysága Jobbagyaiknak Nagy Szőlősieknek Instantiajokra egy személynek hitinek el vételére* (Bosz. 2: 402. sz.)

A jegyzőkönyv végén is gyakran szerepel hitelesítő formula, a szolgabíró és az esküdt „saját keze vonásával” is megerősítve.

A **dokumentumok** jellemzésére rátérve a következőket mondhatjuk. Bár a boszorkányperes tanúvallomások jellegzetessége a tartalmi, szerkezeti, sőt stílusbeli változatosság is, közös jellemzőnek mutatkozik (a 17. századtól legalábbis, bár a 16. században sem példátlan) a narratívák felépítése, az elbeszélés menete. A beszámolók ugyanis általában **rekonstruált történetmondások**, nem követik a valóságos cselekmény sorrendiségét – ezt a néprajzi szakirodalom a hagyományos elbeszélés-kultúra narratív sémáival azonosítja (PÓCS 1983; PÓCS 1995; KLANICZAY 2011; 2014; SZ. KRISTÓF 2014). Nem azzal kezdik ugyanis a tanúk a történetmondást, hogy milyen kár ért a környezetükből valakit, vagy épp saját magukat, hanem általában megelőlegezik, hogy láttak-hallottak

valami gyanús eseményt, cselekvést, amely a boszorkánysággal vádolt személyhez köthető, és/vagy felidéznek az illetővel kapcsolatban valamiféle interakciót, nem ritkán többet is. Ezt követi a káreset elmondása, a gyanúsítás, majd további interakciók a boszorkánynak tartott személlyel. További epizód lehet még a fenyegetés után a boszorkány valós és „természetfeletti megjelenése” (részletesen PÓCS 1995: 31–39), illetőleg a gyógyítás vagy más károk helyrehozására tett kísérletek, akár más gyógyítók, nézők bevonásával (vö. PÓCS 1995: 27–39; KLANICZAY 2011: 696).

Hozzátehetjük, hogy e tekintetben a kihallgatás **kérdőpontjai** is befolyásolhatják a történetmondást, hiszen a nyitó kérdések elsősorban a boszorkánysággal vádolt személy ismeretére, illetőleg az ő korábbi viselkedésére irányulnak (ha rákérdeznek utána konkrét eseményekre, ha nem). Emellett természetesen a meggyőző ereje is nagyobb egy olyan módon felépített beszámolónak, ahol ennyire előre nyilvánvalóvá teszi a megnyilatkozó, hogy milyen oksági viszonyokat feltételez az időben egymásra következő események alapján.

A tanúvallomás egy vagy több történetet tartalmazott, később (a jegyzőkönyv felolvasásakor, hitelesítéskor) a tanúk bővíthették is mondandójukat. Noha a kihallgatás kérdőpontok szerint zajlott (bár a 16. századi jegyzőkönyvekben a kiadások alapján nem szerepelnek), ez nem jelentette azt, hogy kizárólag azokat információk kerültek a jegyzőkönyvekbe, amelyekre az adott kérdések irányultak. Az utolsó kérdőpont nem ritkán a további bármilyen, a vádlotthoz kapcsolható, eddig a hatóság részéről nem ismert történések, ismeretek, vélekedések megvallására szólítja fel a tanúkat (vö. SCHRAM 1975/1982: 9). Emellett ugyanaz a történet több (akár egymásnak ellentmondó) beszámolóban szerepelhet a jegyzőkönyvekben. Nem voltak speciális kérdőminták (az általános mellé specifikus kérdések kerülhettek előzetes információ alapján, így bővíthetett a kérdőpontok sora), ellentétben a vádlott kihallgatásával, ahol az ördögi szövetséggel kapcsolatos kérdések szabályozva voltak (vö. SUGÁR 1987: 247). Ebből arra következtethetünk, hogy a **tanúkat** alapvetően **kötetlenül hagyták beszélni** – igaz, nem példátlan a formálisabb szövegalkotás, amikor a különböző tanúk mondandója igen hasonlóan van megfogalmazva (ez a vádlott ellen és mellett vallók esetében egyaránt lehetséges). A tanúknak emellett megvolt a szabadságuk ahhoz is, hogy az egyes történetek körülményeit aprólékosan részletezzék (a Corpus of English Dialogues nem boszorkányságra vonatkozó szövegei alapján hasonlóképpen; CECCONI 2010: 246).

2.3. Megközelítés: az általánosítás és a szinkrón nézőpont korlátai. Mivel a tanúkat viszonylag szabadon hagyták beszélni, a kérdőpontok is változatos tartalmúak lehettek, a szövegtípusra pedig jellemző a változatosság, a vizsgálat jelen szakaszában érdemes az általánosításokhoz és az élesen elhatárolt csoportosításokhoz **kritikusan** viszonyulni.

Korábban készült egy – szinkrón pragmatikai – leírás és magyarázat a boszorkánypereken tanúvallomásokról, amely az identitás konstruálását tekintve jelentős szerepet tulajdonít a hatóságnak, mivel a leírás szerint a tanúk a beszámoló számos összetevőjét nem teszik explicitté, hanem utólag a hatóság konstruálja meg belőlük a bizonyítékot (PETYKÓ 2015: 155–156, 159–160). Az elemzés egyfajta modellt hoz létre három olyan tanúkihallgatás szövegéből, ahol az eljárás kimenetele az, hogy a vádlottat halálra ítélik. A modell három fő vallomástípust különít el (PETYKÓ 2015: 155–156), azonban nem derül ki, miért ezek a fő típusok, és milyen arányban fordulnak elő az egyes szövegekben, illetőleg hány nem besorolt vagy besorolható beszámoló különíthető el, és melyek ezek. Az egyes típusokra egy példát hoz az elemzés egy-egy kihallgatásból, tehát összesen három szövegrészletet mutat be részletesen, jóllehet nem törvényszerű, hogy egy szövegen belül egységes a tartalom, a bizonyítékok, illetőleg az információk jellege és vádlotthoz való viszonyulás – ahogy valóban nem is egységesek az egyes vizsgált szövegek a vallomástípusok és a váddal kapcsolatos reflexiók tekintetében (részletesen lásd VARGA 2019 előadás, kézirat).

Az elemzést és így a **modellt** azonban több ponton is **kifogásolhatónak** tarthatjuk a szövegtípus ismeretében. Nem derül ki belőle az, hogy a három vallomástípus egyformán erős bizonyítékként értelmeződik-e a modellben – ahogy az sem, hogy **eltérő ítélet** esetén is ugyanezek a vallomástípusok szerepelnek-e, illetőleg hogy ilyen esetben milyen identitás jön létre, és miért (hogyan viszonyul hozzá például a vádlott kihallgatása, ha ismeretes). A szerző maga is hangsúlyozza, hogy nem ellenőrizhető az, hogy az elemzése során levont következtetések valóban helytállóak-e az adott boszorkánypereken eljárásra nézve, azzal indokolva, hogy az eljárás köztes szakaszainak dokumentumai nem hozzáférhetők a forrásból (PETYKÓ 2015: 152).

A módszer alkalmazhatóságát az a tény is korlátozza, hogy a szerző a **hozzáférhető** szövegeket, illetőleg a **szövegkörnyezeteket** sem veszi tekintetbe (bár erre nem tér ki). Az egyik ügy kapcsán (MBF. 39. sz.) a vádbeszéd hónapokkal későbbre van datálva (1722 február, míg a kihallgatások 1721 augusztus és december között zajlottak), így a hatóság értékelését problematikus közvetlennek tartani; a fő típusokon kívül pedig egyéb

tartalmaknak is hatása lehet az ítéletre (több tanú szóvá teszi, hogy egy azóta elítélt vádlott korábban terhelő vallomást tett az aktuális „boszorkányra”-ra, aki ezután gyanúsán viselkedett; Bosz. 1: 56. sz.; máskor a feltételezett boszorkány lábnyoma „tárgyi” bizonyítéknak számított egyes történetek során, MBF. 39. sz.). A **tanúk beszámolója** és a **majdani ítélet között** tehát nem pusztán a hatósági tevékenység és a nem ismert források miatt **közvetett a kapcsolat**.

Az **adatok értelmezése** több tekintetben is vitatható, részben a történetiségtől függetlenül is. Az egyik kérdőpontot idézve a „micsoda névvel nevezendő boszorkánysága” részlet kapcsán PETYKÓ kijelenti, hogy a hatóság „a boszorkányságot a vádlott tulajdonságaként jeleníti meg” (2015: 154). Ez értelmezés azonban szinkrón nézőpontból sem állja meg a helyét, hiszen a mindennapi nyelvhasználatnak is része a személyhez kapcsolt, azon keresztül metonímia által hozzáférhetővé tett tartalom (például a *lekésem a vonatomat* szerkezetet hallva kevésbé feltételezné bárki is, hogy a *vonatom* a megnyilatkozó tulajdona, vagy más módon hozzá tartozik). A tanúvallomásokból is arra következtethetünk, hogy a kérdés ebben a formában éppen arra irányul, hogy van-e egyáltalán olyan jellemzője, cselekedete a vádlottnak, amely az boszorkányságaként írható le, azaz nem fogalmaz meg előzetes elvárást arra nézve, hogy a válasz igenlő legyen, például: 1636: „Semmi varáslását, boszorkányságát, kurvaságát én nem tudom, se láttam” (NB: 49).

Az idézett tanulmányban a fő vallomástípusként elkülönített sémák, mintázatok értelmezése ebben a formában nem bizonyul adekvátnak. Problematikus szinkrón kiindulópontból és a kontextusból kiragadva az explicit–implicit jelleg (megnevezi-e a tanú a kár okozójaként a vádlottat, vagy nem) meghatározása a tanúk beszámolóinak ismeretében. A jegyzőkönyvezés ebben az időszakban a napjainkénál jóval kevésbé egységes ezen a téren (lásd 3.), ráadásul a kérdést olyan tényezők befolyásolják, mint a **kérdőpontok teremtette** háttér, **kontextus**, amelyre az előzetes ismeretek alapján hagyatkozhatott a hatóság, grammatikailag kifejtetlenül hagyva akár a vádlott említéseit is (lásd 4.3.3.). Érdemes lett volna külön kezelni azokat az eseteket, amikor tanú nem közvetlen módon fejezte ki gyanúját a károkozás vagy éppen a gyógyulás kapcsán, ahogy azokat is, ha a kárvallott hangsúlyozza, hogy nem tudja (és esetleg nem is gyanítja), rontás történt-e, vagy azt, hogy ki követhette el. Ezek a fajta bizonytalanságok teret kaptak a jegyzőkönyvben – a bizonyíték hiánya pedig ugyancsak beszédes lehetett.

Szintén nem adekvát elkülöníteni a **boszorkányságként** azonosított **cselekvést** és az arra való **képességet** (vö. PETYKÓ 2015 két külön kategóriaként tárgyalja őket): ha például azzal vádolják meg a feltételezett boszorkányt, hogy rontással megbetegített valakit, azzal

együttal azt is implikálják, hogy erre képesnek is tartják az illetőt. Az a szempont pedig, hogy a tanú kijelenti-e, hogy mások szerint a vádlott boszorkány (a 2. fő vallomástípus, vö. PETYKÓ 2015: 156), önmagában azért bír kevés jelentőséggel, mert ezt a vádlott ártatlansága mellett szólók vagy épp a semleges, a bizonyítástól elhatárolódó tanúk is megtehették, ettől függetlenül a személyes tapasztalatuk lehetett az, hogy a kérdésben levő személy jámbor, tisztességes életet élt.

A hatóság tehát valójában nem konstruálta az identitást, legfeljebb reprezentálta, de kizárólag a faluközösség korábbi tapasztalatait összegezve, az eredmény azonban nem volt törvényszerűen végleges vagy épp végzetes a vádlottra nézve – ez a PETYKÓ-féle tanulmányból nem derül ki.

Az a kérdés pedig, hogy a tanúk megnyilatkozásait hogyan értékelte, értékelhette a hatóság, szintén összetett megközelítést igényel – szinkrón elméleti leírások helyett inkább a szövegkörnyezetben található reflexiókra építve (VARGA 2019 *előadás, kézirat*).

Egyes beszámolókbán **jellemző tendencia** például az, hogy a beszámolók azzal kezdődnek, hogy a tanú semmi gyanúsnak tartható cselekedetét nem látta, nem hallotta a boszorkányságnak, s ezt mégis követi olyan történetmondás, amely a feltételezett rontásról szól:

1737: Az Fatens Csapo Martonnéhoz *semmit sem tud sem latott hanem egy alkalmatossággal ezen fatenst megh fenegetvén Csapo Martonne, és az utan maid hat Esztendeig kinlodot, es minden gyanusága Csapo Martonnera volt* úgy az feleséginek= is az keze oszve dagadván, es megh sebesedet, kit is az Hoher gyógyított megh az irant is *Csapo Martonnera volt Gyanuságok* (Bosz. 1: 154. sz.)

A fentiek szerint felépített beszámolókat nem tekinthetjük összefüggéstelennek, inkohereusnak, noha manapság a jegyzőkönyvekben vélhetően nem állná meg a helyét ebben a formában. A történeti források alapján azonban arra következtethetünk, hogy ez a felépítés része lehetett, akár **lejegyzői stratégia** is, mivel módosításnak nincs jele, és mivel egyes szövegekben visszatérő vallomáskezdetnek számít. A jogi-társadalmi helyzet ismeretében tehát a 16–18. századi tanúvallomások anyaga rugalmas megközelítést igényel. Annak meghatározása, hogy a tanúvallomások és az ítélet között milyen természetű az összefüggés, szintén nem magától értetődő.

Az **általánosítást** nehezíti az a tény, hogy kevés esetben ismeretes az ítélet, ráadásul azokból is szélsőséges következtetések vonhatók le. Előfordul például, hogy az ítélet szerint a tanúvallomásokat értékelve „nyilvánvaló boszorkány” az illető (pl. Bosz. 2: 422. sz.),

mégis az ő kihallgatása eredményétől függ, mi lesz a sorsa, tagadás esetén enyhébb büntetést kap – gyanút keltő viselkedése miatt. Ilyesmire az úriszéki források között is van példa, a 238. és 240. számú szövegek; az utóbbi esetben „világosan kitetszik” a rontás, de a vádlott szava és a mellette letett eskük számítanak, az előbbi esetben a beismerés is „csupán” rabsággal jár (lásd Úriszék). Más esetekben kortárs megjegyzés vonatkozik arra, hogy az ítélet a tanúvallomások ellenére végzetesen súlyos volt: 1740: „Vásárhelyt celebrált fassiók eszelősségből s edgjugjúségbül gugjis és kábult főktől, álom látásokból s boszszuból szarmaztak” (Bosz. 3: 504. sz.).

A fentiek miatt tehát a modellszerű absztrakt leírás egyelőre nem bizonyul célravezetőnek: indokolt a minél tágabb szövegismeret és az egymásnak látszólag ellentmondó mintázatok ismerete, módszertanilag pedig az, hogy a vizsgált jelenségeket a saját kontextusukban értelmezzük (lásd még 5.).

2.4. A tanúvallomás néhány további szövegsajátossága. A jogtörténeti munkákban kevésbé kerül előtérbe a tanúvallomások rögzítésének módja vagy a szöveg formálása (HAJDU 1985; újabban KONCZ 2007 – angol területen, nem kizárólagosan boszorkányperes tanúvallomások kapcsán hasonlóképpen, vö. GRUND 2011: 154–156). A **boszorkányperes tanúvallomást** „elszigeteltté” teszi, **elhatárolja** a korszak többi forrásától – beleértve az úriszéki iratokat is – **a kulturális beágyazottsága**, korlátozva a hasonló szövegtípusokkal való összevetését. Sok tekintetben meghatározza ugyanis a szövegalkotást az a társadalmi-kulturális (és részben jogi) háttér, hogy bármilyen cselekvés, történés kellően gyanússá válhat ahhoz, hogy eljárást indítsanak – és le is folytassák azt – bárki ellen. Mint arról már volt szó, más ügyekben – amelyeket az úriszéki iratok tartalmaznak – egy-két tanú beszámolója elegendő, a boszorkányperekben számos megnyilatkozó jelent meg egy-egy (megismételhető) kihallgatáskor (HAJDU 1985: 90–92; KONCZ 2007: 201–203). Mind a résztvevők lehetséges száma, mind a témakör, a számos igen általános kérdőpont alapján, amelyek a vádlott előéletére irányulnak, esetlegesnek, **„korlátatlannak”** mutatkozik a szövegtípus, ez pedig hatással van tanúkihallgatási szövegek megformálásra is. Az *ügyre tartozó, jogilag releváns* jelzők tehát igen tág értelmet nyernek (szemben a korszakban is viszonylag egyértelmű úriszéki ügyekkel). Ezzel összefüggésben bármilyen információnak jelentősége lehet, tehát esélyt kap arra, hogy le is jegyezzék.

A **szöveghagyományozódást** tekintve nemcsak az Árpád-kori szövegek kapcsán tehető fel jogosan a kérdés: „Mit képvisel az, ami ránk maradt?” (vö. KOROMPAY 2006), bár

a körülmények mások.³ A fennmaradt boszorkányperes források száma jelentős, ám időbeli és területi eloszlásuk közel sem egyenletes – a szövegformálást tekintve pedig jelentősen különbözhetnek.

Az elsősorban **néprajzi perfeltárási munkálatok** röviden a következőkben foglalhatók össze (részletes bemutatása újabban: SZ. KRISTÓF 2014: 35–39). A középkori boszorkányhit alakulására vonatkozó adataink igen hiányosak; a 16. század elejéről szórványos, míg a 16. század végétől rendszeres volt a perek dokumentációja, ez azonban nem jelent egyet a peranyagok fennmaradásával: ebből az időszakból főként a kolozsvári források ismeretesek. A perek száma az 1700-as évekkel kezdődően ugrásszerűen emelkedik. A rendelkezésre álló források természetesen nem teljesek: a 17. században feltehetően nagyobb erejű üldözések voltak, mint amennyiről adataink lehetnek (KLÁNICZAY 1986: 259). A feltárt perszövegek területi eloszlása szintén vegyes képet mutat: a török hódoltság területein gyakoribb lehetett az önbíráskodás, ez részben indokolhatja, hogy kevés írásos dokumentum maradt fenn. Egyes vármegyékben – Esztergom, Komárom, Győr, Moson, Tolna – a későbbiekben is inkább szórványosan maradtak fenn jegyzőkönyvek (vö. például „A magyarországi boszorkányság forrásainak katalógusa” nevű gyűjtőhonlap adatai). Az üldözések időszakára általában is igaz, hogy nem minden ilyen eset jutott el a hivatali szintre, de a tanúvallomásokból arra következtethetünk, hogy a gyógyítás követelése a perek idején mindennapos lehetett, ahogy az is, hogy a feltételezett boszorkányt a kárvallottak vagy hivatali személyek megfogatással fenyegetik (PÓCS 1983: 140).

A boszorkányperek a 18. század végéig lezárulnak (bár szórványosan a 19. század elejéről is kimutathatók), így a stratégiák történetisége, alakulása természetesen nem mutatható be a maga teljességében, hiszen a vizsgált források időbeli egymásra következése nem folytonos. A korszak úriszéki kihallgatásai pedig az ügyek jellegéből adódóan tekinthetők közvetett párhuzamnak. A (kivételesen) boszorkányságnak minősített vádak esetében az úriszéki eljárásban nagyobb jelentőségűnek mutatkoznak az ügynevezett tisztító eskük, mint a tanúbizonyítás (vö. Úriszék, Bevezetés: 42–44, illetőleg a 95, 195, 231, 240, 372, 381 és 383. számú perek). Az utóbbi ügyek esetében a tanúvallomások nincsenek közölve (a forráskiadásban legalábbis), így összehasonlításra nem alkalmasak – annyi

³ A források fennmaradásával és történetiségével kapcsolatban annyit mégis érdemes megjegyezni, hogy az „A magyarországi boszorkányság forrásai 4” kötetben például Zala megyéből közölnek még olyan iratokat, amelyeket Schram Ferenc gyűjtései óta tártak fel. Azóta azonban e szövegek egy része, többek között egy 1773-as kővágóörsi kihallgatás a Zala Megyei Levéltár 2008-ban készült jegyzéke szerint már nincs az állományban (<http://www.zml.hu/nyilvantartasok/earchivum/segedletek/lajstrom/iv.1ab.bunugyi.tanukihallgatasok.pdf>).

bizonyos, hogy a nyilvánvalónak, világosnak tartott beszámolóktól függetlenül a vádlott szavának szerepe lehetett az vád megítélésében (a beismerés sem mindig járt halálos ítélettel).

Nem magától értetődő tehát, hogy a lejegyzés többlépcsős folyamatában végül minek lesz jelentősége, és mi nem kerül bele a későbbi jegyzőkönyvbe. Ezen a téren is sokféleség, változatosság uralkodik, így az eredmények igen szélsőségesek lehetnek. Az adatok értelmezésekor tekintettel kell lennünk arra is, hogy a boszorkányműfogásban szerepe van a nyelvi viselkedésnek (lásd 5.). Az akár évek távlatából **felidézett diskurzusok** tehát nemcsak a tanú megbízhatóságát hangsúlyozzák, hanem döntő szerepük is lehet, ahogy annak is, hogy a közösségben milyen **közhírnek** örvend a vádlott, mit beszélnek róla (vö. *szóbeli, szóban forgó személy*-ként utalnak azokra, akiket boszorkánynak tartanak, talán egyúttal eufemizmusként is). Fontos lehet tehát a tanú (közösség) vélekedése, attitűdje, akkor is, ha több tanú megkérdezése ellentmondásos képet fest a vádlottról.

A tanúk beszámolóit **leírt beszélt nyelvváltozatként** határozza meg a nyelvtörténeti hagyomány, avagy a mindennapi nyelvhasználat nagyobb nyilvánossági fokú változataként (PUSZTAI 1999: 382; B. GERGELY 2001: 187–190; SÁROSI 2003: 439–440; 2015: 132.). A vallomásban szereplő információkat elvben szó szerint kellett rögzíteni (vö. KATONA 1977: 201–211); jogi értelemben is akkor informatív és meggyőző a beszámoló, ha úgy jegyzi le, ahogy az elhangzott (GALLASY 2018: 235). Az elv azonban korlátozott módon válhatott gyakorlattá – nemcsak a boszorkányművek esetében. Elvben a tanú szóbeli előadásából az ügyre tartozót és a lényegeset kellő részletességgel kell tartalmaznia a jegyzőkönyvnek (HAJDU 1985: 94–95; napjainkra is ez látszik érvényesnek, vö. DOBOS 2010a, 2010b; VINNAI 2010a, a részleteket lásd 3.). Ez a séma azonban a szinkroniában is számos megvalósítási lehetőséggel bír – az erre vonatkozó jogszabályok érvényesítése pedig több tekintetben problematikus (VINNAI 2010a: 153, 171–173), tehát a kutatásban a nyelvészetnek feladata van (vö. SZABÓ 2010; VINNAI 2010b). Történeti anyagon pedig a néprajzi szakirodalom szerint is indokolt a **diskurzus** és a **rögzítési folyamat** vizsgálata: többet kellene tudni arról, hogy hogyan és milyen megfontolások szerint válogattak a lejegyzők, hogy a körülvevő világ mely elemeit foglalják írásba és melyeket nem, illetőleg milyen mértékben alkalmazták ezekre a korszak jogi nyelvhasználatát (vö. SZ. KRISTÓF 2014: 51).

A lejegyzők általában hatósági–hivatali emberek voltak – a korszak viszonyai között. A 17–18. században olyan írástudáshoz kötődő foglalkozásokat lehetett váltogatni, amelyek ma már távol esnek egymástól. Néhány gimnáziumi (vagy kisebb iskolai) osztály elvégzése után, valamelyes általános deákos műveltséggel – némi latintudással és jogi ismeretekkel –

lehetett valakiből iskolamester, tiszttartó, nótárius stb. (TÓTH 1996: 108–109). Időnként a közösség írástudó tagjai is részt vehettek a lejegyzésben (vö. MEZNERICS 1933: 10–14; TÖRÖK 1964: 62–63):

1727: az Katona esketetett Rez Benkőne ellen esketetett gyanusaga leven hogy nem mas hanem Rez Benkőne nyargatta megh az lovát az mint hogy *az ki az Tanú vallasokat irta* Réz Benkőne ellen annak egy kis ép egészséges fia volt [...] *megh eset ennekem* az Rez Benkőnere valo *tanuvallásnak írása* mert oda az Gyerme kem megh ette Rez Benkőné (Bosz. 2: 309. sz.)

A kihallgatásban nem nevezik néven az alkalmi lejegyzőt, más tanú nem említi a kérdéses történetet, így további információk az esetről nincsenek. Az ilyen helyzetek ismeretében annak megállapítása is kutatást igényel, hogy az aktuális lejegyző gyakorlott-e, vagy sem, és ennek milyen hatása van a nyelvhasználatra (a hivatali rétegben is, vö. a szegedi írnokok kapcsán NÉMETH 2004: 13; 2008).

A jogi gyakorlatnak megfelelően a lejegyzett beszámolókat fel is olvasták, majd a bíróság megkérdezte a tanút, fenntartja-e a vallomást (meghiteleztek/meghiteltették, a korszakban ezt hívják *authenticatio*-nak is; például: „Sub authenticatione”, „In tempore authenticationis vallotta” stb.). A tanú ekkor ki is egészíthette az elmondottakat, ezt jelzik az olyan – gyakran más írással a margón szereplő – megjegyzések, mint *authentica confirmat addito hoc* vagy *hozzá adván aztat is* (nemcsak a boszorkányperes eljárások során volt ez jellemző, ECKHARDT 1954: 47–48, KÁLLAY 1985: 128).

Valójában attól válik problematikussá a kérdés, hogy a viszonylag szabad történetmondás és a mindennapi nyelvhasználatból kiinduló szövegalkotás a jegyzőkönyvekben lejegyzett, tisztázott, másolt dokumentumként maradt fenn, a **rögzítés** módja és **lépései** pedig **korlátozottan hozzáférhetők**. Éppen ezért a kutatók egy része óvatos módon inkább jelzésről, interpretációról beszél, mivel a beszédesemények felidézése nem szószerinti, és nem is teljes (KYTÖ–WALKER 2003: 223–225, KYTÖ–SMITTERBERG 2015: 37–39). A tényleges beszédhelyzethez való kommunikációs közelség és távolság ugyanakkor nem kezelhető pusztán dichotómiaként; a közelséghez (érzelmek, deixis, spontaneitás stb.) és a távolsághoz, beleértve a másolást, sőt a szövegkiadást is, köthető jelenségek egyfajta skálát alkotnak, egy adott szöveg pedig a skála több pontján is lehet egyszerre (KYTÖ 2010: 47–50; KYTÖ–WALKER 2003: 221–248; lásd 4.4.). Ezzel együtt a szakirodalom a tanúvallomásokat tartja a talán legközelebbi olyan forrásnak a hangfelvételek előtti időszakból, amelyből hozzáférhető valamiféle eredeti interakció. Az

olyan problémákkal, mint az azonosítatlan szerzőség, a hiányos háttér-információk, a lejegyzés hűségessége, folyamatosan szembesülnek a történeti szövegek kutatói, azonban a „rossz adat” problematika ellenére értékes forrásoknak tartják többek között a tanúvallomásokat (KYTÖ–WALKER 2003: 222; GRUND 2007a: 119–121, 2007b: 40–41; CECCONI 2010: 245–246; HILTUNEN 2010:61–62; RISSANEN 2012: 126; KYTÖ–SMITTERBERG 2015: 337–338). Éppen ezért érdemes is megvizsgálni, milyen jellemzők, tendenciák következtethetők ki a jegyzőkönyvekből a szövegformálás többlépcsős folyamatára nézve – a szövegtípusra jellemző korlátatlanságot, változatosságot szem előtt tartva. A formalizálás ugyanakkor a kutatás jelen stádiumában kevésbé elfogadható. Akárcsak a boszorkányság vádja esetében, az azt magában foglaló szövegek bármilyen jellemzője „gyanút” kelthet a kutatókban. Az alábbi kutatás arra is válaszokat keres, hogy melyek azok a nyelvi jelenségek, amelyek a középmagyar korszak mindennapi nyelvhasználatára utalnak a szövegtípusban; egyáltalán „adott”-nak tekinthetők-e ilyenek a szövegismeretből és/vagy a szinkroniából kiindulva.

3. Egyezkedés, információk és attitűd: a boszorkányperek írásbeli és kommunikatív jellemzőiről

A továbbiakban az írásbeli–lejegyzői kontextusról lesz szó, összevetve a történeti szövegeket **napjaink jegyzőkönyvezési gyakorlatával**, illetőleg a korszakkal párhuzamba állítható, élőnyelv-közelinek tartott **angol nyelvű forrásokkal**. A párhuzam egyik esetben sem közvetlen: a szinkrón anyaggal való szembesítésben ellenérv lehet az időbeli és a kulturális beágyazottság különbsége (minél nagyobb az időbeli távolság, annál nehezebb akár csak feltételezni valamiféle azonosságot, folytonosságot; a regiszterekhez hasonlóan, vö. KYTÖ–SMITTERBERG 2015: 334). Az összehasonlítás elvileg akkor működtethető, ha egy tényezőt, például az időszakot vagy a nyelvet kivéve minden más azonosnak tekinthető, ez azonban a történeti anyagok esetében közel sem egyértelmű (KYTÖ–SMITTERBERG 2015: 333). Kutatást igényel ugyanakkor ilyen esetekben az a kérdés is, hogy csak egy-egy tényezőben különböznek-e az elemek, illetőleg hogy az eltérés mivel magyarázható, s emiatt releváns-e az összehasonlítás. A boszorkányperek források esetében közvetlenebb párhuzamok híján módszertanilag problematikus lenne figyelmen kívül hagyni azokat a megállapításokat, amelyek a szinkrón magyar, vagy éppen az angol nyelvű történeti források alapján a szakmai diskurzus részévé váltak. Az összevetés természetesen nem jelenti azt, hogy az eredmények egy az egyben alkalmazhatók, vagy elvárásnak tekinthetők a vizsgált források szempontjából, csupán **irányítják a figyelmet** olyan nyelvi jelenségekre, amelyek az elemzéskor relevánsak lehetnek.

A lejegyzői háttér része a kommunikációs kontextusnak, így a rögzítés kérdéskörét nem könnyű elválasztani a szövegtípus pragmatikai jellemzésétől. A következő áttekintés azonban főként arra irányul, hogy melyek azok a megoldások, tendenciák – gyakran szélsőségekben –, amelyekért a lejegyző felelős, és melyek azok, amelyek legalább a jelenség szintjén a tanúhoz köthetők (hiszen azt nem tudhatjuk biztosan, hogy maga a szöválasztás és a grammatikai szerkezet minden tekintetben a tanú nyelvhasználatát tükrözi-e). E lépés remélhetőleg elősegíti majd a szöveg grammatikai sajátosságainak értelmezését is, főként abban a tekintetben, hogy egy-egy jelenség preferálása a szociokulturális beágyazottsággal van-e összefüggésben.

Elsőként részletesebben lesz szó a **tanúvallomások rögzítésével** kapcsolatos megfigyelésekről (nemcsak a magyar források esetében; 3.1.).

Ezt követi a történeti és a szinkrón jegyzőkönyvezés néhány fontos **különbségének** előzetes áttekintése (3.2.), majd néhány, jellegzetesen a lejegyzőhöz köthető szövegformálási stratégiára mutatók rá (3.3.).

További kérdés, hogy egyes, látszólag a **beszélt nyelvet idéző megoldásokért** lehet-e felelős a lejegyző a magyar forrásokban (ugyanis a salemi források kutatói szerint az értékelő-fokozó elemek használata kifejezetten bizonyos lejegyzők nyelvhasználatára utal).

Az összehasonlítások után kitérek a különböző lejegyzői gyakorlatokból kikövetkeztethető **elvi különbségekre** is (3.3–3.4.).

Kitekintésként annak a problémáját vetem fel, hogyan körvonalazható egy lejegyző profilja, milyen szövegformálási tendenciára utalnak a **javítások, módosítások**, s hogy lehet-e ezekből elvekre következtetni, s ha igen, melyek ezek (3.6.).

3.1. A szövegrögzítés és -formálás kontextusai. A boszorkányperes tanúvallomások grammatikai és pragmatikai jellemzőinek feltáró bemutatása előtt lesz szó az írásbeli – lejegyzői kontextusról: ki vagy kik felelősek az adott forrásban szereplő megnyilatkozásokért, kinek a szemszögéből értelmezhető az adott szöveg. Elsődleges az a kérdés, hogy hogyan is jegyezték le a kihallgatáskor elhangzott megnyilatkozásokat, hiszen a szövegalkotás jellege befolyásolhatja a forrásból származó nyelvi adat értelmezését. A dolgozat a rögzítési folyamatot úgy értelmezi, mint egyezkedést a tanú és a lejegyző között, mind a tartalom, mind a megformálás vonatkozásában; a jegyzőkönyvekre pedig az egyezkedés eredményeként tekintek. A tanúvallomásokban ráadásul reflexióként értelmezhető részletek szerepelnek a rögzítés és a történetmondás egyes aspektusairól, ezekből pedig lehet következtetni arra, hogyan zajlott az egyezkedés, mennyiben kapott teret a tanúk és ezen keresztül a közösség attitűdje a hatósági szituációhoz képest.

Mivel magyar anyagon a rögzítéssel kapcsolatos részletvizsgálatok hiányoznak, illetőleg folyamatban vannak, az elemzés feltáró igényű lesz, de a teljesség igénye nélkül. A szövegtípusra jellemző változatosságot szem előtt tartva tendenciák megfogalmazása a cél. A lejegyzési stratégiák nem csupán a hangjelölést érintik, hanem hatással vannak a szövegek morfológiai, szintaktikai, pragmatikai sajátosságaira is.

A szövegekből kiindulva amellet érvelek, hogy az egyes beszámolók lejegyzése egyértelműen **nem egyetlen séma szerint** zajlik: a hivatalos szituáció formulái nem terjednek ki következetesen a szövegalkotás minden aspektusára, a jogi-hivatali szókincs pedig hol reflektálatlanul, hol reflektálva keveredik a mindennapi szóhasználattal. Emellet előljáróban azt mondhatjuk, a tanúvallomásokban jellemzőbb a – legtágabb értelemben vett

– **körülményeket is feldolgozó szövegalkotás**, mint napjaink jegyzőkönyvezési gyakorlatban, noha ennek megvalósulása igen változatos. Ez a különbség elsősorban a történeti, jogi és társadalmi kontextussal magyarázható.

A lejegyzéssel és történetmondással kapcsolatos mintázatok, stratégiák feltárára azért van szükség, mert a szövegtípus sajátja a változatosság (lásd 2.), a lejegyzők maguk azonban ritkán azonosíthatók, ahogy a lehetséges közbeavatkozásaik egy része is. A korábbi forrás- és perjogtörténeti munkák (ECKHARDT 1954; SCHRAM 1975; KÁLLAY 1985) ezt a kérdést nem tárgyalják. A szövegtípussal kapcsolatos forrásismeretek tárgyalásához hozzátartozik az a tapasztalat, hogy a vallomások lejegyzésének módjáról keveset tudunk, ahogyan az azt végző személyekről és nyelvi hátterükről is. Ez a korszak hasonló forrásai esetében is probléma (a városi jegyzőkönyvekkel kapcsolatban: NÉMETH 2004: 10–12), ahogy a 16–18. század angol tanúvallomásai kapcsán is: „However we only get glimpses of the recording process” (KYTÖ–GRUND–WALKER 2011: 42).

Még ha egyes forrásokban ismeretes is a lejegyző/fogalmazó személye, akkor is problematikus, hogy az adott „kéz” mennyit alakított a tanú szövegén, mennyiben érinthetett tartalmilag is lényeges részleteket. Hasonlóan kérdéses, hogy az adott szövegek változataiból, tisztázatokból, másolatokból mi és milyen formában hozzáférhető (GRUND 2007a, 2007b; 2012; KYTÖ–WALKER 2003: 223–226, CULPEPER–KYTÖ 2010: 56–58). A lejegyzések maguk is többlépcsős folyamatok voltak, viszont ezeknek a korai szakaszai (jegyzetek, kulcsszók, esetleg gyorsírással készült változatok) ritkán ismeretesek (az angol forrásoknál hasonlóképpen, vö. KYTÖ–GRUND–WALKER 2011). Kifejezetten a szövegváltozatok közötti módosítások kapcsán állapítja meg PETER GRUND azt, hogy salemi tanúvallomások javításaiból közel sem lehet teljes képet kapni a jegyzőkönyvezés folyamatáról – a tárgyalási szövegek itt több eredménnyel kecsegtetnek. A tanúvallomások ugyanis túl **rendezett képet** mutatnak ahhoz, hogy közvetlen rögzítések legyenek, ráadásul vannak másolásra jellemző hibák, melyek korábban meglévő szövegváltozatokra, jegyzetekre, teljes-szöveg verziókra, de legalábbis igen kiterjedt jegyzetekre utalnak (GRUND 2007b: 19–21, az angol forrásokról is ez mondható el; KYTÖ–GRUND–WALKER 2011). Éppen ezért a szöveg jellemzőjének tekintik az egyes nyelvi jelenségeket, megoldásokat, melyet a tanú és a lejegyző/fogalmazó közösen hoz létre (GRUND 2012b).

Ahogy arról a forráskritika kapcsán már szó volt (lásd 1.4.), a tanúvallomási jegyzőkönyvek egy része legalábbis több változatban maradhatott fenn. Eddig a következő szövegváltozatokkal szembesültem részben levéltári anyagból: 1736, Abaúj-Torna megye (OL, Bosz. 1: 1a és 1b. sz.); 1756, Arad megye (OSZK és OL, az egyik változat Komáromy

Andor közlésében szerepel); 1740, Zala megye (ZML és OL, az utóbbi a TMK-ból hozzáférhető, Bosz. 2: 415. sz.). A látott variánsok mindegyike mutat másolásra utaló jellemzőt, főként őrszót, másrészt mindegyik folyamatos szövegekből, a szövegek pedig többszörösen összetett, nem kifejezetten agrammatikus mondatokból állnak. Így a javítások, marginális részek (főként az autentikáció során hozzáadott információk) és az esetleges kézvártások ellenére egyik irat sem tekinthető a rögzítési folyamat legkorábbi szakaszaiból származónak. A szövegváltozatok összevető elemzése ugyanakkor rámutathat a rögzítés folyamatának bizonyos aspektusaira is (erre a 3. 6. pontban térek vissza).

A tanúvallomásokat több **ellentétesnek tekinthető** szövegformálási tényező, motiváció befolyásolja. Az egyik ilyen a természetes, mindennapi szövegalkotás jellemzőinek (a tanú részéről, hiszen számára az írott hivatali nyelvváltozatok nem feltétlenül aktívak) és annak az igénynek az összjátéka, hogy a jogi diskurzusban is megállja a helyét a rögzített szöveg (a lejegyző törekvése). A közösség tagjai támaszkodhatnak a kölcsönös szituációs és tematikus ismeretekre, míg a későbbi befogadónak (hatóságnak) világosan és egyértelműen azonosítania kell az ügyre és háttérre vonatkozó információkat, összefüggéseket. A tanúk részéről az átérzett, átélt (involvált) történetmondás várható el, míg a jegyzőkönyvnek az ügy feltárása érdekében informatívnak kellene lennie. Az 1692–1693 közötti salemi peranyagok kapcsán a szakirodalom azt is felveti, hogy a vádlott, illetőleg a tanúk nyomán lesz-e a szöveg többé-kevésbé életszerű, vagy éppen a lejegyzők szándékosan élénkebbé, beszélt jellegűvé formálják (vö. DOTY 2007, GRUND 2012, részletesen lásd 3.3.). Noha az ottani lejegyzés más módon és körülmények között zajlott, mint a magyar gyakorlatban (alkalmi lejegyzőkkel, a közösség befolyásos emberei által, akiknek kevesebb gyakorlatuk lehetett, így merhették érvényesíteni a saját nyelvhasználatukat, ha nem is tudatosan; részletesen: GRUND et al. 2009; 2012a), a vonatkozó megfigyeléseket, szempontokat érdemes lehet legalábbis szem előtt tartani, ha nem is elvárásként.

Jelenleg csak közvetett módokon ragadhatók meg a rögzítés jellemzői, a szövegalkotás folyamataira is csak következtetni tudunk a szövegben található – magára az írás kontextusára is utaló – jelzésekből (míg más területeken lehet támaszkodni a korabeli kézikönyvekre, amelyek a jegyzőkönyv formai és tartalmi követelményeit összefoglalták; GRUND 2007a: 122–123). Párhuzamként kínálkozik ugyanakkor az itt vizsgált nyelvi anyag leírásához, értelmezéséhez a mai magyar nyelvű jegyzőkönyvezési gyakorlat a büntetőjogi esetekben (DOBOS 2010a, 2010b; SZABÓ 2010; VINNAI 2010a, 2010b).

3.2. Szinkrón párhuzamok – és közvetettségük. Az egyöntetűség, azonosság elve szerint a jelenben megfigyelhető mechanizmusok (erők) és mintázatok segítségével magyarázhatók a történeti jelenségek, változások (LABOV 1965: 93, ROMAINE 1982: 122). A tanúvallomások és más hivatali források beszélt nyelvi jellemzőit tekintve ez az elv működtethető egyes kommunikációs mintázatok (káromkodás, hangadások, gesztusok megjegyzése stb., vö. PUSZTAI 1999), vagy épp szókincsbeli frazeológiai jellemzők alapján (B. GERGELY 2002); más forrásokban pedig a fonéma–graféma megfelelések, szórendi változatok, pragmatikai jellemzők nyomán (HAADER 2005: 48–51). A jelen vizsgálatban **új módszertani szempont** az, hogy az egyöntetűség elve működtethető-e a szövegalkotási **stratégiák** esetében, azaz a mai megoldások mennyire vetíthetők vissza a korábbi időszakokra, vagy – más nézőpontból – megvan-e ezeknek a hagyománya ekkoriban.

A mai kihallgatások esetében megvan a lehetőség arra, hogy a jegyzőkönyv szövegének alakulását lekövezzék azáltal, hogy az eredményt és a tényleges vallomás hanganyagát – annak részleteit – pontról pontra összevetik (VINNAI 2010a: 180–181). Történetileg azonban jellemzően csak a **végleges szövegváltozatok** hozzáférhetők (ritkábban ezek változatai), tehát nem kezdetleges jegyzetek, hanem általában tisztázatok, (akár többszörös) másolatok. Ezáltal az eredményből lehet és kell következtetnünk a folyamatra, a különféle stratégiákra. Fontos módszertani kérdés ugyanakkor az is, hogy a manapság megfigyelhető szövegalkotási sajátosságokat és az azokhoz kapcsolódó következtetéseket milyen korlátokkal alkalmazhatjuk a 16–18. századi magyar forrásokra, mely stratégiák tekinthetők hagyományosnak a szövegtípusban (lásd még VARGA 2018).

A **mai jegyzőkönyvezés** elvei szerint lehetőséget kell biztosítani, hogy a megkérdezett (tanú vagy gyanúsított) a vallomását összefüggően előadhassa, de erre a gyakorlatban nincs lehetőség, egyrészt a rögzítés tempója miatt, másrészt a kihallgatónak azokat az elemeket kell kiszűrnie, amelyek a nyomozás szempontjából relevánsak (VINNAI 2010a: 172–173). Éppen ezért a vallomás összefüggő előadása alig fordul elő, akár azért is, mert többször is kikérdezhetik a vallomást, ill. másodjára csak bizonyos részleteket, de elsősorban az egyidejű rögzítés miatt; hazánkban a legtöbb kihallgatás szinte végig a kérdés–felelet–gépelés technikáját követve zajlik, ugyanakkor az eredmény összefüggő beszámolóként jelenik meg (VINNAI 2010a: 176–178).

A történeti szituációban eleve kérdés, hogy többé-kevésbé összefüggő vallomás hangozhatott-e el (utána kiegészített kérdésekkel és válaszokkal), ugyanis az angol források egy részében vannak olyan megnyilvánulások, amelyek a tanúvallomások dialógus voltára utalnak, ilyen a hatóság tagjainak megszólítása (noha már a tárgyalási fázisban, vö. CECCONI

2010: 253, 257; ez nálunk inkább a vádlottak kihallgatására jellemző). A boszorkányperes jegyzőkönyvek általában szintén összefüggő formájúak, ugyanakkor egyes lejegyzésekben nyilvánvaló, hogy a tartalmat tagoló és az olvasó figyelmét irányító kérdőpontok a későbbi tisztázás-másolás során, utólag kerültek bele a szövegbe (3.3.). Ezek ismeretében az összefüggő történetmondásnak a lehetősége legalábbis nem zárható ki teljességgel ebben a forrásban. Mindenesetre a jegyzőkönyvbeli monológokba beleszövődnek felidézett párbeszédek, és időnként metakommunikatív kommentárok, például a kérdőpontokkal vagy a további megkérdezhető tanúkkal kapcsolatban.

A korszakban még nincs hivatalos és ennek megfelelően sztenderdizált nyelvváltozat, így legfeljebb intuitív, spontán törekvésekre találhatunk példát (más regiszterekben is, vö. JUHÁSZ 2018). Korábbi kutatások a **nyelvjárási keveredés** eseteit mutatták ki – az egyes kihallgatási szakaszok különböző jegyzői között, a normakövető és a helyi nyelvjárási alakok összjátékát eredményezve (SZENTGYÖRGYI 2013, a szegedi peranyagok alapján BERENTE 2017: 18–20), illetőleg a kétnyelvűség különféle fokozatait egyéni és közösségi viszonylatban (SZENTGYÖRGYI 2007). Az idealizálás kérdése tehát e tekintetben nem lehetett kétségtelenül tudatos, és bizonyíthatóan nem volt következetes. Más hivatali forrásokhoz hasonlóan kevésbé lehet valamiféle explicit irányító személyekhez, illetőleg előre megfogalmazott célokhoz kötni (vö. a szegedi írnokok kapcsán NÉMETH 2004: 126, 2008).

A boszorkányperes anyag ismeretében nyilvánvaló, mégis említésre méltó különbség, hogy nincs mód a kérdező és a tanú/gyanúsított közötti **egyezkedés** feltárására olyan módon és mértékben, ahogy az napjainkra – hangfelvétel, illetőleg a rendőr által diktafonba mondott szövegváltozat stb. segítségével – lehetségessé vált. Napjainkban először több eldöntendő/választó vagy állítással határos kérdéseket is feltehetnek, s ebből egy összetett mondat alakulhat ki a jegyzőkönyvben. Más esetben megmutatkozik a stílussal kapcsolatos egyezkedés, bizonyos felidézett diskurzusrészletek kapcsán, míg a jegyzőkönyvben az idézet elmarad, egy utalásszerű, értékelő megjegyzés válik belőle. Napjaink formai szabálya és gyakorlata szerint a beszámolók első személyben fogalmazódnak meg, méghozzá annak érdekében, hogy a későbbi olvasó úgy érezze, mintha ők maga is élőszóban hallanák a vallomásokat (VINNAI 2010a: 170–171). Ezzel szemben a boszorkányperes jegyzőkönyvekben az aktuális tanúk egyes szám első és harmadik személyben egyaránt szerepelhetnek, illetőleg időnként váltakozik is a kétféle megfogalmazás egymással. Olykor a vádlott kihallgatásában is megfigyelhető ez a kettősség. Az explicitté válást tehát ebből a szempontból is meg kellett vizsgálni (lásd még 4.3.).

A lejegyzésbe számos – jogi értelemben véve talán kevésbé releváns – szubjektív, értékelő, nyomatékosító kifejezés, körülírás kerülhet. Ez egyértelműen a kommunikációs kontextus részét képezi, a vizsgált elemekből és szerkezetekből azonban nemcsak a jogi szituációra, hanem a hétköznapi nyelvi viselkedésre és általuk a hiedelmekre, vélekedésekre is következtethetünk. Pragmatikai jelenségekről lévén szó, ezek értelemszerűen nem kötelező elemei sem a tanúbeszámolónak, sem a lejegyzésnek. Noha a párhuzamként vizsgált anyagok részben meghatározzák, hogy mely kifejezéseket keressük, e dolgozat célja az, hogy a vizsgált anyagot minél részletesebben és szélesebb körben tárjuk fel. Ezután lehet kérdés, hogy hogyan viszonyul az eredmény a korábbi megállapításokhoz.

3.3. Egyezkedés a lejegyző és a tanú között: nyilvánvaló közbeavatkozások. A nyelvtörténeti szakirodalom leírt beszélt nyelvhasználatról beszél a boszorkányperek kapcsán (PUSZTAI 1999), a leírást ugyanakkor a bizonyítási eljárás jogi természete is befolyásolja, néhány egyértelmű lejegyzői közbeavatkozást eredményezve. Nyilvánvalóan bevett gyakorlattak számít például az, hogy az adott tanúra vonatkozó adatok: név, kor, területi hovatartozás stb. a beszámoló előtt szerepelnek, az azonban már választás, döntés eredménye, hogy a teljes részt latinul írják-e le, vagy részben magyarul, részben latinul, esetleg csak magyarul rögzítsék.

Szintén kétségtelen közbeavatkozás az, amikor az aktuális tanú harmadik személyben szerepel – ez a séma azonban szintén számos szóhasználati mintázatban valósulhat meg, és nem is kizárólagos egy-egy történetmondáson belül. Az angol és a salemi kihallgatásokban is megfigyelhető a 3. személyű használat mind a tanúk, mind a történeteik egyéb szereplői esetében. A későbbi olvasó figyelmét irányítva plusz jelölést is kaphatnak: (*she this examinant, she the aforesaid Anne*; KYTÖ–WALKER 2003: 223). A magyar tanúvallomásokban sem példátlan a főként a vádolt személy esetében a *sokszor említett* jelző, azonban nem következetes a használata. Még inkább a **hivatalos szituáció** kerül előtérbe akkor, ha a történet szereplői a *deutrális*, lényegében 'az eljárásban/kérdésben szereplő' megjelölést (vagy annak rövidített változatait) kapják. Ez a nyilvánvaló lejegyzői törekvés azonban nem mindig terjed ki a teljes megnyilatkozásra:

1736: Latta szemeivel e Fatens hogy az *Dralis Aszony* végig simitota azon *Dralis Tehenet* mondván *oh édes Marhacskám* (Bosz. 2: 449. sz.)

Az idézet az indulatszó és a becéző megszólítás miatt hétköznapiabb, közvetlenebb hatást kelt, a szövegelőzménnyel együtt sajátságos elegyet eredményezve. Ez a fajta közbeavatkozás a felidézett diskurzusokra is érvényesíthető volt a korszakban:

1741: mellyre felelt a fatens hogy egyéb nincs, hanem *az banya az az raboskodo személy* (Bosz. 2: 418. sz.)

1741: panaszkodván mondotta a Tanu; ha ezen Szülésemis ugy lészen, mint az két Szülésem volt, tehát *az David Banyara az az raboskodó személyre* panaszt tészek, és Egerszegre az foghságban vitetem (Bosz. 2: 418. sz.)

Nyilvánvaló lejegyzői közbeavatkozásra utal az, amikor például a történet szereplőinek későbbi azonosíthatósága érdekében a természetes megfogalmazást legalább részlegesen felülírja a szituáció, illetőleg a hivatalos szituáció keltette elvárások. Ilyenek például az **időbeli kivetítés**, visszavetítés egyes megnyilvánulásai, amikor olyan jellemzővel utalnak az egyes szereplőkre, ahogy már a vádlottak kapcsán is volt rá példa, amely a történet idején még nem volt érvényes:

1716: hanem az uczára csuszván *mászván* ki *meg hólt Beke Mártonne*, nagj fel szóval *kiáltotta* (Bosz. 1: 61. sz.)

1736: ottan kinlodván *mondotta nehai Parti Istvané*, hogy nem mas, hanem Bekéné rontotta volna meg (Bosz. 1: 1a. sz.)

1744: kire *felelt az megh hólt*, elég dolga van Sárának (Bosz. 1: 92. sz.)

1716: az után tovább nem hagyta az Leányát *meghólt Festő Jutkával beszéllejenj* (Bosz. 1: 61. sz.)

A 16. századi anyagban inkább a tanúk azonosításánál figyelhető meg hasonló megoldás, a történetmondásban kevésbé:

1572: *Néhai Somogy Andrásné Márta azt vallja* (KBosz. 12. sz.)

Noha az idézettekhez hasonló pontosító megoldások motivációja világos, az időbeli kivetítés, illetőleg a nézőpontoknak ez az összjátéka manapság nem állná meg a helyét a kihallgatási jegyzőkönyvben.

A kérdőpontokra vonatkozó reflexiók szintén nyilvánvaló közbeavatkozások; a történetmondás kezdetén vagy végén is megjelenhet az utalás:

1748: Ad 3tium *Ezen Punctumban foglalt kérdésre* egyebet nem mondhat a fatens, hanem hogy ennek előtti circit. esztendővel valamely állopotért öszvő veszvén Horváth Katával (Bosz. 2: 285. sz.)

1745: az után szemlátomást előbbeni egészséghe megh tért a Tanunak, *többször erre, úgy az harmadik punctumra* semmi bizonyosságot nem tud mondani (Bosz. 2: 291. sz.)

Jellemző azonban az is, hogy a történetbe ékelődik a **reflexió**, egyúttal irányítva a figyelmet a témaváltásra:

1732: s nem is hallotta, a kikkel valakinek vagy ártott, vagy használt volna, *hanem Ad 2dum* Az proxime múlt 1731dik esztendőben ezen Vitnyédi kösségnek Tehén Csordája betegeskedvén (Bosz. 2: 270. sz.)

1731: Jollehet ugyan a szomszédságban lakott e Fatens Soos Eörsével, egyéb Boszorkányságát nem tapasztalta, *hanem ad 2dum* Mindenkoron szollották Boszorkánságáru (Bosz. 2: 437. sz.)

Az egyezkedés meglétére a 16–18. századi anyagban leginkább a **kommunikációra vonatkozó** megjegyzésekből következtethetünk:

1748: azt mondotta: hogy Horváth Kata rontotta, vagy *amint szoktak beszillenyi az illyes Aszonyok*; ette megh a Tehenit (Bosz. 2: 285. sz.)

1731: nagy !ganyuja az Fátensnek sokszor nevezet Birta Mártonnéhoz; *máskéntis* az Falúban csak *az volt az neve, az az Boszorkány Bertáne* (Bosz. 2: 315. sz.)

1700: egy mérges pattanás költ, *melyet mondottanak Pokol Varknak* (NB 133)

Az egyezkedés a történetmondás során **felidézett párbeszéd**ből is kimutatható, ezekből a közösségi szóhasználati jellemzőkre, ezen keresztül a közösség attitűdjére is következtethetünk:

1744: *Mi úgy szoktuk, úgymond, azt mondani, nem merjük mondani*, hogy rontás (SzegBosz 372)

Egyezkedésre utalnak azok a megjegyzések is, amelyek a későbbi olvasó számára tesznek világossá tartalmakat, információkat:

1754: Zainé mondotta volna valakinek a Tanú Ablakja alatt, hogy nem jó minden Aszonnyal jót tenni *értvén a Tanút*, mert bal itilettel vannak az ember felől (Bosz. 2: 158. sz.)

1751: *hogy az az madzagh (értvén a kordáját) vagyon az derekadon* (Bosz. 2: 434. sz.)

1741: Francsics Vidáné, *kit máskint Mátai Marinkának hinak* (Bosz. 2: 277. sz.)

Jellemzőek többek között a betegség témakörében a magyarázó megjegyzések, legyen az általános vagy konkrét megnevezés. Az utóbbira példa a zárójelbe tett latin nyelvű megfelelő:

1749: Károlyi Anna olly Nyavalyás *s holdós (:Lunatica:)* volna (Bosz. 2: 347. sz.)

Máskor a közérthetőbb szóválasztás kerül előre, és azt követi a helyi, közösségi fordulat:

1746: Inkey Uram kemennyen fenyegetvén sokszor jelentet Susát hogy gyógyítaná megh *e* fatenst, vagy *is* *eresztene megh néky* (Bosz. 1: 222. sz.).

A hatáság számára szintén magyarázatra szorulhatott az, ahogyan a szándékos rontásként értelmezett megbetegedést megnevezték:

1724: Praedikátor Uram sokat feddődik ugy mond; már edgyszer *meg ettik (áliás vesztetik)* (Bosz. 1: 13. sz.)

Az idézett példák a mai befogadó számára is tisztázásra szorulnak, hiszen a tanúvallomásokban a *megette* forma nem a 'megmérgez' jelentésű *megétet* írásbeli/ejtésbeli változataként azonosítható, hanem a 'megront' jelentésű *megesz* igének feleltethető meg. Erre analógiásan következtethetünk az eltérő töváltozattal való előfordulásokból is:

1745: neis pöröllön kegyelmed Anyam Aszonnal, mert kegyelmed *evet meg* engem (Bosz. 2: 292. sz.)

1584: „megfogatom, mert igen gyanakodom, hogy az *eszi meg* az én fiamat (KBosz. 24. sz.)

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy számos szövegben előfordul ez a rontásmegnevezés, azonban viszonylag kevészer vonatkozik rá valamiféle magyarázó reflexió – metaforikus jellegét azonban az is mutatja, hogy a néprajzi szakirodalom hangsúlyozza, hogy a szószerinti értelmezésnek semmiféle hiedelmi alapja nincs (PÓCS 2001: 178–179; további betegség- illetve rontásmetaforákról részletesebb elemzést lásd VARGA 2015b).

A **pontosítás** mint **egyezkedési tendencia** is változatosan valósulhat meg egy jegyzőkönyv több beszámolóját összevetve. Így kevésbé magától értetődő, hogy a tanúk vagy a lejegyző felelős a kifejtettebb, explicit szóválasztásért:

1716: lévén az háza Veres János Háza mellett Ujvárosban, akiben benneis lakott mind *az futásig* (Bosz. 1: 61. sz.)

1716: *a Miskólczi futás után* jó három egészséges lova lévén az urának (Bosz. 1: 61. sz.)

A futásként vagy miskolci futásként emlegetett eseményt időbeli viszonyítási pontként önmagában nem könnyen azonosíthatjuk. További említések teszik világosabbá a szituációs kontextust:

1716: *Rabbutin járása, avagy a futás után* közel lakván a fatens (Bosz. 1: 61. sz.)

1716: *Miskólcz Várossa Rabuttin miát való futása után* edgjkor beszélgetvén a fatens nehaj Kosik Istvánnéval (Bosz. 1: 61. sz.)

A jegyzőkönyvben található első előfordulásokban szinte mindig szerepel Rabutin neve, így a későbbiekben akár a kontextusra hagyatkozva is elhagyható. A megnevezett időszak az 1705–1706-os év eseményeire utal („Rabutin járása”), amikor is Rabutin az ország egyes területeit feldúlta. A lakosság azonban több esetben a **saját nézőpontjából** kiindulva futásként – *Rabuttin miát való futás* –, menekülésként idézi fel a történeteket. A szóhasználat egyébként korszak mindennapi nyelvhasználatának része, a magánlevelezésében is *futás*nak nevezik a menekülést, *futottnak* a menekülteket:

1706: a szegény csegeiekkal együtt *sok futott nép* akadt az ellenség kezébe (Bark. 142. sz.)

1706: A nyavalyás *futottak* it pínzen sem kaphatnak semmit (Bark. 151. sz.)

1710: Az itvalókról nem úgy kel gondolkozni, mint gazdaasszonyokról, hanem mint *futot aszonyokrul* (Bark. 301. sz.)

A **közös és kölcsönös**(nek tartott) **tudás**, tapasztalat **változását** mutatja, hogy egyes olyan kifejezésekre, amelyek napjainkban magyarázatra szorulnak az adott használatban, a perek idején még nem nehezítették a megértést. A *gyanús* alapvetően azt jelöli, hogy valakire, valamire gyanú irányul, ez a történetileg elsődleges, a tanúvallomásokban is gyakoribb jelentés:

1699: mindeltig nagy gyanusága volt Bagdi Mihályne Aszszonyomnak Totth Pálnera mint *gyanus személyre* (Bosz. 1: 16. sz.)

A korszakban azonban megjelenik a *gyanús* olyan értelmezéssel is, amikor az ellátottság arra vonatkozik, aki gyanúsít valakit (azaz akinek gyanúja, gyanúsága van):

1721: mind *olyan gyanús kiendek*, hogy mind én ártok (Bosz. 1: 114. sz.)

1755: mindenkoron *gyanosok a Lakósok*, hogy búbajos Ember légyen (Bosz. 2: 295. sz.)

Az idézett példák alapján már szinkrón nézőpontból sem okoz nehézséget a következő szövegrészletek adekvát értelmezése:

1722: Tudgyae Láttae hallottae az *Gyanus tanu* világossan Pácza Ferenczenek nyilván valo boszorkánságát (Bosz. 1: 34. sz.)

1722: Valya az *gyanus tanu* hogy egy alkalmatossággal mentem az Pácza Ferenczne házához eget bór keresni (Bosz. 1: 34. sz.)

A **magyarázatok hiányából** tehát szintén lehet következtetni a korszak hallgatói, befogadói igényeire.

3.4. Nyomaték, intenzitás, attitűd: válogatás és alkalmazkodás a szövegformálásban. A boszorkányperes szövegtípust a nyelvtörténeti szakirodalom rétegnyelvűnek tekinti (PUSZTAI 1999; DÖMÖTÖR 2014), ez a szituációs és társadalmi háttérrel is összefügg. A néprajzi szakirodalom szerint is az alacsonyabb társadalmi státuszúak részéről kiinduló megvádolások számítanak gyakorinak (összefoglalóan: SZ. KRISTÓF 2014: 44–45). Kérdés azonban, hogy a társadalmi háttérből eredő rétegnyelvűség hogyan változik meg a kihallgatási szituáció hatására és a szövegrögzítés következményeképpen.

3.4.1. Lehetőségek és korlátok a regiszter feltárásához. A szinkrón jegyzőkönyvezés egyik elve a nyelvhasználat **idealizálása** és sztenderdizációja – a szóhasználat egy része pedig jogszabályokhoz van kötve (VINNAI 2010a: 178–181; SZABÓ 2010: 26). Napjaink jogi diskurzusában például a *bántalmaz* fejezi ki a fizikai károkozás bármilyen formáját, míg a vizsgált korszakban a *megbánt* és ritkábban a *megsért* is használatos ilyen értelemben (a TMK-ban *bántalmaz*-ra nincs adat):

1743: *megh bantota ezen Boszorkány hogy a kezeit nem birta* (Bosz. 1: 221. sz.)

1752: *ennek utánna senkit csak leg kissebb fenegetéssel meg bántanyi ne merészellyen* (Bosz. 2: 429. sz.)

1756: *azon éczaka annyira megh bántották, hogy az Agybul föl nem kelhetett* (Bosz. 2: 441. sz.)

1716: *sokszor hajnalig áltanak fejszevel hozzájuk; de egjet sem sérthetnenek meg közzülök* (Bosz. 1: 61. sz.)

Vizsgálatot igényel azonban az, hogy az idézett használatok és az azokkal járó kiterjedt jelentés a szövegtípusban megjelenő regiszter sajátossága-e, vagy a korszak más szövegtípusaiban is jellemző. Mindenesetre a *megbánt* a levelezésekben inkább a lelki sérelmek okozásával kapcsolatos:

1589: *Ha Kglmeteket én azyrtan ez kyczin keönyeörgisemmel meg nem bantom* (Tel. 98. sz.)

1550: *ennyiszer te Kdet meg nem bántottam volna erről való írásommal* (Nád. p. 146–7)

A szinkrón vallomások jegyzőkönyvezésének egyik jellemzője, hogy „egy regiszterrel feljebb emelkedik” a megformálás, például az elhangzott *részeg* helyett az írott változatban *ittas* szerepel (SZABÓ 2010: 25–26; VINNAI 2010a: 178, 189). Egy-egy kifejezés azonban egy adott korszakban nem egyformán számít semlegesnek vagy választékosnak. Nem példátlan boszorkányperes kihallgatásokban az *ittas*:

1749: *egy alkalmatossággal a Pinczében ittas lévén* (Bosz 1: 156. sz.);

1726: *Tarackaj Jánosne mondotta ittas füvel az fatens fiának Istvánnak no te kutya var reá* (Bosz. 2: 306. sz.)

A példák alapján viszont hasonlóan semlegesnek tűnik a fenti szóhasználat, mint a gyakrabban előforduló *részeg*, amely a hivatalos kérdőpontokban is megjelenik. További olyan szóhasználatok utalnak ugyanakkor az állapot „fokozataira”, amelyek manapság nem állnák meg a helyüket a jogi diskurzusban:

1715: *egykor Hadak közöl haza kerölven az meg borosodott elmemben akad Balog Ilona* (Bosz. 1: 32. sz.)

1732: *edgyéb riszegsig nem volt benne, hanem borosnak láczot lenni* (Bosz. 1: 44. sz.)

1755: mivel egy kevésé Borocskasis vólt a fatens (Bosz. 2: 296. sz.)

A narratíva során felidézett diskurzusokban gyakran szó szerint idézve jelennek meg illetlennek, trágárnak számító fordulatok is. Az esetek egy részében a fogalmazótól származó (gyakran, de nem kizárólagosan latin nyelvű, általában rövidített) **szabadkozó formulák** előzik meg ezeket az elemeket:

1731: *S. V. ganéi hányó villán* (Bosz. 2: 268. sz.)

1747: *salvo honore vérrel való vizellését* (Bosz. 2: 422. sz.)

A formulák kitétele azonban nem kötelező, és nem függ attól, hogy idézet követi-e, vagy a történetmondás része-e az oda nem illő(nek tartott) elem:

1731: *igy felelt (Isten oltalmazzon bennünket) Ördögh bujék beléd miért hogy csak engem mondasz megh* (Bosz. 2: 268. sz.)

Nemcsak a szabadkozó formulák között lehetett válogatni; noha általában az oda nem illőnek tartott részlet előtt jelenik meg a megjegyzés (mintegy figyelmeztetésként a későbbi olvasónak), nem példátlan másféle sorrend sem:

1734: *hogy mondotta, Kutya Baszta Salve venia Nánási Aszszonyi mit tusakodik ellenem* (Bosz. 1: 143. sz.)

Olyan kifejezéseket is elláthatnak a 16–18. században ilyen jelöléssel, amelyeket – sem a kifejezéseket, sem azt, amire vonatkoznak – manapság nem tekintenénk hétköznapi értelemben illetlennek:

1737: *tartván s. v. egy kutyácskát* (SzegBosz 342)

1746: *S. V. két malaczkám lévén* (Bosz. 1: 115. sz.)

1718: *(:S. A.:) gatyáját kerte* (Bosz. 1: 113. sz.)

1690: *(salvis auribus) fertály esztendő két malaczt* (Bosz. 2: 382. sz.)

1745: *s. v. Tehén Pásztorul* (Bosz. 2: 289. sz.)

1731: *S. V. Lábo talpain és egyéb testin* (Bosz. 2: 268. sz.)

1727: *az Erdőből mellette egy fehér s. v. Kuvaszt latott kj mennj* (Bosz. 1: 215. sz.)

A szövegismeret alapján a szubjektív benyomások azt mutatták, hogy a *sértés* és a hasonló jelentésű elemek esetében a legjellemzőbb a szabadkozó formulák használata. Ugyanakkor a Történeti magánéleti korpuszból kigyűjtött a *sértés* szótőre, valamint néhány szinonim megfelelőjére vonatkozó összesen 191 találat alapján az derül ki, hogy csak az esetek mintegy egynegyedében kap szabadkozó jelölést. Ráadásul változatos módon: bizonyos perekben egyáltalán nem, míg máskor egy-két említésnél igen, és a többi esetben nem, megint máskor számos említésnél igen, és egy-egy esetben nem. A **távolságtartás** formulákkal jelzése tehát **nem** tekinthető teljesen **megszokott, automatizálttá vált jellemzőnek**. Noha a megjelölések motivációja a kifejezésben jelölt tartalmakban keresendő, nem beszélhetünk egyértelmű tabujelenségekről, hiszen az idézett elemek mindegyike előfordul szabadkozó formula nélkül – akár jóval nagyobb arányban.

Megfigyelhető ezzel együtt, hogy a **szitkozódások** sokszor **jelölés nélkül** szerepelnek:

1716: *tudom úgy mond eb ágyában született boszorkánnya hogy te ettélmegh* (Bosz. 1: 61. sz.);

1716: *mondgja a Fatens az uton Vai Gergelynek ennye eb a lelke hogy tudta ezt meg* (Bosz. 1: 61. sz.);

1718: *Eb a Lölköd ne gyűj a tehenem felé mert el veszed a hasznát* (Bosz. 1: 113. sz.)

1712: *Te Lélek, beste lélek kurva az anyád ha elvetted a Tejét vissza ad, mert őszve töröm az oldalbordádat* (Sugár 57)

A szóválasztást tekintve sem példátlan az eufemizmus, azonban nem is törvényszerű:

1768: *ezen szitkokkal, Kutya mivelem ate Lelkedet, csak te vagy ennek oka* (Bosz. 2: 400. sz.)

1751: *nyilván valo boszorkánj, az ördög adta baszom a Lelkét* (Bosz. 2: 328. sz.)

A szitkozódások szabadkozás nélküli idézése a korszak becsületsértési istenkáromlási, káromkodás miatti – aki ebtől, ördögtől származik, az maga is ördög, boszorkány –, pereit miatt figyelemreméltó. Például:

1666: Tanu Tudode nyilván avagj hallottade Ez el mult Ur napja tajaban minden igaz ok nélkül Choma Görgi es Felesege Pataki Suska Szantho Benedeket szidalmazvan *szolva ily szokkal Aha hamis lelkü kuttia hitü eb hitü Tolvay Gyilkos lelek ette lelek kurva Aszszony fia* (Bosz. 1: 53. sz.)

1733: Vallya megh az Tanu hiti utan ha tudgyae, [...], *te ördög törje megh a boszorkányos Lelkedet* Boszorkany vagy Boszorkany minden Nemzetseged még h a megh holt napadis Boszorkány volt [...] *szeckerre valo ördög szancsa megh a menkö Lelkedet* (Bosz. 1: 153. sz.)

A stratégiákat tekintve, ha egy kihallgatás több tanúvallomását vetjük össze, akkor sem derül ki, hogy egy-egy kevésbé szókimondó kifejezést, eufemizmust látva az aktuális tanú szóhasználatára kell-e következtetnünk, vagy a fogalmazó szóválasztására, ugyanis ellentmondásos megoldásokat tapasztalhatunk:

1754: azt javasolta: hogy *böcsüllettel szolván, annak az emésztetivel* kötnék a lábát, a kire gyanóság vagy (Bosz. 1: 98. sz.)

1749: hogy megh romlott Leányának (:*Salvo honore*:) *a ganajját* maga csizmájában a Leánynak keményben a füstre fel akasztotta (Bosz. 1: 328. sz.)

1742: *az Tyukjainak S. V. alfelet* sörtvéles fonállyal be varrtak (Bosz. 2: 282. sz.)

1742: *Tyukjainak S.V. az segeket* sörtvéles fonállyal bé varták (Bosz. 2: 282. sz.)

Az azonosítható törekvések ellenére nem lehet például eleve eldöntöttnek kezelni, hogy egy illetlennek számító szó kap-e ezzel kapcsolatos jelölést, sőt azt sem, hogy egyáltalán mi számít a korszakban ténylegesen illetlennek. Amellett, hogy a stratégiák perenként, sőt tanúvallomásonként eltérőek lehetnek, bizonyos **társadalmi-kulturális változások** is mutatkoznak. Olyan kifejezéseket is ellátnak a 17–18. században ilyen jelöléssel, amelyeket – sem a kifejezéseket, sem azt, amire vonatkoznak – manapság nem tekintenénk illetlennek. Ezekben az esetekben nem feltétlenül maga a kifejezés volt szégyellnivaló, hanem amire vonatkozott, akár tágabb, metonimikus értelemben is. Noha az mai szemmel sem meglepő, hogy a jegyzőkönyvekben idézik a trágárnak, illetlennek minősíthető fordulatokat a tanúktól és más kárvallottaktól is, az viszont már felvet kérdéseket, hogy ilyenkor a lejegyzők nem tartják fontosnak a távolító, szabadkozó formulák használatát, míg a *kutya* vagy *sértés* és hasonló típusú elemeknél igen (lehetséges magyarázatokat az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatai alapján FAZAKAS 2014). A szabadkozó formulák ugyanakkor a 18. századi szövegekben éppúgy elmaradhatnak, mint a 16. századiakban; kérdés, hogy e formulák használata összefüggésben van-e a tanultsággal. Mindenesetre a korábban illetlen(nek tartott) részletek megjelölése önmagában nem magyarázható azzal, hogy ez volt a szokás, hiszen a fenti példák bármelyike előfordulhatott, és elő is fordult mindenféle jelölés nélkül is. Összességében – a szabadkozó formulák mellett is – teret kaphatott tanúk vagy a történet más szereplőinek természetes nyelvhasználata, így a **regiszter** közel **sem annyira „emelkedik”**, mint azt napjaink jegyzőkönyveiben látjuk.

Továbbra is kevert regiszterről beszélhetünk tehát, – mind az aktuálisan alkalmazott nyelvi repertoárt, mind a szituációs kontextust, mind a két tényező viszonyát tekintve (vö. CONRAD–BIBER 2009: 6, történeti anyagon KYTÖ–SMITTERBERG 2015: 330, 335–336). Ez a kevertség nemcsak a tanúvallomások, hanem a vádlottak kihallgatása kapcsán is megfigyelhető – ahol erre van lehetőség, a kettő összevetése is tanulságos lehet. Előfordul, hogy a tanúkihallgatás a szokásosnál tömörebb megformálású, nincsenek kérdőpontok, időnként több tanú is egyazon ügyről, esetről számol be, de csak az egyik szerepel név szerint:

1734: *Másokkal promiscue vallya [...] Ki hasonló keppen szöll e dologfelöll [...] Mások szája után kik így következnek* (Bosz. 2: 346. sz.)

Ugyanebben a szövegben sajátos az a mód, ahogyan időnként referálnak a tanúkra: az első személyű történetmondásba belekerülnek pontosító, az aktuális tanút azonosító megjegyzések:

így a Gyermekeketis (:ugy mond Kováts István:)

ugy meg rontott [...] (: ugymond Farkas György :)

Időnként ki is lép a leírás az első személyből:

Ezen felyül osztán *Farkas György* [= az aktuális tanú] Bangot jobban le boszorkányozta

A narratívák felépítését tekintve helyenként megtalálható az elbeszélni kívánt történet előzménye, ez jellemző általában a tanúvallomásokra:

Patai Pállal egykor Bango Ferentz beszédben kerekedvén a malomban, kérdi Patai Pál [...] Hogy láttam több 10 esztendejénél, Thót Getzi a szőlőben vólt velem, hallottam égy bokorban hogy valami ott suhog, mi lehetett nem tudom

Egyes tanúk azonban pusztán a vádat fogalmazzák meg lényegre törően:

Vallya: Hogy engem (:ugy mond:) nyargalt Bango Ferentz, nem tovább mindazáltal, hanem tsak az Antal körtvely fájáig

A lejegyzésből kiderül, hogy nem egyszerűen a pillanatnyi szituációt rögzítették. Erre utalnak egyes tanúk összevont beszámolói és az „ide járul” kezdetű további információk, valamint egy latin nyelvű kiegészítés egy további bizonyoságként felhozott tanú kapcsán: „kérdi Patai Pál (:quod et hic fatetur nec ipse negat:)”.

Ugyanebben az ügyben a vádlottak kihallgatásának szövege párbeszédesen van lejegyezve, az aktuális megnyilatkozókat – a természetes diskurzus hasonlóan – szinte mindig közvetlen módon idézi a jegyzőkönyv, azaz a tanúvallomásoktól eltérően itt általában nincs külön tagmondattal jelezve a beszélőváltás (kire X feleli, arra Y mondja stb.). Az egyik vádlott kihallgatásában van kivétel:

1734: *A Disctrictualis Hajdu mondá ismét* (Bosz. 2: 346. sz.)

A lejegyzés rekonstruált jellegét mutatja ugyanakkor, hogy a **beszélőváltás** időként (talán a későbbi olvasót is szem előtt tartva) igen explicit módon jelenik meg:

*Hijjak elő Gyulai Mihályt? Jelen vagy on immár.*⁴

Jellemző az is, hogy mindig név szerint szólítják meg a vádlottat:

Hát kgd Thót Gergelyné! mit mond ezek felől;

Az új szereplők bevonását szintén így jelzik:

Ugy vagy oné Kováts Gergely Uram és Simon János Uram

⁴ Schram Ferenc kiadása szerint: *Jelen vagyok immár*, azonban a kéziratban (jelzete JNSZML, IV., L., A., 1. 1734. 1. füzet, 1. kötet, 2. sz.) egyértelműen *vagy on* szerepel.

Ezek mellett több, a dialógus alakulására (egyezkedésre) vonatkozó – például témaváltást sugalmazó – megjegyzés szerepel:

Tóth Gergelyné! No szollyon kgd a többirül és mire valok.

Időnként megfigyelhető olyan formálisabb megoldás, amikor a válasz teljesen követi a kérdés formáját:

Miből vagyon tsinálva? Vagyon tsinálva: Bárány fadgyubol

Mire való a Diszno epe? A Diszno epe Pokolvarra valo

Vannak a kérdés formájától elszakadó – inkább érzelmekkel és feszültséggel telített válaszok is:

Tagadom azt az én Istenem előtt (:sirva szóll:).

A **természetes beszéd** – és nem egyszer az indulatok – beszüremkedésére utal a számtalan nyomatékosító, diskurzusjelölő elem mind a vádlottak (*biz én, biza, Oh Istenem, Isten áldja meg* stb.), mind a kérdezők szövegében (*ihol, hát, no hát, már mostan*). Ugyanakkor egyes lejegyzői módosítások is azonosíthatók:

[Tóth Gergelyné:] *szokasbol tartottam meg, etc.*

Hasonlóképpen a megszólított tanúk idegenes szóválasztása óvatosságra inthet a szövegformálás természetességét illetően:

1734: [„Ugy vané Bibó Uram? a mint eökgelme mondgya; és megis ölteé kgtek azt a szegény kigyot?”] *Nem ugy van biz a nem is öltük meg hanem a mint én elébbis mondtottam vala és azt Hittelis merem docéálni, melyrül az ulta nemis felejtkeztem, mert minden Esztendőben continuáltam e felől való emlékezésemet, beszélvén mindenek előtt a kik e felében előttem tsudálkoztak* (Bosz. 2: 346. sz.)

A tanúkihallgatásokra jellemző kevertség tehát az olyan szövegekben is megmutatkozik, ahol közvetlenebb a rálátás a diskurzus alakulására (a rekonstruált jelleg ellenére is). Míg ebben az esetben a tanúk szövegeire kivételesen nagyobb fokú formalizálás jellemző (más tanúvallomásokhoz képest is), a vádlottak megnyilvánulásaiban időnként feltűnően teret kap a szabad megfogalmazás – a hozzáférhető kézirat ezúttal is tisztázat, másolat (a 346. sz. vádlott-kihallgatási szövegeiről pragmatikai szempontból lásd még 5.5.).

3.4.2. Lejegyzési vagy diskurzusstratégia? Az értékelő, fokozó elemekről.

Nemcsak olyan megnyilvánulásokért lehet a lejegyző felelős, amelyek a jogi, hivatali szövegalkotáshoz köthetők. Az 1692–1693-as salemi kihallgatási szövegek alapján olyan pragmatikai, szóhasználati jellemzőket tulajdonítanak ismert, azonosítható lejegyzőknek – elsősorban azt, hogy például nem pusztá *fit*-ként, hanem *grievous* vagy *violent fit*-ként

utalnak rontás alatt álló személyek állapotára –, amelyek a közösség társadalmi háttérét és hiedelmeit jelzik. Ráadásul ezek segítségével magukat az aktuális lejegyzőket is jól lehet azonosítani (az elemzések alapján, DOTY 2007; GRUND 2012a). Emellett a szerzők arra is következtetnek, hogy egyes lejegyzők valószínűleg ezzel a szóhasználattal **akarták életszerűvé, beszélt nyelvivé tenni** a tanúk mondandóját (GRUND 2012a: 47–49). A fokozást kifejező, expresszív elemek használata szinkrón viszonylatban is az informális társalgásokra jellemző (vö. DÉR 2013b: 71–72). A kérdéskör kapcsán vizsgált salemi a forráscsoportba egyaránt tartoznak tanúkihallgatások (GRUND 2012a) és olyan diskurzusok is, amelyekben a vádlók, a vádlottak és a magisztrátus dialógusát rögzítették, ugyanakkor korábbi tanúk beszámolóit is felidézik bennük (DOTY 2007). Nem kétségtelen, hogy szándékos és tudatos volt a „drámai” szövegalkotás, ugyanis általában olyan írnokokhoz köthetők, akik nem minősíthetők objektív résztvevőnek az ügyben (DOTY 2007: 25–26).

Nem érdektelen tehát a kérdés, hogy hasonló **szubjektív viszonyulást jelölő**, intenzitást, értékelést kifejező elemek „rendszerszerű” használata a magyar forrásokban is kimutatható-e, s ha igen, a lejegyző beavatkozásaként azonosíthatók-e. Ha az ilyen szóhasználat a hazai szövegekben nem tekinthető az írnokokat tekintve azonosító szerepűnek, akkor viszont a közösségi hiedelmeket, vélekedéseket közvetítik, tehát a kommunikációs kontextus feltárásához ezáltal is közelebb juthatunk – igaz, azon belül a tanúk/kárvallottak nyelvi viselkedéséhez. További kérdés, hogy ezeken az elemeken keresztül igazolható-e az a stratégia, hogy a megnyilatkozók nem tényszerű, semleges módon beszélnek a történekekről. Az adatgyűjtésben ugyanakkor nemcsak az angol nyelvű források szóhasználatának megfeleltethető elemekre kellett figyelni, hanem bármiféle olyan megnyilvánulásra, ami a kérdésfeltevés alapján releváns lehet. Egyaránt szó lesz a korpuszalapú gyűjtésről (a TMK alapján), kiegészítve manuális keresésekkel.

A **salemi tanúkihallgatást** nemcsak a magisztrátushoz tartozó személyek jegyezheték le, hanem maguk a tanúk is leírhatták a saját vallomásukat, ahogy másokét is, emellett alkalmi (félhivatalos) lejegyzők válhattak a puritán közösség egyházi személyeiből is. A magyar források közül az ezzel párhuzamba állítható levélszerű szövegeket (ha közöltek is ilyeneket a kiadások) nem vettem tekintetbe, hanem kizárólag a már fentebb röviden vázolt kérdőpontos kihallgatási eredményekkel foglalkozom. Peter Grund a salemi tanúvallomásokat vizsgálja, hosszabb szövegrészleteket is idézve, ezek a magyar forrásokhoz hasonló felépítésűek is lehetnek (szerepelnek a tanúk személyes adatai, a történetek előzményei, a vád bizonyítására elmondott esemény/történet részletes leírása, felidézett párbeszédek is, GRUND 2012a). GRUND is idéz félhivatalos lejegyzőktől, mint

Thomas Putnam (akinek azonban van ilyen múltja), ő maga is tanúskodik, és semmiképpen nem tekinthető objektív lejegyzőnek.

Putnam és társai nem egyszerűen rögzítették a beszámolókat, hanem maguk is érdekelték voltak a kibontakozó eljárás alakulásában, legalábbis abban az értelemben, hogy megmutassák: tudnak kezelni egy ilyen szituációt, amely a puritán közösség közhangulatának felbolydulásával járt, másrészt a gyanú alá került rokonaik és más házbeli személyek ártatlanságát is tisztázni akarhatták (vö. DOTY 2007; ROSENTHAL et al. 2009; GRUND 2012a). Putnam szóhasználata is különlegesnek mutatkozik: az általa jegyzett szövegekben egyes (értékelő, intenzitást kifejező) jelzők/ határozók jelentős számban és arányban fordulnak elő, annyira, hogy az már mintázatnak tekinthető. Ilyen a *dreadful* (*dreadfully*), *grievous* (*grievously*); az előbbi 80, az utóbbi 204 előfordulással – a tanulmány idéz egy néhány soros beszámolót is, melyben egymás után öt ilyen elem jelenik meg. Az előfordulási gyakoriság (és más ismert lejegyzőkhöz képest jelentős arány) nem magyarázható pusztán azzal a ténnyel, hogy a GRUND által vizsgált anyagból Putnam írta le a legtöbb beszámolót. A salemi forrás nagy előnye, hogy ugyanannak a szövegnek több változata is ismeretes, akár különböző lejegyzőktől is, így azok ebben a tekintetben is összevethetők, ennek eredménye is GRUND megfigyelését támasztja alá (GRUND 2012a).

Kathleen Doty négy (név szerint is ismert) lejegyzőtől vizsgált szövegeket – a vádlottak, az őket bűnösnek tartó közösségi személyek és a magisztrátus dialógusait. Ezek közül Parris és Cheever írásait az kapcsolja össze, hogy direkt módon idézik a korábbi tanúkat, másrészt pedig mindketten úgynevezett „drámai” leírást alkalmaznak az üldözés korai, intenzív szakaszában (DOTY 2007: 32, 39). DOTY szerint a kontextusra vonatkozó kommentárok – esemény-összefoglalókban és fordulókban is – valamint a különféle értékelő megjegyzések (jelzős, illetőleg határozói szerkezetek) használatából arra következtethetünk, hogy ezek szándékos stratégiák, főként Parris esetében. Az olyan megoldásoktól, mint: *in grievous fit*, *violent fits of torture* (azaz a rontás áldozatai szörnyű rohamokat, görcsöket kaptak, szörnyű kínokat szenvedtek) a szöveg élénkké és életszerűvé válik (DOTY 2007: 29–33). DOTY elemzése során meglepőnek tartja, hogy Parris és Cheever írásaiban nem egyszerűen görcsökről/rohamokról számolnak be, hanem gyakran (az első írnok esetében 17 szövegben összesen 49 alkalommal) *dreadful* vagy *grievous fit* szerepel a beszámolóban (DOTY 2007: 32). Parris hajlamos volt összefoglalókat és bennük metakommunikatív megjegyzéseket írni, utal például olyasmire is, hogy a nagy zaj miatt nem sikerült mindent rögzítenie (ami nem jelenti azt, hogy nem törekedett erre; DOTY 2007: 33–34). Parristól más szövegek is ismeretesek, az egyházi beszédeiben is előjönnek hasonló fordulatok, ezért a

közösség társadalmi, kulturális, vallásos vélelmeire is lehet következtetni az ilyen megjegyzések és kommentárok megjelenéséből. Emellett ő sem objektív író volt, hiszen egyházi emberként kellett kezelnie a boszorkányság megjelenését a közösségben. Nem állítható tehát biztosan, hogy tudatosan formálta át a beszámolókat (DOTY 2007: 25–26). Parris írásai – pontosabban a tanúkihallgatási szövegei – GRUND elemzésében is szerepelnek, ott azonban jóval kisebb arányban alkalmazza ezeket az elemeket: a *grievous(ly)* 4%-ban fordul elő, a *dreadful* pedig egyáltalán nem (2012a: 45–49).

Noha a salemi párhuzam több tekintetben közvetett, mégis figyelemreméltó szempontnak látszott, hogy vajon a magyar forrásokban is ilyen azonosító „marker” szerepe van-e a hasonló értékelő, fokozó elemeknek. Nehezíti a kérdést, hogy kevésbé adódik olyan fogódzó, mint Salemben, amikor egy beszámolót név szerint azonosított lejegyzők is rögzítettek (egyszerre többen), s az hozzáférhető (DOTY 2007; GRUND 2012). Az egyes kiadásokban azonosított lejegyzők nyelvhasználatára sincs a salemivel párhuzamba állítható részletességgel feldolgozva – legalábbis pragmatikai szempontból.

Mindenesetre hasonló **értékelő, intenzitásjelölő** megjegyzéseket, fokozószókat, metakommunikatív kommentárokat kerestem korpuszalapúan, a TMK-ból. Általában szótövekre vagy azok elejére kerestem rá, hogy minél több találatot eredményezzen (írásváltozatok, toldalékolt és egyéb alakok), ezután szűrve a releváns adatokat: *szörnyű(séges) ~ szörnyen ~ szörnyűképpen* (35); *irtóztató(képpen)* (43); *iszonyú(képpen)* (14); *csodás ~ csodálatos(képpen) ~ (meg)csodálkozik* (56); *retten~rettenetes(képpen)* (34); *retteg* (15); *természet(en kívüli), természettel ellenkező* (11), *varázsol ~ varáslás ~ varázslat(os)* (36). Bár a magyar szakirodalomban az értékelő fokozószókkal kapcsolatban mellékneves együttállásokat vizsgáltak (a *szörny(en)*, *iszonyatos(an)*, *borzalmas(an)*, *rettenetes(en)*, *örületes(en)* grammatikalizációja kapcsán szinkrón anyagon lásd DÉR 2013b: 71–72), az igék előtti előfordulásokat is bevontam a vizsgálatba. Az így nyert 200 adat feletti minta különböző időszakokból és területekről (Csongrád, Zala, Somogy, Tolna, Vas, Sopron, Veszprém, Bereg, Hajdú, Bihar, Heves, Komárom, Esztergom, Borsod, Nyitra, Pozsony, Pest megyékből, illetőleg Kolozsvárról) származik. A korpuszos keresést **tallózó, manuális gyűjtéssel** egészítettem ki az adatbázisba (még) nem került szegedi, nagybányai és Heves megyei boszorkányperekkel. Sem a TMK alapján, sem a további gyűjtések alapján nem tűnik szokatlannak, hogy a tanúvallomásokban nyomatékosító, intenzitást, attitűdöt jelölő elemek élénkítik a leírást, míg a salemi szövegek elemzésekor nagy jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy „nem egyszerűen” ilyen vagy olyan eseményt/történetet idéznek

fel (DOTY 2007: 32). Ez a magyar forrásra is érvényesnek látszik, ugyanakkor felvethető, hogy ezért a tanúk/kárvallottak is felelősek lehetnek-e.

Keresztszempontként kiválasztottam a tanúvallomásokban sűrűn előforduló *nyavalya* szótöt (945 adat, a *semmi nyavalyája nincs/nem volt* stb. típusú szerkezetekkel együtt). A korpuszos keresés alapján az eddig feldolgozott boszorkányperekben az esetek mintegy egynegyedében kap valamilyen nyomatékosítást, szubjektív értékelést: *nagy, sok, rossz, hirtelen, súlyos, keserves* stb., vagy pedig **körülírással** fejeződik ki hasonló tartalom, például:

1714: negjed nappal el ért az Nyavalya *ugj hogj halálomhoz vóltam közelebb* (Bosz. 1: 22. sz.)

1744: olyan nyavala támadott a kezín, hogy *egész öt hétigh le sem bocsáthatta a kezít* (Bosz. 1: 94. sz.)

Hasonlóan a *kín* szótó a 127 boszorkányperes találattól 96 esetben nyomatékosító elemmel együtt fordul elő:

1699: mondtam *nagy kinaim között* (Bosz. 1: 17. sz.)

1738: kilencz holnapik *sok kinokat szenvede* (Bosz. 2: 220. sz.)

1745: *gyötörtetett, és nagy kinokat szenvedett* (Bosz. 2: 293. sz.)

1756: hat héig(!) *keserves kinokat szenvedett* (Bosz. 2: 441. sz.)

A nyomatékosítás, fokozás mellett is megjelehet további részletezés, körülírás:

1716: keserves fájdalmat szenvedett volna kezére, *másokis látván ezen kinnyát a fatensnek* (Bosz. 1: 61. sz.)

1743: hogy *Kinyainak miatta* az fallra is *ágaskodott* (Bosz. 2: 289. sz.)

1754: s csak hamar *nagy hideg lölésben, és irtóztató, s majd hallatlan nagy fájdalmakban* esett, melly *Kinnyai* közben egykor a Tanu látogatására menván (Bosz. 2: 440. sz.)

Az tehát, hogy a jegyzőkönyvek szerint „**nem semleges**” módon utalnak a különféle káresetekre, rontásra, egyéb történésekre, nagyobb valószínűséggel jellemzője a szövegtípusnak, mint egyes lejegyzőknek, bár ezeket a lejegyzési folyamat későbbi szakaszában sem szűrik ki. Néha személyes vélekedés erősíti a hatást:

1754: akkor *szörnyü képpen* feleségit Poffon vágták, *csak nem az fogais ki ugrott* [...] azonnal a Padlásan *rettenetes nagy Zörgés* támadott, annyira; hogy belső tapasztay(!) az Padlásnak *derekasint hullott* (Bosz. 1: 158. sz.)

Mivel a pragmatikai jelentések különféle módokon is kifejezhetők, az adatok értelmezésében szükséges a tágabb kontextust bevonni az értelmezésbe (nemcsak a közvetlen együttállásokat). Emellett a szövegtípusban már e néhány keresést lefuttatva is számos értékelő–fokozó mintázat mutatkozik, ezeknek a jelentősége és a motivációja egyaránt különbözhet. Ahogy a fenti példák is jelzik, a forrásban jellemzőek az általánosabb nyomatékosító elemek, például az *igen (megbetegül)*, *erős (gyanú)*, *nagy (nyavalya)*. Ennek a hatást keltő megoldásnak több magyarázata is lehet. Egyrészt ezzel is alátámasztják az események rendkívüli, tehát gyanús voltát, a **meggyőzést** segítve elő. Másrészt az érzékletes leírás által kifejeződnek azok az **érthető módon felfokozott** érzelmek, indulatok, amelyeket a különféle a káresetek, betegségek kelthettek. Fontos azonban, hogy a variáció, a lehetőségek közötti – nem feltétlenül tudatos módon történő – válogatás és választás meghatározó lehet a kiváltott hatásban (bár referenciális értelemben ugyanazt a funkciót tölti be a *félelmetesen jó* és a *nagyon jó* szerkezet, pragmatikai szempontból jelenősen különböző módon teszik ezt; a jelenség kognitív leírása: KUGLER 2014). További szempont, hogy a gyakori használatlalt ezek az elemek fokozatosan veszíthetnek lexikális jelentésükből (akár egyúttal grammatikai funkciókkal gazdagodva, szinkrón anyagon DÉR 2013b: 71–72), ennek pedig hatása lehet a variációjukra.

A *szörnyű, rettenetes, irtóztató* típusú értékelő-nyomatékosító elemek között a korpuszban kevés olyan előfordulás van, amely egy peren belül számottevő, mintázatot alkotónak tekinthető; egyazon (hosszabb) szövegből négy előfordulás már annak számít. Ezek nem egy tanútól származnak, különböző esetekre utalnak, megbetegedésre, valamint a boszorkánysággal vádolt személy korábbi viselkedésére is (nem konkrét esetekre kérdeznek rá):

1706: *Ezen fatensnek meg vesztették az kezét, [...] akarvan gyógyítani, de rettenetes nagy kénban volt* (Bosz. 1: 56. sz.)

1706: *de azmikor az Csathy megh egetett Aszszonyt megh fogták, ezen fatens latta rettenetes toporgasat sopánkodását s jajveszekelyessét* (Bosz. 1: 56. sz.)

1706: *hanem a mikor az megh egett Aszszonyt meg fogtak még minek előtte semmi teörvénye nem volt, sem eszt nem vallotta, látta hogy igen rettenetes félelemben volt* (Bosz. 1: 56. sz.)

1706: *Minek előtte Csáthy Aszszony rea nem vallott, mar annak előtte rettenetesen reszketett toporgott* (Bosz. 1: 56. sz.)

Hasonlóan többször fordul elő az egyik szövegben az *irtóztató állat* szókapcsolat, ebből azonban háromszor kérdőpontban, az egyik a következő:

1712: *azonn irtóztató állatnak látása alkalmatosságával miként ment bé az Tanú* (Bosz. 1: 59. sz.)

Ezenkívül ugyanebben a forrásban egy tanú beszámolójában jelenik meg kétszer is:

1712: *irtoztato pudli kutya abrazzata vólt, soka ott lenni nem bátorkodott, mert az irtoztato hoszszu fejett csak logatta* (Bosz. 1: 59. sz.)

Mivel a kérdésfeltevés ezúttal részletekbe menő, aprólékosan utal egy esemény epizódjaira, **előzetesen ismert** lehetett a kihallgatást végzők számára, akár egy korábbi feljelentésből (a kérdések között még egyszer előfordul a jelző, bár ugyanarra az eseményre vonatkozik:

1712: *Nevezetessen micsoda állatot latott a Tanú az Gelei pinczébeenn [...] s micsoda irtóztató állapotban* (Bosz. 1: 59. sz.)

Az előfordulások alapján nem egyértelmű, hogy a kérdező vagy egy majdani tanú (akár korábbi feljelentő) szóhasználata jelenik-e itt meg.

A tanúvallomásokban az intenzitást, súlyosságot, nyomatékot kifejező elemek viszonylag **behatárolt témakörök** kapcsán fordulnak elő. Jellegzetesen ilyen például a **betegség**/rontás, a **tünetek**, illetőleg a fájdalom súlyossága:

1584: a feleségem lába megvesze, *iszonyúképpen jajgatott velle* (KBosz. 24. sz.)

1616: [...] azólta vagyon olyan rosszul. *Mikor szörnyen kínlodott*, mondott nekünk (KBosz. 36. sz.)

1716: az után a fatens egészséges gyermekének az feje *irtosztatóképpen el dagadozott* (Bosz. 1: 61. sz.)

1745: Onnend haza menvén a Fatens a lábában *szörnyen nagy faidalom irkeztet* (Bosz. 2: 293. sz.)

1751: e Fatens Aszszonnak *jó Világa nem volt* mihelyen el alutt azonnal megh nyomták, és a *sok iszonyu kékség*h el nem fogyott rola (Bosz. 2. 437. sz.)

1732: ki *kinos nyavalyákall*, ki *szörnyü halállall* holt meg (Bosz. 2: 411. sz.)

1738: ezen fenyegetése után Ross Susának mingyarást csak hirtelen *olly szörnyü irtosztato el dagadozot nyavalaban esvén* (Bosz. 2: 220. sz.)

1729: és a Vér *rettenetesen folyt* belüle (Bosz. 2: 218. sz.)

A betegséghez (hirtelenség, tünetek stb.) kapcsolódó vélekedések is kiderülnek a beszámolókból, általában a **szokatlansággal** kapcsolódva össze:

1584: mingyarást elkezdte esni a gyermek lába, és a gyermek sívalkodni kezdte, és hamar ellhala, és *elváltozék csodaképpen* (KBosz. 24. sz.)

1732: minden ember a ki láthatta *megh csudálkozott kinnyain* (Bosz. 2: 411. sz.)

1741: fenegette, hogy *oly csodát* ereszt reja, hogy minden lélek *megh csudalkozik* rajta (Bosz. 2: 419. sz.)

1709: szinten illyen Tinum vagjon nekem mint az a kglmede de nem tudom soha *micsoda Isten csudája* (Bosz. 1: 57. sz.)

1747: az gyermek mind emái napig is *Világ Csudaja és Nyomoruttya* (Bosz. 1: 198. sz.)

A megszokottal ellenkezőnek, sőt **természetellenesnek tartott** események, tulajdonságok azonban a betegségek leírásán kívül is jellemzők. A *csodás ~ csodálatos* esetében jól látszik, hogy azóta a szóhangulat mennyire megváltozott; ma inkább pozitív konnotációjú fogalmakhoz társul, míg a boszorkányperes tanúvallomásokban egyszerűen a 'nem megszokott, rendkívüli', 'hétköznapi tapasztalatokon túlmutató' értelemben használatos:

1696 e.: mert majd valami *csuda is esik* (Bosz. 1: 187. sz.)

1755: egy fekete Macska az ablakon lévén, *csudálatossan rit* (Bosz. 1: 100. sz.)

1748: *csudálatos moddal* rajta el követet kinzásokat szenvedet (Bosz. 2: 295. sz.)

1746: tehene *megh romolván csudálatossan megh vesztegetődött* (Bosz. 2: 294. sz.)

1732: hét Esztendeigh *csudálatos képpen nyomoroghván* s úgy ell holt (Bosz. 2: 411. sz.)

Gyakran a saját benyomásaikra is ezzel utalnak a tanúk:

1754: *Ezen csudálkoztak minnyájan*, hogy oly hirtelenséggel mi véletlen dolog lehetet azon Leánkának esete (Bosz. 1: 158. sz.)

Más fokozó, intenzitást jelölő elemek is mutatják az események, viselkedésmódok, környezeti jellemzők nem megszokott – éppen ezért akár **félelmet, zavart keltő** – voltát

1584: *Rettenetes szittam*, a gyermek is az elembe annál *rettenetesben rítt, sikoltott* (KBosz. 24. sz.)

1721: olyan nagy *szörnyü szil tamadott nagy süivitissel* körülette a Szobába, és karjan atal mene az Szil, és azutan meginten az ablakon mentt ki *nagy süivitissel* azon szil (Bosz. 1: 114. sz.)

1716: *irtosztató nyivalkodása* volt éczakankent a fatens háza körül padon az macskaknak (Bosz. 1: 61. sz.)

1741: ablakot nem tarthattam ha nappal be csináltam, északa a *rettenetes Macskák ki rontották* (Bosz. 1: 96. sz.)

1740: bé jött két nagy Macska, *természet szerint való Macskáknál* sokkal nagyobbak (Bosz. 1: 91. sz.)

Megjelenik továbbá a **boszorkánysággal vádolt személy viselkedésének** leírásakor is, ilyen módon hangsúlyozva annak **gyanús** voltát:

1750: négy macskákat tartván, azokat *természet fölött látczatott szeretnyi* (Bosz. 1: 95. sz.)

A közösségben boszorkánynak tartott személyek nyelvi viselkedéséhez szintén jellegzetes vélekedések, attitűdök társulnak, ezek is szubjektív, értékelő jelzőkkel, határozókkal fejeződnek ki:

1593: Szájából hallottam Kalmar Tamásnének, hogy *ilyen iszonyú átkot kiáltott* (KBosz. 30. sz.)

1714: bizony olyan vilagot is beszélt azon Leanyka, hogy minden Ember *megh csodalkozot rajta* (Bosz. 1: 23. sz.)

1750: mert azok *olylan értóztatú Káromkodást* visznek véghez, hogy Keresztény embernek *vétek mégh csak hallanyis* (Bosz. 1: 95. sz.)

1743: *irtoztato szidalmakat* közben vetvén Sobor Judith szivet ki akarták venni (Bosz. 2: 287. sz.)

1741: *rettenetes dolgokat beszél*, de nem merjük mondani senkinek (Bosz. 1: 96. sz.)

Az általában tünetekre, betegségre, halálra utaló *szörnyű ~ szörnyen* a diskurzusok, megnyilatkozások jellemzője is lehet – metakommunikatív elemmé válva:

1750: Rab Aszonynakis házához el mentek rovassakkal, hogy essendő porcziojat le tenne, de az Rab Aszony *szörnyően mentegette magát* ('mentegetőzött'; Bosz. 1: 224. sz.)

1745: kiis *szörnyen kezdett* a rabok felől *értekeznyi* mondván vallon szomszidok meg szabadulnak e a foglok (Bosz. 293)

1746: *szörnyen kerdezi* hol a másik Leány (Bosz. 2: 294. sz.)

Ebben a használatban az értékelő elemek a félelmet vagy szörnyülködést keltéstől valószínűleg eltávolodnak, inkább „puszta” **nyomatékosítást** fejezve ki (bár a kontextusból nem teljesen egyértelmű, hogy fokozó, poláris kifejezésnek tekinthetők-e, ahogy az szinkrón

sem mindig dönthető el, vö. a *félelmetesen* kapcsán KUGLER 2014). Mind a környezeti jellemzők, mind a megnyilatkozással kapcsolatos előfordulások – bár általában nem melléknevekkel állnak együtt –, felvetik a **delexikalizálódás** kérdését, azaz a denotatív jelentés háttérbe szorulását a fokozás, a skálán elhelyezés funkciójához képest, hiszen több esetben semleges jelenségekre vonatkoznak. Az itt tárgyalt kifejezések egy részének a grammatikalizációja a szinkroniában is folyamatban van, és elemenként eltérő mértékben zajlik (a régi jelentések egyik esetben sem tűntek el, DÉR 2013b: 72–74). A szinkrón állapot szerint a vizsgált elemek közül a *szörnyű* ~ *szörnyen* halad a leglassabban a grammatikalizációt, illetőleg a delexikalizációt tekintve, mivel a rendelkezésre álló adatminták alapján kevésbé jellemzi a pozitív vagy legalább semleges melléknevekkel való együttállás (míg a *rettenetes(en)* előrehaladottabbnak mutatkozik; DÉR 2013b: 73, 75). Történeti anyagon, kiterjesztve az együttállásokat, éppen a *szörnyű* jelenik meg több esetben semleges tartalmú igék előtt – noha csak szórványos előfordulásról beszélhetünk.

A tudatos, stratégiaszerű használat kérdésére visszatérve azt mondhatjuk, hogy a vizsgált elemek megjelenése nem minden hozzáférhető perszövegen kérhető számon. Ha például a boszorkányság nem a rontással (betegségekkel), hanem az erkölcstelen viselkedéssel vagy csalással függ össze, akkor inkább a felidézett párbeszéd, esetleg a környezeti jellemzők leírásánál lehet hasonló megoldásokra számítani. Például egy olyan perszövegben, ahol a tanúk vádjai részben a káromkodással-átkozódással kapcsolatosak, egymás után több (6) tanúnál jön elő a beszámoló zárásában hasonló fordulat, ebből most hármat idézek:

1738: faluban nem egyéb volt, Istent és Embereket *irtosztato szörnyü Szittkos Átkosnál*;

nem egyéb volt *Istentelen szittkos Atkos Káromlo volt*

azt pedig tudja hogy *Istentelen Káromló* (Bosz. 1: 220. sz.)

Mivel a megfogalmazás valamelyest variálódik, és a tartalom a falubeli, közösségi benyomásokat közvetíti, ezúttal sem tudjuk megerősíteni, hogy a lejegyző szóhasználatával van dolgunk. Egyes perekben többféle nyomatékosító elem együtt jelentősebb előfordulást mutat (amennyiben 8-14 annak tekinthető), az azonban nem egyértelmű, hogy kinek a nyelvhasználatát idézik. A viszonylagos gyakoriság összefügghet a terjedelemmel, azonban ezekből a beszámolókból sem alakul ki jellegzetes mintázat, mivel eltérő időszakokból és területről származnak. A hosszabb történetmondások mellett a nagyon általános

kérdőpontok szintén teret adnak az erősen szubjektív szövegalkotásnak, mivel bármiféle gyanúsaként vélt epizódról részletes beszámolót kérnek.

További szempont, hogy inkább a szövegtípushoz, vagy inkább a korszakhoz köthető a vizsgált elemek használata. A TMK alapján magánlevelezésekre is kiterjeszthető a keresés. A kvalitatív elemzés mellett maradvány is elmondható, hogy a **levelezésekben** sem példátlan ez a fajta „nem semleges” beszámolás, eseményleírás. A szövegek egy részében ténylegesen tragikus eseményekhez, történésekhez kapcsolódva szerepelnek ilyen elemek:

1590: hogy rea erkezek egy Tiwkmunj swltigh nem tharthoth vagy fulada megh *þeorniw kinnal* (Tel. 51. sz.)

1712: Eötvös Miklós az gyűlésből vissza érkezvén, volt annyi okossága, hogy találta módját annak az *rettenetes szörnyű lehetetlenségnek* és éhel halásnak (Kár. 134. sz.)

Közel sem példátlanok azonban kevésbé szélsőséges vagy rendkívüli helyzetek leírásakor is, elindulva a delexikalizálódás felé (vö. DÉR 2013b: 71–72):

1705: Nekünk is nem kevés hátramaradásunkra van ez a *szörnyű esős idő* (Bark. 51. sz.)

1707: bizony csak alkalmatlan vagyok a *szörnyű feledékenység miá* (Bark. 173. sz.)

1708: Erős Uram ma jó reggel elment, a felesége is *szörnyen siettetvén* (Bark. 221. sz.)

1723: Az gonosz embert, ha nem vetik is, *szörnyen kél* (Kár. 2: 324. sz.)

1741: a' majorság-hús *szörnyű drága* (Peregr1: 133. sz.)

1704: zabolában tartsa Kegyelmed azt az *irtóztató káromkodást* (Bark. 28. sz.)

1720: Ma egy héttől fogva *irtóztató fergetegek folyván*, postára küldött leveleimet sem vihették által (Kár. 2: 201. sz.)

1709: *Iszonyú bátortalan*, magától semmit nem mer cselekedni (Bark. 232. sz.)

1636: Az *iszonju nagy hurut* teszen nagy kint rajta (LobkPopp. 43. sz.)

1632: *rettenetes szép* mastoha Annja uolt (LobkPopp. 25. sz.)

1704: *rettenetesen vágyot* oda, azért elbocsátottam (Bark. 30. sz.)

1720: *rettenetes síkos, alkalmatlan* az út (Kár. 2: 192. sz.)

Amellett, hogy a levelezések jellemzőnek mutatják a szélsőséges értékelő, nyomatékosító elemek használatát – valószínűleg a **korszakon** is **túlmutatóan általánosnak**, érdemes megjegyezni, hogy a saját kezű levelekben vélhetően sűrűbben fordulnak elő, mint a diktáltakban. Emellett a jelenség az egyéni nyelvhasználat

jellegzetessége is lehet – a vizsgált anyagból főként Barkóczy Krisztina leveleiben mutatható ki. Az egyre inkább fokozó használatúvá válás ebben az anyagban inkább a *rettenetes* előfordulásait érinti – kivéve talán éppen Barkóczy Krisztina leveleit, ahol a *szörnyű ~ szörnyen* is sűrűn teret kap ilyen használatban, ezzel is mutatva, hogy a **grammatikalizációs folyamat** akár csoportonként is eltérő ütemben zajlik (vö. a szinkrón angol megfelelőik kapcsán DÉR 2013b: 75).

Felvetődik tehát a kérdés, hogy vajon a lejegyzők kitalálhattak-e maguktól ilyesmit, legalábbis a megfogalmazás, a jelenség szintjén; a salemi vádlottak kihallgatásának kutatói éppen azt feltételezik, hogy az ott megjelenő szójátékok és képletes szófordulatok nagyobb valószínűséggel a pontos rögzítés eredményei, mint hatósági lelemények (KAHLAS-TARKKA–RISSANEN 2015: 166). A korpuszos és tallózó vizsgálat mindenesetre nem igazolta azt, hogy a magyar tanúkihallgatásokban az értékelő, nyomatékosító elemek a lejegyzőkhöz köthetők. Szintén a **(tanúkhöz köthető) diskurzusstratégia**-értelmezés mellett szól az, hogy nem tudunk e téren az adatok alapján változást kimutatni abban az értelemben, hogy egyaránt megfigyelhető a vizsgált elemek 16–17. és 18. századi szövegekben is. Emellett a már tárgyalt elemeknél még kevésbé lexikalizált jelentésű fokozó elemek is kimutathatók a forrásból, elsősorban a *csak úgy* és a *szintén úgy*. Például:

1714: akkor osztán olljan kinban volt, *tsak ugy tekergett fatsargott* mint az Gomboljag (Bosz. 1: 22. sz.)

1716: Lengyel Istvannak olyan Parducz bürei vadnak, *csak ugy finlyenek* (Bosz. 1: 29. sz.)

1733: a Pénz *szintén úgy csörgöt* mikor eleiben hánták (Bosz. 1: 85. sz.)

1733: rendre kóstolgtatván az ételt, borsot törtek rész mosárban, *szintén úgy tündöklött* (Bosz. 1: 85. sz.)

1733: hogy a vas villával kellet a homlokokkal közben menni *szintén úgy fojt a vir* a homlokokbul (Bosz. 1: 142. sz.)

A salemi szövegekkel való párhuzam abban a tekintetben is közvetett, hogy más módon szerveződtek, mint a részletes magyar tanúkihallgatások. Az idézett szakirodalom alapján a tanúk jellemzően a közelmúltban elszenvedett rontásokról számolnak be, a vádlottak is gyakran azzal védekeznek, hogy hosszú ideig kifogástalannak tartható életet éltek, s az ellenük felhozott történések újabb keletűek. Ahogy arról volt szó (2.1–2.3.) magyar eljárásokban a **vádak** is **sokrértűek** voltak (bármilyen cselekvés, történés kellően gyanússá válhat ahhoz, hogy eljárást indítsanak), s ennek is hatása lehetett a szövegalkotásra.

Emellett magyar kihallgatások során évekkel korábbi történeteket idéztek fel sokan, több forrásból, s ezek gyakran be is kerülnek a jegyzőkönyvbe, így nagyobb teret kap a **szubjektivitás**.

3.5. Mi tartozik az „ügyre?” Szövegformálás, gondolatmenet, attitűd. A napjainkra jellemző jegyzőkönyvezésből kötelezően kimarad a nonverbális kommunikáció, a beszélt nyelv homályossága, a hezitálás minden formája, akár a szövegalkotásra vonatkozó reflexiók is (DOBOS 2010a, VINNAI 2010a). Természetesen ezúttal is problematikus a történeti anyaggal való szembesítés, hiszen nem tudhatjuk pontosan, hogy mi is maradt ki a beszámolókból. Mégis arra lehet következtetni, hogy **ebben a tekintetben távolodik el** leginkább a boszorkányperes szövegalkotás a mostani jegyzőkönyvek nyelvhasználatától. A jegyzőkönyvbe ráadásul bekerülnek azok a tanúk (és attitűdjeik) is, akik kevésbé együttműködők, s elhárítják a válaszadást.

A tanú/vádlott saját nonverbális jelzéseit nehezebb tetten érni a vallomás során egy-egy kivételes helyzettől eltekintve:

1729: Az *fatens el vegezvén* előttünk *fassioját* akkor *harmadszor ütötte ki az nyavalya* (Bosz. 1: 151. sz.)

A vallomás közben felidézett párbeszédok mellett mégis megtalálhatók bizonyos **nonverbális gesztusok** említései is a rögzített beszámolókból:

1741: *torka táva kiáltotta* a fatens, hogy haj föl Vidáné nyomorultya (Bosz. 2: 277. sz.)

1743: *fejét haitogatván* mondotta: Attkozott ki miát énnekem meg kölletik halnom (Bosz. 2: 278. sz.)

1724: hallotta tulajdon maga szájából Kós Andrásnének: *Maga mellyit erőssen meg ütvin* átkozott legyek (Bosz. 1: 13. sz.)

1756: a füvet vizsgálván a fatens, látta hogy *habókolva mégyen* egy farkas a nyomás mező felé (Bosz. 3. 481. sz.)

1726: az pitvar ajtaján bejött, és *törte a kezét lamentálódván*, hogy miért hoztak bút a fejére (SzegBosz 54)

1754: Ezen mondásin azon rossz Aszonyinak annyival inkább *meg tüzesedvén a Tanú*; és ha az gyermek ágyban fekvő felesége *meg nem fogta volna a Tanút*, Isten tudgya hogy járt volna Zainéval (Bosz. 1: 158. sz.)

Ezek a részletek annak eredményeképpen értelmezhetők, hogy a kérdőpontokban mindig felszólítják a tanút, hogy „voltaképpen” vagy „cirkumstancialiter” vallja meg, mi is történt. Ráadásul egyes gesztusok különösen fontosakká válhatnak a történetben:

1753: *harag szemmel tekinte* az Legenre és haza ment, és mingyárt az Legenynek uja nagyon megh dagadot (Bosz. 1: 179. sz.)

Ilyenkor nem egyszerűen a nonverbális kommunikációról számolnak be a tanúk, hanem azt a vélekedésüket is kifejezik, hogy ez az ő szemükben a rontás, a boszorkányság része (vagy részévé vált a következmények ismeretében) – egy-egy gesztus tehát utólag átértelmezve is jelentőséget kaphat (lásd még 5.4.).

A **hangadások** által kifejezett indulat vagy egyéb érzelem felidézése szintén nem példátlan a szövegekben (további példák PUSZTAI 1999):

1717: jön az Kólcsár Hegy felől az Galgóczy Istvanné Kuttyája előtt egy Roka, s Galgóczi Istvánne utánna s kialtya *Haj Haj haj* (Bosz. 2: 303. sz.)

1751: sopankodván: hogy *ej, ej*, ugyan rossz helen aluszik az az te Urad (Bosz. 2: 433. sz.)

A hangadás megjegyzésének azonban (a későbbiekben) szintén **jelentősége** lehet:

1755: irtt Kiss Ferencznek szemeire vettvén, hogy mért rontotta megh az gyermeket feje biczegettetésénél egyebet nem felelvén hanem csak: *hüm, hüm*, nem tagatta, és nem is mentette maghát (Bosz. 2: 295. sz.)

E szövegrészletben magyarázatot is találunk: ha a boszorkánysággal vádolt személy nem fejezte ki határozottan, hogy tagadja a vádat, azzal a közösség szemében elismerte bűnösségét (lásd 5.3.).

A tanúnak lehetőségük volt arra, hogy pontosítsák a beszámolójukat (miután azt felolvasták nekik). Erre találunk példát a szövegekben (általában formulával jelezve a hozzátoldást):

1755: *Hogy nem a Kiss Ferencz, hanem a Kiss György* mondotta: Ördögh teremtetten akar ki lesz, de eszt megh bannya (Bosz. 2: 296. sz.)

1731: *nem szájjából hallotta Birtanénak, hanem Nagj Illesnétül* hogj szemere vetette Birtáné (Bosz. 2: 315. sz.)

1737: de azt *nem mondhattya attul a Palyinkátul* vagy *mástul* de azt *tudgya* hogy tebb Palyinka nem volt nála hanem tsak a kit meg itatott véle (Bosz. 2: 320. sz.)

Megjelennek olyan megjegyzések is, amelyek a **szövegalkotás folyamatára**, a történések **felidézésére**, egyéb mentális folyamatokra vonatkoznak:

1724: *igazan nem jut eszeben* többre montaé kevesebbreé (Bosz 1: 41. sz.)

1734: *azis jut eszében*, hogy a Tiszán által mentek (Bosz 1: 84. sz.)

1722: az másik Aszszont ki lehetett *nem vöttem eszemben* (Bosz. 1: 34. sz.)

1734: hogy ki fogták ithon is eőket *világossan jut eszében, aztis tudgya*, hogy a Pányva kötélről a leánya vitte be eőket öszve füzvén mint a Lovakat szokták (Bosz. 1: 84. sz.)

1747: el lölte a hidegh, és mint edgy holnapigh lölte, s *jut eszében a Tanunak*, hogy az Anya ezen hidegh lölését Fiának a Rabra gyanétotta (Bosz. 2: 422. sz.)

1747: nem nagy idővel az után, de hányad nap *nem emlékezik* a Fatens (Bosz. 2: 422. sz.)

1755: kinek a nevét akkor jól tutta *de most nem jut eszében* (Bosz. 2: 451. sz.)

1755: melly történt dologh után *a mint jut eszében a Tanunak* két vagy három nap mulva Edes Attya olly szöröncsétlen nyavalában esett (Bosz. 2: 296. sz.)

1756: de miért cselekedte? *nem jut feleségének beszédje esziben*, hanem hogy esztet több falusiaktul is kivált magátul Tálos Györgytül hallotta közönségessen (Bosz. 2: 404. sz.)

A boszorkányperes tanúvallomásokban teret kaphat a tanú **gondolatmenete**, érzései is – akár az elbeszélt **történet részeként** felidézve:

1677: az uton latta hogy Molnar Ferenczné füuet szedet volna, *tsak gondolta magában*, hogy nem kár volna megh égetny (Bosz. 1: 128. sz.)

1714: Felelt arra: Ugyis tudom, nem megyek én soha Menyországba, régen Pokolba vagyok én! *ezen el hült a fatens* (Bosz 1: 210. sz.)

1723: csak meg jelennik előte gonosz lelek kepiben Darabos Janosne kapdosni kezdett a gyertahoz, de semmit nem szólot *a fatens retenvén sziviben* kezdett Imádkozni (Bosz. 1: 33. sz.)

1745: es mingyarast *gondolkodott a Fatens* hogy miczoda formán köszönte megh jo ákarattyat, eő soha sem hallot ollan forma köszönist (Bosz. 2: 290. sz.)

1754: eszre vévén hogy most kinozzák a Tanunak feleségét; ezen okbul gyanúságban esvén a *Tanú sokáig gondolkodott magában*, miképpen mennyen ki (Bosz. 1: 158. sz.)

1756: mégyen egy farkas a nyomás mező felé, *gondolván a fatens* hogy talám a juh kolompot hallotta meg, azért mégyen arra (Bosz. 3: 481. sz.)

Ugyanakkor a kárvallottak magukra az átélt történésekre, azok következményére is utalnak, ez is „az ügyre tartozik”, főként ha a kihallgatás idején is **érvényes**:

1750: de az időtül fogva is fölötte igen rosszszúl vagyon, úgy hogy az mint a Fatenst kénozzák, *ha azt mind elől kellene beszélnyi, sok árkus papirosra sem érhatnák le* (Bosz. 2: 95. sz.)

1716: az romlástul fogva pedig *ez máj napigis sánta nyomorult biczentő a fél lábara* (Bosz. 1: 61. sz.)

1745: melly fenegetés után a mint mondotta Csizmazia Ferenczné csak hamar el romlot egy kis fiacskája, *ki máj napigis keservessen kinlodik* (Bosz. 2: 292. sz.)

Érvényesülhet ugyanakkor a tanúk részéről egyfajta **elhatárolódás**, ez körülírásos, közvetettebb megformáláshoz vezet:

1716: *mocskolódott volna* azért az becsületes tanáts ellen, hogj meg fogták vólt, *s szitkozodottis* (Bosz. 1: 202. sz.)

1756: az emletett Patáj Evához, sok könyörgések után *öszve káromolván eöket* el ment a beteghez (Bosz. 2: 441. sz.)

1761: és ott egymással sokat civódván, *aminemű mosdót egyik tartott, a másik olyan kendőt akasztott ki* (MBF. 1: 529)

Az ilyesfajta beszéd közösségbeli megítélése, a feltűnően elítélő attitűd gyakran kitűnik a beszámolókból, az azonban nem mindig egyértelmű a szövegrészek alapján, hogy a tanú vagy a fogalmazó hozzáállása tükröződik-e az elhangzottak kapcsán:

1584: Azt láttam, hogy erős munkájával élt, de *erős szitkos volt* (KBosz. 19. sz.)

1681: de micsoda szitkok voltak, *azoknak nemire nem emlékezem* (MBF. 3: 476)

1754: *Istentelen attával teremtetével való Káromkodásais hallatott* (Bosz. 2: 440. sz.)

A hitelesség és a részletes elbeszélések mellett ugyanakkor nem ritka a közvetettebb, **távolságtartóbb** megfogalmazás, akár azt is sugallva, hogy továbbra is tartanak a boszorkánytól:

1716: de valosággal hogj Joczikné lett légjen azon Aszszony *nem meri tellyes bizonynyal mondanj* (Bosz. 1: 16. sz.)

1730: és azon rétnek ki váltásáért Horváth Vida igen haragudott reájok, és szitta eöket, de *hogj fenegette volna, azt nem hallotta* (Bosz. 2: 265. sz.)

A távolságtartás **öntudatosabban** is megfogalmazódhat, az **érdeklődés hiányával** magyarázva:

1750: de mivel *gongya nem volt reá*, kin történt *nem emlékezik reá* (Bosz. 2: 430. sz.)

1746: Felesige mindazáltal a Fatensnek jobban observálta, azért eskuttessék meg, ki foghja vallanyi mitt vett eszre hozzájuk, *férfiu levén nem sokat törődött vélek, nemis akart tudnyi felőlök* (Bosz. 2: 293. sz.)

1746: hanem eleget beszéltek felőlök kire *nem sokat figyelmezet* a fatens (Bosz. 2: 294. sz.)

1746: mint hogy *nem sokat figyelmezett reá* iobban megh foghia tudni mondani Gondi György (Bosz. 2: 294. sz.)

1676: ki jövén az kis ajtón kívül, *ott osztán mint volt, nem tudom* (NB 101);

1681: Gyeorfi Mihály eleget fenyegeté a leányát, *de én minden szavára számot nem tartottam* (MBF. 3: 476)

Az ilyen és ehhez hasonló megjegyzések utólag is relevánssá válhatnak az eljárás során, akár azt a kérdést is felvetve, hogy **indokolt volt-e** az adott személy **meggyanúsítása** (lásd még 4.5.)

Noha a tanú/kárvallott vagy épp a vádlott saját nonverbális jelzéseit nehezebb tetten érni a vallomás során (egy-egy kivételes helyzettől eltekintve), a vallomás közben felidézett párbeszédnek mellett megtalálhatók bizonyos nonverbális gesztusok említései is a rögzített beszámolóknak. Egyes gesztusok különösen **fontosakká válhatnak** a történetben – utólag átértelmezve. Ilyenkor nem egyszerűen a nonverbális kommunikációról számolnak be a tanúk, hanem azt a vélekedésüket is kifejezik, hogy ez az ő szemükben a rontás, a boszorkányság része (vagy részévé vált a következmények ismeretében). A tanúk az információ forrására is gyakran reflektáltak, főként olyankor, ha számukra szokatlan, boszorkánygyanus dolgot éltek át (vö. még 5.2.). Megjelennek olyan megjegyzések is, amelyek a szövegalkotás folyamatára, a történések felidezésére – vagy épp a tanú gondolatmenetére vonatkoznak. Ugyanakkor magukra az átélt történésekre, azok következményére is utalnak, általában azt bizonyítva, hogy a rontás továbbra is fennáll.

A **körülmények szerinti megvallás** fontos tényezője a boszorkányperes tanúbeszámolóknak, olyannyira, hogy a **minél részletesebb felidezés** (beleértve a nonverbális gesztusokat), a tanú emlékezése és saját magáról és az ügyről kialakított vélekedése, hozzáállása is kimutatható a jegyzőkönyvekben. Ezeket manapság legalábbis

átfogalmaznák, vagy még inkább kihagynák. Összességében a 16–18. századi boszorkányperek **különleges forrást képviselnek** a jegyzőkönyvezés szövegtípusában – szinkrón szempontból visszatekintve is. A napjainkra jellemző jegyzőkönyvekben közismerten nem a tanú megformálásait követi a szövegalkotás, hanem a kihallgatást végző személy saját szavai és mondatszerkesztése szerint rögzülnek (DOBOS 2010a: 203; VINNAI 2010a: 171, 177). A technológiai különbségeken túl manapság a jegyzőkönyvezés elveit rendeletek, jogszabályok határozzák meg, például azt, hogy mely tényeket kötelező jegyzőkönyvbe foglalni (VINNAI 2010a: 170–171). A jegyzőkönyvi rögzítés elveit tekintve a tárgyalótermi és tanúkihallgatási diskurzusok rögzítése a nyelven belüli fordítással állítható párhuzamba (SZABÓ 2010; DOBOS 2010a: 223–250; VINNAI 2010a: 175–182). Olyan részletekkel kiegészítik a beszámolót, melyek valójában el sem hangzottak a kérdezett személy szájából, (például a gyanúsított csak bólint a feltett kérdésre). Az írott szövegben a rendőr igyekszik eloszlatni a szóbeli közlés homályosságát. A kész szövegben a tö- és töredékes mondatokat bővített, összetett mondatokként olvashatjuk (VINNAI 2010a: 181–182). A 16–18. századi tanúvallomások esetében is számos esetben írja felül a természetes megfogalmazást a szituáció, illetőleg a hivatalos szituáció keltette elvárások, ez azonban többféle módon valósulhatott meg, egy-egy szövegen belül is keveredhetett.

A manapság bevett jegyzőkönyvezési stratégiák tehát mégis korlátozottan vetíthetők vissza. Az átfogalmazási – stílusbeli módosítási – elvek, rendeletek jogszabályok aligha kérhetők számon a történeti anyagon, ahogy a választékosság sem. A 16–18. századi jegyzőkönyv sok tekintetben **redundánsnak** tűnik mai szemmel: többek között a szereplők azonosításának egyes eseteiben, a megnyilatkozók személyes viszonyulásait tekintve, vagy épp az előtörténetekben, amelybe a felidézett diskurzusok belesimulnak. Ez részben indokolt, hiszen a későbbi eljárás is ezekre a forrásokra támaszkodik. Emellett megvan benne az a lehetőség, hogy a korabeli nyelvhasználat bizonyos vonatkozásait **hívebben őrizze meg**. Természetesen a ma inkább beszélt nyelvnek számító, ezért ilyen kontextusban kerülendőnek tartott elemek – diskurzusjelölők, fokozószók stb. – megítélése is eltérő ezekben a szövegekben (hiszen a hivatalos kérdőpontokban sem kerülik az ilyesmit).

A korábbi diskurzusok, megszólalások felidézése szintén kevésbé jellemző napjaink jegyzőkönyveire, s bár az elhangzottaknak lehet jelentősége, azoknak is gyakran összefoglalásait látjuk, vagy éppen csak utalást, valamilyen értékelő elem (jelző, határozószó) mellett (vö. VINNAI 2010a: 180–181). A boszorkányperes tanúvallomásokban nem ennyire egyértelmű az ilyen és ehhez hasonló megnyilvánulások kezelése. **Különféle stratégiákról** beszélhetünk például a **szabadkozás** tekintetében: előfordul, hogy megtartják

az oda nem illő, illetlennek vagy trágárnak tartott elemeket formulák nélkül, máskor a megtartott elem előtt szabadkozó formula szerepel, megint más esetekben pedig eufemizmust használnak. Egy kihallgatás több tanúvallomása is eltérhet abban a tekintetben, hogy egy-egy kevésbé szókimondó kifejezést, eufemizmust, szabadkozást látva az aktuális tanú szóhasználatára kell-e következtetnünk, vagy a fogalmazó szóválasztására. A regiszter összességében változatos módon realizálódik, többféle forrást és motivációt megőrizve.

A boszorkányperes ügyek természetét azonban jól mutatja, hogy a **szubjektív viszonyulásoknak** is jelentősége lehetett, legalábbis nem tartották annyira lényegtelennek az ezt kifejező elemeket, hogy minden esetben kihagyják őket a beszámoló írásos változatából. Az értékelő, fokozó elemek használata a magyar forrásokban jellemző, méghozzá tág időbeli és területi határokkal, ám nem olyan kiemelkedő gyakorisággal, hogy az lejegyzői közbeavatkozást valószínűsítsen (ráadásul nemcsak a tanúvallomás szövegtípusának sajátossága). A jelenre jellemző szövegformálás elvei tehát nem vetíthetők vissza, mivel a tanúvallomások a korszakban nagyobb szabadsággal formálódtak még a jegyzőkönyvi változatokat látva is. Nem egyértelmű természetesen, hogy ez a szabadság, nyitottság azzal magyarázható-e, hogy a fogalmazók nem törődtek a kérdéses nyelvi jelenségekkel, vagy éppen többé-kevésbé tudatosan őrizték meg őket. **Tendenciaszinten** ez utóbbi motivációt sem lehet kizárni, hiszen az eljárás későbbi szakaszában bármilyen információ **fontossá válhatott**. A modern szövegalkotási tendenciák közül leginkább a későbbi olvasó tekintetbevétele igazolódik, és az ezzel összefüggő explicitáció a legjellemzőbb tendencia. További magyarázatra várnak viszont azok az esetek, ahol a kontextusra hagyatkozás vagy más miatt megmarad az implicit, akár értelemzavaró fogalmazásmód. Erről a kérdésről a koreferencia kapcsán is lesz szó (lásd 4.4.3.).

3.6. Kitekintés és problémafelvetés: a lejegyzői profilok felé. A boszorkányperes lejegyzők ritkán vannak azonosítva a név szerint, ha mégis, az ő esetükben is keveset tudunk az rögzítés egyes aspektsaival kapcsolatos stratégiáikról, nem véletlenül. A salemi perszövegek esetében sem azonosítható minden közbeavatkozás, illetőleg nyitott marad, hogy mely nyelvi jellemzők kihez tartoznak, főként akkor, ha az adott kéztől más forrás nem maradt fenn (GRUND 2007a, 143–145, 2012: 44–45; GRUND et al. 2009: 67). E tág problémakör egyes aspektusainak kutatása a magyar források esetében folyamatban van (vö. a szegedi lejegyzők kapcsán BERENTE 2017).

A stratégiák további azonosításához, illetőleg a közbeavatkozások mértékének meghatározásához **módszertani párhuzamként** kínálkozik az ómagyar kódexes forrásokra

kidolgozott **hibatipológia** (történeti hibatipológia elvi és módszertani kérdéseit összefoglalóan lásd HAADER 2014: 88–94), noha a korszak korábbi, a szövegtípus felépítése és jellemzői pedig jelentősen eltérnek a most tárgyalttól. A javítások fogalmát tágan kell értelmezni – ahogy a hibatudatot is elsősorban a saját kezűleg (esetleg csak időnként) javított hibák alapján. Meg kell vizsgálni azt is, hogy a javítás ténylegesen hibát jelez-e vagy megváltozott kompetenciát, változatosságot hangjelölésben stb. (HAADER 2014: 92). Szempont még a **korrekció módja**, technikája, ideje – bár ezek azonosítása maga is kutatási eredmény. A javítás módja és a technika (van-e törlés) összefügghet a megakadás típusával, a scriptor ízlésével és pillanatnyi hangulatával (HAADER 2014). A hibázás és a javítás motivációja – a figyelmetlenségtől az egyértelműsítésen át a normatörekvésekig – szintén a feltárás részét képezi (HAADER 2009: 64; HAADER 2014: 94).

Az elemzés tárgya a már emlegetett szövegváltozatok egyike, egy 1740-ből, Zala megyéből származó tanúkihallgatás két verziója (az egyik kézirat 12 fólióból áll, a Zala Megyei Levéltár állományának része, a másik 13 fólió, az Országos Levéltár állományában található, ez utóbbi forráskiadásban is szerepel, Bosz. 2: 415. sz.). Maga a kéz az íráskép és lényegében a hangjelölés alapján is azonosnak mutatkozik (a javítások keze is egyezőnek tűnik). Az azonban nem derül ki, mennyi idő telt el a két szövegváltozat elkészülése között – megváltozott kompetenciát kevésbé lehet valószínűsíteni.

A javítások, változtatások száma és a kézirat egyes részeinek állapotából akár arra is következtethetnénk, hogy az egyik változat (feltehetően a korábbi, a továbbiakban ZML) piszkozat, míg a másik (jelentősen kevesebb javítással, feltehetően későbbi, mivel az autentikáció eredménye is rajta van marginális kiegészítésekkel, a továbbiakban OL) tisztázot (az MBF 4. kötet szerint e változat is fogalmazvány a besorolást kapta). A ZML-változat kapcsán sem állítható azonban az, hogy a többlépcsős rögzítési folyamat korai szakaszát képviselné, a *piszkozat* vagy *fogalmazvány* elnevezés tehát ilyen értelemben legalábbis nem problémamentes. A ZML-változatot is folyamatos szövegalkotás jellemzi, többszörösen alá- és mellérendelt mondatokkal, közbeékelésekkel, a történetmondásba grammatikailag „beszerkesztett” diskurzusokkal, reflektált beszélőváltásokkal. A szövegváltozatok közötti **eltérések eloszlása** pedig közel **sem egyenletes**, egyik-másik tanúvallomásban alig jelennek meg. További szempont, hogy szinte minden lap alján őrszó hívja fel a figyelmet a folytatásra, ami a másolatokra jellemző. A **javítások száma** mint érv pedig **újraértelmezhető** akkor, ha megnézzük, miből is állnak a változtatások.

Annyit érdemes előrebecsíteni, hogy a javítást ezúttal is különösen tágan kell értelmezni, emellett – a semlegesség kedvéért – módosításokról, változtatásokról is kell

szólni. Vannak ugyanis olyan különbségek, amelyekre a feltehetően korábbi szövegváltozatban nincsenek utalások, nincs nyoma hibatudatnak vagy változtatási szándéknak, így nem nevezhetjük őket javításnak. Ráadásul a boszorkányperes anyagban (akárcsak a kódexek esetében) nem feltétlenül egyértelmű, hogy ki a felelős az adott „megakadásért” (a szövélasztások esetében, vagy amikor valami kiegészítésre szorul).

A lejegyzői gyakorlat, a hibázások, a szövegváltozatok összevetése a salemi forrásokon is kutatás tárgya, mind a kéziratok (HILTUNEN–PEIKOLA 2007: 41–52), mind a szövegvariánsok (GRUND 2007a, 2012a) szempontjából. A kéziratokból azonosítható írnoki jellemzők között szempont az írásváltozat mellett a központosítás, a rövidítés is – ezekre a jelen vizsgálódás nem tér ki, mivel a korszakban mindegyik tényező igen heterogén megvalósulással bír, miközben a két változat nem mutat következetes különbségeket, jellegzetes mintázatokat, a hangjelölés és a nagybetűzés hasonlóképpen (a korszakban is, vö. KOROMPAY 2003: 697–704, 2018: 90–95). A szövegösszevetés további szempontjai a kihagyás/hozzáoldás, időhasználat, szókincs, egyes szám vs. többes szám, névelők és determinánsok, igei ragozási szerkezetek, szórend, egyéb (ez utóbbi megközelítés fonéma-graféma megfeleltetést és hangjelölést nem tárgyal, vö. GRUND 2007a). Az itt vizsgált két szöveg között mintegy 200 eltérés figyelhető meg, ebből mintegy 104 jelölt javítás. Az jelenségek közül elsősorban azokról lesz most szó, amelyek a lejegyzői attitűddel leginkább összefüggésbe hozhatók, és amelyek stratégiaként értelmezhetők.

A **hibázás** és a **javítás** fogalma e két szövegváltozatban már csak azért is **problemátikus**, mert a legritkább az olyan változtatás – például hozzáoldás –, amely kétségtelenül szükségszerűnek mondható (ebben az esetben a ZML szövegváltozatban interlineáris betoldás szerepel):

senki ellene Láttá azt): senki ellene Láttá azt (ZML) >> senki ellene ne szolhasson Láttá azt (OL).

Az idézett részlet valóban agrammatikus, félbemaradt mondatot tartalmaz. Hasonlóképpen:

Ugyan Hermán Mihályul [hallotta] hogy az Pölöskei utcát [...] (ZML).

Néhány további változtatás az explicitáció elvét valósítja meg, például a történet résztvevőinek azonosíthatósága érdekében (szintén nincs jele javításnak a ZML változatban):

kertyében be menven Molnár Istokné >> kertyében be menven Gáll Ilonának Molnár Istokné (OL)

Hozzá kell azonban tennünk, hogy a szövegtípusban közel sem példátlan, hogy implicit marad egy-egy hasonló részlet, mivel a kontextusból kikövetkeztethető (lásd még 4.3.). Hasonlóképpen külön javítás nélkül:

de nem felelt néki (ZML) >> *de nem felelt néki Gáll Ilona* (OL).

Az időviszonyokat tekintve azonban ellentétes tendencia is mutatkozik:

lelte a' hideg a tyuknak megh evése után. Ugy nem különben (ZML) >> *lelte a' hideg. Ugy nem különben* (OL)

Talán az eljárásbeli szereptől is függ, hogy a kontextusra hagyatkozik a lejegyző, vagy inkább explicitte teszi a referenst – a tanú esetében az előbbi mellett dönt (esetleg azért, mert az ezt közvetlenül követő egység is *Ezen fatens*-sel kezdődik):

Miulta isméri <ezen fatens> mindenkor bubájos őrdöngős Asz'onynak tartatott (ZML) >> *Miulta isméri mindenkor bubájos őrdöngős Asz'onynak tartatott* (OL)

A harmadik személyű lejegyzés miatt az alábbi példa is a kontextusra hagyatkozást mutatja, mivel ezúttal nem törekszik a teljes egyértelműsége (talán mérlegelve, hogy nem okoz különösebb azonosításbeli nehézséget ez a megoldás sem): *Azt is annectallya a' fatens, hogy Gáll Ilonának szőlőt szedvén a' feleséghe* (OL). Nem példátlan ugyanakkor a szómagyarázat sem a későbbi befogadó feltételezett ismereteit mérlegelve: *mivét kérvén* >> *mivét avagy bériét kérvén* (OL; már a ZML változatban is szerepel betoldással), egy későbbi említésnél azonban eltérő a javítási stratégia, a szokatlanabb szóválasztás marad ki: *napi<mivét>[bérét]* (ZML).

Szintén látunk ellentétes megoldásokat arra nézve, hogy bizonyos szereplők kapjanak-e külön jelölést, vagy sem; egyszer törli a megjegyzést, máskor a későbbi verzióban szerepel (a korábbiiban ugyanakkor nem szerepel betoldásként):

Azon okbul ell hagyván <megh irt> Cziráki István (ZML) >> *Azon okbul ell hagyván Cziráki István* (OL);

mellyre felelvén Cziráki (ZML) >> *mellyre felelvén sokszor irt Cziráki* (OL).

Több javítás is arra enged következtetni, hogy – a fentebbi ezen fatens törléséhez hasonlóan – a kevésbé „tartalmas” kifejezések esetében legalábbis óvakodik a lejegyző a **közvetlenebb szóismétléstől**:

Jól ismeri a' nevezett fatens [...] miulta Pölöskén lakik <a nevezett> ez Fatens (ZML)

Vallya <hogy> midőn megh rontotta volna [hogy az után] (ZML)

mellynek most is [rajta a' jele]; a lába pedig <mostis> santa >(ZML)

egy kis kenyeret néki ne' adott, mondván <néki> hogy enné megh (ZML)

Ez a tendencia szintén nem következetes, máshol van példa hasonló „ismétlésre”: *Vallya ezen Tanu, hogy mindenkor bubájos boszorkánynak tartatott, azon okbul is tudgya, hogy maga ezen Tanu dinnyéjét el lopván* (OL).

Az idézetekkel kapcsolatos reflexiók közül hat alkalommal szerepel (ál)vonatköző elem: *mellyre*, egy alkalommal azonban a lejegyző javítja: *<mellyre> felelvén >> erre isméth felelvén* (OL; a ZML változatban is szerepel). A többi eset javíthatatlanságából arra lehet következtetni, hogy adekvátnak találta a lejegyző a másik változatot is – így azonban nyitott marad a kérdés, hogy egy alkalommal miért nem tartotta megfelelőnek.

Számos esetben megfigyelhető olyan módosítás a szövegben, ahol „eredeti” állapotában sem lenne agrammatikus az adott részlet:

ennyihány napokk[='nak'] el tellése<vel> >> ennyihány napokk[='nak'] el tellése után;

Gál Iloná<nak> marháit >> Gál Ilona marháit

bé menván Gáll Iloná<nak> kertyében >> bé menván Gáll Ilona kertyében;

hallotta szájából Gálos Jánosnak, a' raboskodó Aszony előbbi férjé<tül>nek >> hallotta szájából Gálos Jánosnak, a' raboskodó Aszony<nak> előbbi férjétül.

A szöveg egyik-másik pontján a lejegyző több szinonim megoldást leír, láthatólag küszködve a megfelelőnek tartható megformálással – bár a feltételezett első verzió (rekonstruálva) sem agrammatikus (ZML): *hogy ha vissza terend vigyáz 'on magá [örszó: ra] >> onnéd megh tervén vigyáz 'on magára* (OL). A módosítás több fázisból áll: a *ha-t* *amidőn-*re cseréli, a *vissza terend-et* kihúzza a lejegyző, s betoldja az igeneves változatot, lényegében nem eldöntve, hogy időviszonyításként vagy feltételként értelmezze a cselekvést, emellett az esetleg már archaikusnak tekinthető *meg* helyett a semlegesebb *vissza-t* választja. A korábban idézett grammatikai jellegű változtatások motivációja már kevésbé nyilvánvaló.

További stratégiának tekinthető a **nyomatékosabbá** alakított megfogalmazás, akár csak azzal, hogy a személyes vélekedés közösségivé módosítva szerepel, akár odáig fokozva a vélekedést bizonyossággá, hogy az tényként is megjelenik – vélhetően a meggyőzés érdekében (a ZML változatok a könnyebb olvashatóság érdekében a javítások nélkül szerepelnek):

boszorkánynak tartatott >> boszorkány legyen

mindenkor boszorkánnak tartotta lennyi >> mindenkor boszorkánnak tartották lennyi

bubájos boszorkány<nak> tartatott > bubájos boszorkány volt s annak tartatott

A stratégia azonban ezúttal sem kivétel nélküli, van példa a máshol javított megformálásra (csak két részletet idézve:) *Miulta itt Pölöskén lakik, mindenkor boszorkánynak tartatott* (OL); *Szóbeli bubájos boszorkánynak tartatott* (OL). Ezek ismeretében a pragmatikai motiváció, illetőleg annak hatóköre mégis nyitott marad.

Időként a szóválasztás javításában is valamiféle pragmatikai szempont, például a **választékosság** igénye kaphat szerepet, bár **spontán** módon: *semmi <gondgya> nem <lévén> >> semmi serelme <n>se' volt* (a ZML változatban betoldásként jelenik meg a *serelme*); *melly <dolgaért> >> melly cselekedetiért* (a ZML változatban szintén betoldásként szerepel). Hozzá kell tenni, hogy nem inadekvát a korábbi választás egyik esetben sem.

További módosítások figyelhetők meg a mondatban és a pragmatika körében, viszont ezek motivációja (talán azért is, mert egyedi előfordulások) még kevésbé azonosítható:

a lába pedigh <mostis> santa >> a lába pedigh santa

ki is harmadnapra háza felé vissza <térvén> jött >> harmadnap mulva vagy inkább harmadnapra vissza jött

tizenegy holnapig lölette hideggel reá >> tizenegy holnapig hideggel lölette reá

[nincs jele javításnak]

Ezen fatens <azon Gal Ilonának> helyábúl >> Ezen fatens az nevezett Aszony helyábúl [a ZML változatban betoldásként szerepel az *az nevezett Aszony*]

olly egyenessen reá ment >> olly egyenessen ment reá [nincs sorrendi javítás]

kérdezvén a' nevezett szolga >> kérdezvén a' megnevezett szolga

Testis Aszony >> fatens asszony

Az utóbbi példa azért is sajátos, mert a harmadik tanú vallomásának elején már a ZML változatban is át van húzva a *fatens* több alkalommal, és (feltehetőleg utólagosan) interlinerisan betoldva a *tanu* szerepel. A többi beszámolóban ilyen módosítások nincsenek, így ebben az esetben sem egyértelmű a lejegyző szándéka.

A határozói igeneveket többször ragozott igealakra változtatja a lejegyző (már a ZML kéziratban is), vagy éppen kihúzza azokat az elemeket, amelyek az igeneves szerkezet és a következő tagmondatot összekapcsolnák (szintén nem következetes módon):

lop<ván>ott, mellyet >> lopott, mellyet

kinlod<van>ott >> kinlodott

kimen<vén>t >> kiment

bé menvén Gáll Iloná<nak> kertyében <az holl is> négy almát föll vett >> bémenvén Gáll Ilona kertyében négy almát vett föll

A javítás a felidézett diskurzusokra is kiterjed: *mondotta Cziráki Istvánnak <miért> [el.] jöttél ide a' munkára (ZML) >> el jöttél ide a' munkára (OL).*

Összességében a módosítások (ahol nem volt jele javításnak a korábbi változatban sem), illetőleg főként az utóbbi változtatások alapján arra következtethetünk, hogy a **tágan értelmezett javítás** számos jelenséget és réteget érintett, ugyanakkor gyakran nem derül ki, melyik variáns áll közelebb ahhoz, ami eredetileg elhangzott (jellegzetes például az idő-feltétel viszony elbizonytalanítása igeneves szerkezettel, illetőleg az újrafogalmazott *harmadnapra*). A szöveg bővítése, formálása (morfoszintaktikai módosítások, vonzatváltozás) motivációi közvetettebb módon ragadhatók meg boszorkányperes anyagban, mint a kódexes fordításszövegek esetében (amennyiben ismeretesek lehetséges a forrásszövegek). A salemi anyag kapcsán megjegyzi a kutatók, hogy sok esetben az motiválhatta a változtatást, hogy kiegyensúlyozott, világos és pontos szöveg jöjjön létre, túlmenően a szigorúan véve szükségszerű javításokon (GRUND 2007b: 14–15). Ezzel együtt nem feltétlenül homogén szövegek jönnek létre adott pillanatban; tompítás, hangsúlyozás vagy épp szándékosan pontatlanná, bizonytalaná téve a megnyilatkozást.

A két szövegváltozat közötti jelentős számú különbség ellenére számos esetben **nem inadekvát vagy agrammatikus a korábbi szövegváltozat** megoldása sem, ahogy egy-egy változtatási tendencia sem terjed ki a szöveg egészére. Különösen problematikus lenne valamilyen előre meghatározott elvárás eredményeinek tekinteni minden változtatást, ugyanis a lejegyző általában rendszertelenül javít és módosít. További probléma, hogy a módosítások magyarázhatók-e például a tanultsággal (például az esetleg meggyőzőbbnek szánt megfogalmazások vagy a mai szemmel választékosabbnak tűnő szavak esetében).

Mivel számos motivációt, lehetséges magyarázatot nem sikerült megfejteni, a lejegyzői profilt illetően egyelőre annyit mondhatunk, hogy ezúttal egy **többé-kevésbé tudatos lejegyzőről** beszélhetünk a módosítások alapján, akinek voltak, illetőleg lehetek idealizáló törekvései. Ezek inkább **spontán módon valósultak meg** (a szegedi írnokokhoz hasonlóan, NÉMETH 2004: 126–127), bár a nyelvjárást nem közvetlenül érintve, ugyanakkor teret kapott a változatosság (ha nem is feltétlenül szándékosan) egyetlen kihallgatási szövegen belül is. Hozzá kell ugyanakkor tennünk, hogy e problémafelvető elemzés alapján a lejegyzők maguk is hozzáadnak a szövegtípus kapcsán már emlegetett „korlátlanág”-hoz.

Noha az írásbeli kontextus vizsgálata szempontjából előnyös volt, hogy az adatok egy része adatbázisból kikereshető, és így egyszerre nagyobb mennyiségű előfordulás is könnyen hozzáférhető, a **tágabb kontextus** ilyenkor sem hagyható figyelmen kívül, mivel a lexikailag megragadhatóbb megoldások is **dinamikus értelmezést** igényelnek. Emellett más

jelenségek esetében, amelyeket korlátozottan lehetett kereshető formára lefordítani, például a tanú gondolatmenetére vonatkozó részleteket, továbbra is szükség volt a manuális, kvalitatív feldolgozásra (lásd még 4.5.). A lejegyzői stratégiák és profilok részletesebb feltárásához pedig még számos kéziratos forrás bevonása szükséges.

Mivel a fenti eseti elemzések szerint mind a szinkrón, mind az időben párhuzamba állítható, de más nyelvű forrásoknál több informális megoldást, illetőleg a formulák szempontjából is nagyobb változatosságot engednek meg a magyar boszorkányperes tanúvallomások, felvetődik a kérdés, milyen hatása van ennek a kohézióra, koherenciára az egyes szövegekben, és tendenciák szintjén a szövegtípusban.

4. Szövegkoherencia a tanúvallomásokban

4.1. Szembesítés, megközelítés, módszer. Az alábbi esettanulmány célja a szövegszerveződés néhány sajátosságát megvizsgálni a szövegtípusban, szintaktikai-szövegtani választási lehetőségeken keresztül bemutatva a kifejtett – implicit, valamint a prezentatív és perceptív, illetőleg involvált és informatív szövegformálás tendenciáinak működését (részletesen lásd lentebb). Általánosabb cél a **kohéziót**, illetőleg a koherenciát biztosító elemekből, szerkezetekből kitapintani a pragmatikai szempontokat, **szervezőelveket**. Az elemzés részben kapcsolódik a kései ómagyar kori nyelvi anyagon végzett átfogó kutatásokhoz, amelyek a kohéziót – a megértetésre való törekvés jelöltségét – az azért felelős grammatikai elemek tömbösödésével és távolba hatásával, valamint referenciális hálózatok alapján írták le, statisztikai módszereket alkalmazva (KÁROLY 1995). A vizsgált elemek, jelenségek a következők voltak: mellérendelő kötőszók, névmási és lexikai koreferencia elemei, zéró koreferencia, névelők, az egyeztetés, vonatkozó névmások, morfológiai és lexikai elemek, kötőszók, hely- és időviszonyt jelölő elemek, előre és visszaütő kifejezések. Károly Sándor elemzései kimutatták, hogy a felsorolt elemek, jelenségek gyakorisága (egyenletes eloszlás, távolba hatás) műfajilag kötött: az esemény-összetevők és a kapcsolóelemek az elbeszélő műfajokban a legjelöltebbek, ugyanakkor például az elmélkedések szövegeiben is erős a koherencia igénye, ezzel magyarázható bizonyos implicit kapcsolódási módok ritkább előfordulása (részletesen lásd KÁROLY 1995, PAPP 1999).

Jóllehet a jelen tanulmány is a kohéziót, koherenciát grammatikailag biztosító elemekkel, jelenségekkel foglalkozik, a boszorkányperek szövegtípusa a fentiektől **eltérő** megközelítést és **módszert** igényel. Mint arról korábban volt szó (2.), az egyes történetek, narratívák több tanútól is szerepelhetnek a jegyzőkönyvekben, a lejegyzés pedig közel sem minden esetben egységesíti ezek megformálást (3.), így a **grammatikai szinonímia** meglehetősen tág értelmezése valósulhat meg az egyes szövegekben.

Emellett az alábbi elemzés a megfigyeléseket, a tendenciaszerű összefüggéseket dinamikusabb, pragmatikai szemléletben igyekszik magyarázni. Ez természetesen nem idegen a klasszikus történeti megközelítéstől (vö. HAADER 2004 és az ő hivatkozásai). A szöveg természetes megjelenési egységét a klasszikus történeti grammatika is a megnyilatkozásban látja (vö. DEME 1979: 57–58). A szöveg (tágra értelmezve) empirikus, kommunikatív esemény (nem valami formális elmélet által specifikálva, hanem ahogyan az

emberi kommunikáció során létrejön). Minden ilyen esemény dinamikus viszonyként értelmezhető a nyelv által kínált lehetőségek repertoárja és a megnyilatkozó által választásaiból álló „aktuális rendszer” között (BEAUGRANDE 2011: 290).

Az elemzés tehát arra irányul, hogy az információk tényszerű, **prezentatív** formában jelennek-e meg, vagy a történet résztvevőinek, és/vagy a tanúnak a nézőpontján keresztül részletezve, **perceptív** módon (vö. ómagyar legendavariánsok kapcsán BAKONYI 2008: 285–287), keresztszempontként figyelembe véve a **közös ismeretekre** hagyatkozást és az **explicit** kifejezőmódot. Kiegészítésként lesz szó arról, hogy hogyan valósulhat meg az egyes szövegekben az **involvál**t (átélt, átérzett) vs. **informális** szövegformálás összjátéka (kapcsolódva CULPEPER–KYTŐ 2000, 2010 a korszakkal párhuzamba állítható angol anyagokon végzett vizsgálataihoz). A tanúvallomás kommunikációs helyzetéből (bizonyítékgyűjtés) a szövegek informatív természete következne, ugyanakkor, a kutatás részeredményei alapján, a múltbeli tapasztalatok a megnyilatkozók személyes viszonyulásával együtt jelennek meg a vallomásokban (VARGA 2014c, 2015c). A megszólításformák kapcsán már Balázs Judit is megjegyzi, hogy a tanúvallomások „sokszor válságosra forduló, szélsőséges érzelmeket, indulatokat felkavaró élethelyzetekben születettek, hangzottak el” (BALÁZS 2006: 157). A beszámolókból felelevenített történetekre mindenképpen érvényes az idézett megállapítás, azonban a kihallgatás beszédhelyzete és a későbbi befogadók figyelembevétel a rögzítéskor befolyásolja, hogy a szélsőséges indulatok-érzelmek hogyan jelennek meg a dokumentumban. A perceptív tudomásulvétel által pedig, például a felidézett beszéden és az érzékelést, mentális folyamatokat kifejező igéken keresztül, az átélést kifejező, involvál jelleg felerősödhet a történetmondásban.

Az empirikus, korpuszalapú megközelítés ellenére az alábbi elemzés nem vállalkozik referenciális hálózatok elkészítésére és a koherenciát biztosító elemek eloszlásának bemutatására a boszorkányperek szövegtípusában. Az eloszlás, a tömbösödés és a távolba hatás a szövegek tagmondatra, mondatra bontása után, azokhoz képest értelmezhető (a határok megállapításának nehézségeiről az ómagyar szövegek esetében lásd PAPP 1999: 145). A középmagyar nyelvi anyag alapján erre a feladatra a tanulmány nem vállalkozik; a TMK normalizált sorainak tagmondatokra osztása és központosítása gyakorlati célokat szolgált és tájékoztató jellegű. A központosítás (hiánya) és a szövegszerveződés alapján problematikus például eldönteni, hogy jelöletlenségről beszélhetünk-e a tagmondatok kapcsolódásakor, vagy valamilyen tematikus váltásként, továbbgondolásként értelmezhetjük az adott szöveghelyet. A grammatikai teljesség hagyományosan akkor

értelmezhető, ha a szerkezet a helyzetétől és a rákövetkező egységektől függetlenül önálló (DEME 1966: 393). Az önállóság azonban szintén problematikus tényező a tanúvallomások számos szövegszintje, például többszörös idézés, vagy éppen a sűrűn előforduló közbeékelődések és mondatátszövődések miatt. Emellett a hagyományosan kategorizált utaló- és kötőszókéknál valamivel tágabban kell értelmeznünk azon elemeknek a körét, amelyek az időbeli (és oksági) követhetőséget biztosíthatják.

Ahogy arról már volt szó (2.1–2.), a boszorkányperes tanúvallomások igencsak változatos terjedelműek és felépítésűek, az egyes szövegek egyelőre nem feltétlenül megjósolható, ám lényegi különbségeket rejthetnek magukban. A jelen tanulmány célja így a statisztikai elemzés helyett sokkal inkább az, hogy **rendszerességeket** mutasson ki a korszak, illetőleg a szövegtípus nyelvhasználatában (egyes esetekben kontrollként figyelebe véve a magánlevelek anyagát is). Ahhoz azonban, hogy a kutatást kvantitatív módon, reprezentativitásra törekedve közelítsük meg, „le kell fordítani” a kérdéseket olyan formájúra, hogy az nagy mennyiségű anyagon (adatbázisban) kereshető legyen. Így a jelenlegi vizsgálat is lexikai elemekre, illetőleg morfológiai kategóriákra irányul (mivel a rendelkezésre álló korpusz morfológiailag van annotálva). Ez a korlát más, kifejezetten (történeti) szociolingvisztikai jellegű korpuszok esetében is érvényesül, akár olyannyira, hogy a változatosság legteljesebb feltárásához az elemzést szűkebb vizsgálati anyagon, manuálisan kell elvégezni (PALANDER-COLLIN 2007).

Alapvető kérdés, hogy a szövegtípusban a kohézió, illetőleg a koherencia mely aspektusai maradhatnak implicitek, és melyek kapnak az esetek nagyobb részében jelöltséget. A *kohézió* és a *koherencia* terminusok a szakirodalom egy részében felcserélhetők, míg máshol elkülönülnek, más-más meghatározással (lásd még BEAUGRANDE 2011: 288). Míg a koherencia mentális fogalom, nyelvileg „kódolt” vagy feltételezett szemantikai összekapcsoltság, a „szövegség” (*textuality*) feltétele (BUBLITZ 2011: 38, 44–46; DOBI 2016: 16–17), addig a kohézió bizonyos értelemben formai jelenség, olyan mondatközi viszonyok, összefüggések jelzései, amelyek lehetővé teszik, hogy a szöveg egyik része egy másik rész kontextusaként működjön (BUBLITZ 2011: 39–40). A formák szerint vizsgálható jelenségek a kohézió részét képezik: referencia, helyettesítés, ellipszis, kapcsolódás, lexikai kohézió. Mégis funkcionális vagy inkább szemantikai összekapcsoltságnak tekinthető a kohézió annyiban, hogy a preferált/szándékolt/ideális koherencia-interpretáció irányába terelő jelek csoportjából áll, így feltétele lehet a koherenciának (bár nem szükséges–elégéses alapon). A kohézió a szerző szerint a szöveg inherens része, a koherencia azonban nyelvhasználó- és interpretációfüggő; skaláris, és

egyezkedés eredményeként jön létre (eszerint egy adott szövegről annyi mondható el, hogy egyes nyelvhasználók számára koherens; BUBLITZ 2011: 41–43). A koherencia a klasszikus történeti grammatika szerint is összetartó erő, strukturáltság, ami biztosítja a szöveg egységességét, folytonosságát, integráltságát (KÁROLY 1979: 28–31). Máshol a fentiek szerint formainak tekinthető elemeket is a koherencia részeként tárgyalják. A szöveg-, illetőleg diskurzuskoherencia e megközelítés szerint két részre osztható: referenciális koherencia és relációs koherencia; utóbbiban tágan értelmezve a kapcsolóelemeket, nemcsak a kötőszókat értve ide, hanem bizonyos lexikai frázisokat, *lexical cue phrases*, mind az *on the other hand*; SANDERS–SPOOREN 2007: 920–923; 924–929).⁵

A jelen vizsgálatban nemcsak a koherencia, hanem a **kohézió működése sem eleve adott** – befogadói szemmel legalábbis –, ugyanis az egyes szövegekben vannak, lehetnek olyan megoldások (hagyatkozva a tágabb kontextusra), amelyek ideiglenesen nehezítik a megértést, például implicit alanyváltások, beszélőváltások formájában. A hagyományosan a kohéziót biztosító elemek működése párhuzamba állítható az úgynevezett tematikus koherenciával. Talmy Givón *tematikus koherenciá*-nak nevezi az eseményfüzés azon összetevőit, amelyek az összehasonlító, tipológiai vizsgálatok alapján a világ nyelveiben grammatikailag kódolva vannak. Ilyen a referensfolytonosság, az időbeli folytonosság, azaz az időviszonyok kifejezése határozóval vagy mellékmonddal; a térbeli folytonosság; valamint a cselekménymozzanatok egymáshoz kapcsolásának módjai, beleértve azt is, hogy mi számít önálló cselekvésnek a szövegben (GIVÓN 1990: 827). A cselekményfolytonosság két tárgyalt aspektusa a megszólaltatás, közlés önálló esemény volta, s a résztvevők számára új szereplők, információk megjelenésének módja (vö. az ómagyar legendavariánsok kapcsán BAKONYI 2008).

A referensfolytonosság a történetekben, narratívákban szereplő személyek említéseiből (azonosításából) újraemléltési mintázataiból alakul ki. Fontos megkülönböztetni külső (szimbólumok és tárgyak, amelyeket reprezentálnak = referencia) és belső perspektívát (a szimbólumok közötti koreferenciaviszony). A referálás jellegzetesen szemantikai/pragmatikai természetű, hiszen nagyban meghatározza a módját a közös-kölcsönös tudás, valamint a szubjektív (interszubjektív) módon árnyalt hiedelmek, vélelmek

⁵ A szövegnyelvészeti pedig egyaránt magába foglalja a névmások, névelők, igeidők, kohézió, koherencia, topikprogresszió, narrativitás, helyzetszerűség (*situationality*) kérdését; ezzel együtt szemantikai és pragmatikai problémákat, amelyek korábban csak absztrakt, izolált mondatok leírására voltak leszűkítve; (BEAUGRANDE 2011: 288). Egyre nagyobb érdeklődés a szubjektifikáció, műfaj történet, diskurzusszervező elemek, előtér-háttér viszonyok, idő- aspektus, grammatikalizáció, lexikalizáció iránt (ÖSTMAN–VIRTANEN 2011).

(konnotáció, SCHIFFRIN 2006: 13–18). Ez utóbbi a jelen vizsgálatban különösen lényegessé válhat a boszorkányság kapcsán. A referencia és a koreferencia statikus meghatározása – kapcsolat a kifejezések és a dolgok között, amelyekre a nyelvi elem vonatkozik – helyett egyre célravezetőbbnek mutatkozik a dinamikus, pragmatikai felfogás, bevonva a procedurális, feldolgozásbeli aspektusokat.

A megnyilatkozó figyelembe veszi, hogy a hallgatónak megvan-e a képessége arra, hogy azonosítsa az adott referenst (hozzáférhetőség és hozzáférési folyamat, ismertség, új információ kiszűrése), így együttműködéssel járó tevékenységként fogható fel (SCHWARZ-FRIESEL–CONSTEN 2011: 347–348). Maga a referáló kifejezés önmagában nem garantálja az egyediséget és a megkülönböztethetőséget (például a határozottság által összefüggésben a koreferenciával), hanem olyan homályos, bizonytalan jelenségeknek is szerepe van benne, mint a valószínűség (a világról, illetőleg az adott tartományról (*domain*) való tudással összefüggésben). A világról való (közösnek, kölcsönösnek) tartott tudás mellett lényegi szerepe van a referálásban a nézőpontnak, a perspektívának. Nem tudunk állításokat tenni egy olyan világról, amely független az érzékelésünktől és megismerésünktől (vö. SCHWARZ-FRIESEL–CONSTEN 2011: 349–350). A nyelvi kifejezések egy része is már valamilyen nézőpontot érvényesít (például a *jön–megy*, *vesz–elad*), ugyanakkor a nyelvi közlésben a megnyilatkozó és a szövegbeli résztvevők nézőpontja is érvényesül (TOLCSVAI NAGY 2010: 34).

A vizsgált forrásban mind a nézőpontok, mind a világról való közösnek tartott tudás feltárását és értelmezést igényel. A tanúvallomásokban is változatos módon mutatkozik meg az, hogy bizonyos események **deiktikus perspektíva** szerint különféleképpen szemlélhetők, például közelítés és távolítás szerint. Az alábbi példából az is kiderül, hogy a tanú a **történet idején** tapasztalt nézőpontból is utalhat az eseményekre (nem csak a történetmondáséból):

1676: Aminthogy sietve *hazajövé*n, legottan egyenesen házához *mentem* (MBF. 1: 224)

1749: Lendvárul haza felé *jövé*n az Dedes hegyen lévő Rédicsei Sifter pinczéhez *bé ment* az Fatens (Bosz. 2: 426. sz.)

1742: bort a mentéje alá dugott *haza* akarván *vinni* vs. egy korso bort *el* akart loppal a menteje alat *vinni* (Bosz. 2: 283. sz.)

A perspektíva további fontos aspektusa a tanúvallomásokban a **történet résztvevőinek megnevezése**, mivel számos lehetőség áll a beszélők rendelkezésére, az adott választás pedig összefügg azzal, hogy a megnyilatkozók milyen nézőpontból szemlélnek az

adott pillanatban az eseményeket. Általánosságban is lehetősége van a beszélőknek arra, hogy egy adott dolgot a nekik megfelelő nézőpontból – funkció szerint – nevezzenek meg. A tanúvallomásokban ilyen szempontból érdemes kitérni a boszorkánysággal vádolt személy különféle említéseinek változatosságára. Egyaránt érvényesülhet a **közösség nézőpontja**, amikor a következetesen teljes névvel említik a vádlottat, például *Kiskori Kató*; vagy épp ragadványnévvel, mint *Sánta (Vadász) Dorkó*, sőt körülírással, mint a *gyevi Fekete Asszony* (a kérdőpontokban Szöllősi Sáraként szerepel).

Más megnevezések ugyanakkor a **jogi szituációt** helyezik előtérbe, például az olyan körülírások, mint a *boszorkány Asszony*, a *rab asszony*, az *Deutralis* [= a kérdőpontokban szereplő] *Szókéné*, az *De eo utrumban specificált Asszon* stb. Egy-egy tanúvallomásban keveredhetnek a közösségi és a jogi érdekeltségű említések. Ráadásul a gyanúsításból adódó megnevezés az egyenes idézetek alapján a mindennapi nyelvhasználat része volt: 1709: „kerdi Komaromi Györgyöt, hova lőnek [’lettek’] *azok a boszorkanyok*” (Bosz. 1: 57. sz.). A lejegyző nézőpontját jelezhetik azok a megoldások, amikor bizonyos fontosabb szereplők nevei a *gyakran írt* vagy a *sokszor említett* megjegyzéssel egészülnek ki, az ilyen megnevezések a későbbi olvasó figyelmét is közvetlen módon irányítják.

Szintén a későbbi olvasó számára informatív, hogy bizonyos szereplők név helyett következetesen az aktuális tanún keresztül, vagy más fontos **résztevőhöz kapcsolva** specifikusan azonosíthatók (ún. referenciapont-szerkezettel):

1741: Többi között *Fatens férje* halászo vizrül haza igyekezvén s Madocsay kender Földekhez érvén, Fejér Ilonais *fatens férjét* követvén, kender földek sövényeinél mind az által *fatens férjétől* el maradván (Bosz. 2: 359. sz.)

1753: Jollehet a *fatens Ura* a fatens mellett fekütt, de olyan álm volt a *fatens férjén*, hogy ezen Dologrul semmitt nem tudott: Az után a fatens Zsellérje néhai Kovács Susanna fel költötte a *fatens férjét* így szolván nékie [...] arra a *fatens Ura* felele (Bosz. 2: 348. sz.)

A megnyilatkozók szerkezeti módon is elősegítik időnként az azonosítást, **magyarázatként** kapcsolva az adott epizódhoz:

1757: bizony féltem ezeket a Gyermekeket (*értvén* gyermekeit) (Bosz. 1: 101. sz.)

1754: majd ha az Leánka haza jön (*értvén* a szolgálóját) (Bosz. 1: 158. sz.)

Nem egyértelmű ugyanakkor az, hogy a tanú vagy a fogalmazó kifejtési szándéka érvényesül ezekben a tendenciákban, hiszen a természetes történetmondásban is motivált lehet mind a referenciapont-szerkezet, mind a magyarázat.

Arra is van példa, hogy az informatív jelleg mellett a mindennapi, közvetlen, involvált említés kap teret a narratívában – legalábbis a **személyes viszonyulás** ilyen megnevezését a fentebbi esetekhez képest involváltnak tarthatjuk, például:

1748: Bizony *Anyam Asszonj*, ha én így lések [...] Üdö jartabann a Fatens *Annya Asszonjnak* szemének orvoslasara kellett menni Samsonbann (Bosz. 3: 471. sz.)

1718: vendégeskedtek, ismerte megh közöttök Kozaknét a Madi Borju Pasztornet, Kovacs Andrasnet Kovacs Mihalynt, és a *Nagy Anyam Asszonyt* (Bosz. 3: 564. sz.)

A különféle megoldások – mind a közösség tagjai, mind a feltételezett boszorkány megnevezéseit tekintve – váltakoznak az egyes szövegeken belül is.

A tanúkihallgatás **aktuális megnyilatkozójának** megnevezései a *valló*, *bizonyosság*, *tanú*, *fatens* és ennek változatai: kaphat palatális és veláris névelőt, de előfordul névelő nélkül is, illetőleg mint *fatens uram* vagy *fatens asszony*, sőt következetesen *fatens uram őkegyelme*; utóbbi esetében feltételezhetünk valamiféle társadalmi vonatkozást, a közösségben magasabb státuszúnak számító személyt jelölhet. Hasonlóan szélsőséges megoldás egyes szövegekben következetes a névmási utalás: *ez*, például:

1771: *de ez semmit sem szóllott hozzá [...] s ez hozzá ment hogy adgyon néki valamely orvosságot [...] Melyre ez így felelt* (Bosz. 3: 512. sz.)

Az utóbbi szóválasztás kapcsán azonban a társadalmi háttér szempontjából inkább semlegességet feltételezhetünk, mivel több tanúnál is megjelenik (többé-kevésbé következetesen), és ugyanakkor nem mutatkozik különösebb utalás a státuszukra.

A koherencia szempontjából érdemes kitérni arra, hogy a tanúk egyes szám első személyben is szerepelhetnek, sőt az sem példátlan, hogy a harmadik személyű vallomás **átvált** első személyűbe:

1754: [Másásné az Fatensnek egy roszt Legént mellé kerített, melly Legénytül az fatens terehben is esett, ...] akkor ujjobban Másásné a Legényel *nállam* lévén, nekiek *megh vallotta*, hogy immár az terhetis *meg érzette* (Bosz. 1: 98. sz.)

Az első és harmadik személyű történetmondásnak a referensfolytonosság szempontjából lesz szerepe (4.3.3.), illetőleg felvetődik, hogy a kétféle megoldásnak hatása van-e az informatív vagy épp involvált történetmondásra (4.4.).

A tanúvallomásokban elhangzó történetek résztvevőire és megnevezésire vonatkozó variáció is mutatja azt, hogy magát a kohéziót is dinamikusan, alakulásként kell kezelnünk a szövegtípusban, függetlenül attól, hogy formailag megragadható.

A kohézió és a koherencia értelmezésekkor egyszerre **kétféle közös tudás** működését kell szem előtt tartani a tanúvallomásokban. A kihallgatást végző és az elhangzottakat majdan értékelő jogi személyek ismeretei inkább szituációs jellegűek, tanúk beszámolóinak feldolgozásával alakulnak ki. A tanúk tudása viszont a közösségben többé-kevésbé hosszú ideje fennálló állapotokra, vélekedésekre vonatkoznak, így tematikusabb jellegűek. Mindkét közös tudás hatással lehet a megformálásra, így összefüggésben kétfajta egyezkedés eredményéről beszélhetünk. Az egyik a rögzítés során történhet; ennek során a lejegyző tovább részletezheti, pontosíthatja az elhangzottakat. A nézőpontok (elsősorban az események láttatásának) összjátéka kapcsán pedig az a kérdés, hogy a lejegyző a tanú kiindulópontját helyezi-e előtérbe, vagy a saját, esetleg objektívebb nézőpontját érvényesíti. A szövegekből egyelőre nem következtethetünk egységes gyakorlatra ezen a téren.

Arra nincs mód a dolgozat keretei között, hogy a koherenciát akár a TMK-ból hozzáférhető boszorkányperes anyagon is a maga teljességében vizsgáljuk meg. Mivel morfológiai–morfoszintaktikai elemzés készült a szövegekhez, a kohéziót/koherenciát biztosító elemekre való keresés csak közvetett módon, lexémákon és egyes grammatikai kategóriákon keresztül lehetséges. Arra azonban van lehetőség, hogy a változatosságot leszűkített, közvetett, ám számszerűsíthető módon mutassuk meg – a finit igés tagmondatok **funkcionális variánsán**, a határozói igeneves szerkezet és annak kapcsolódási módjain keresztül (reflektálva arra is, hogy ebből a finit igés tagmondatok esetében milyen megoldások érvényesülnek). Ez a módszer lehetővé teszi azt, hogy a variáción keresztül az elemzés kapcsolódjon az explicit–implicit kifejezésmódhoz, a prezentatív–perceptív konstruáláshoz (ómagyar legendavariánsokban részletesen lásd BAKONYI 2008: 285–286), valamint a figyelemirányításhoz is. A módszert az is indokolja, hogy az igeneves szerkezet variánsként való működésében éppen a kohéziót biztosító elemeknek van központi szerepe (a mai befogató szempontjából legalábbis). Ezzel együtt is felvetődik napjaink szempontjából a kérdés, hogy hogyan viszonyulnak ezek a szerkezetek a koherenciához a korszakban, mennyiben okozhatott nehézséget a megértésük.

4.2. Határozói igeneves szerkezetek és igei állítmányok: funkcionális variánsok és koherencia

4.2.1. Az igeneves variáció és a finitség kérdésköre. Az alábbi vizsgálat a *-ván/-vén* képzős határozói igenévvel alkotott szerkezetek olyan mondat- és szövegszerveződési szerepét tárgyalja, amelyekben az igenév nem határozói funkciót tölt be, hanem teljesen az igei állítmány szerepének feleltethető meg (túlmutatva a más keretekben „nem finit

alárendelés”-ként nevezett mondatbeli szerepen). A határozói igenevekkel foglalkozó klasszikus történeti szakirodalom az itt vizsgált funkciót többféleképpen nevezi meg: említik állítmányi szerepként (VELCSOVNÉ 1957, 1981, HORVÁTH 1985, 1991), finit, illetőleg predikatív értéként (KLEMM 1928–41: 393; KÁROLY 1956: 205, 212; HAADER 1995: 575; PAPP 735). Tipológiai szempontból azt a folyamatot, melynek során a nem-finit szerkezetek **igei kategóriákat** vesznek fel, verbalizációnak is nevezik (vö. FONTEYN 2016: 61). Ezt a jelenséget történeti szövegekben jellemzően olyan mondattani–szövegszerveződési körülmények között figyelhetjük meg, amelyekben az igenév a következő tagmondathoz kötőszóval, kötőszószerű elemekkel kapcsolódik, illetőleg ha nincs igei fölrendeltje a mondatban (VELCSOVNÉ 1981: 311–312; HORVÁTH 1991: 41–42). Az igés–határozói igeves variációt ezúttal 16–18. századi boszorkányperes tanúvallomások anyagán vizsgálom. Ezt a szövegtípust ebből a szempontból – a magánéleti regiszter részeként – még nem dolgozták fel részletesen, noha mind az igeves változat gyakorisága, mind a **kapcsolódási módok**, mind a használat **szerkezeti beágyazottsága** szempontjából jelentős forrás. A korábbi vonatkozó esettanulmányok – bár a TMK adatbázisában feldolgozott anyagok alapján – manuális gyűjtéssel készültek (VARGA 2013a, 2014a, 2015a), s elsősorban a variáció rendszeres voltát kívánták igazolni a szövegtípuson belül.⁶ A TMK adatbázisa lehetővé tette a keresést a grammatikai kategóriákra, a feldolgozott szövegmennyiség pedig elég jelentős ahhoz, hogy kvantitatív elemzéseket is lehessen rajta folytatni. További szempont, hogy a feldolgozott anyag egy része összevethető tanúvallomás-részletekből áll, ez azonban nem feltétlenül teljes szövegszerű egyezéseket jelent. A **szövegváltozatok** közvetlenebb módon (a fordításszövegektől is különbözve) mutatnak rá a **variáció természetére**, folyamatára, motivációira. A tagmondat-kapcsolódási módokon keresztül a szövegtípusra jellemző koherencia-viszonyok is kvantitatív jelleggel mutathatók be. Ebből a szempontból összevethető a szövegtípus a korszakkal párhuzamba állítható angol forrásokkal, ahol az úgynevezett „narratív és” szerepe kiemelkedő (CULPEPER–KYTŐ 2011).

A határozói igenevek alakulástörténetének leírása szempontjából is új eredményeket hoz a magánéleti regiszter rendszerszerű elemzése. D. MÁTAI MÁRIA szerint a középmagyar korszakban a határozói igenév használata annyiban változik az ómagyarhoz képest, hogy a korábban általános *-ván/-vén* képzős alakokhoz képest egyre gyakoribbá váltak a *-va/-ve* képzősek. Megállapítja emellett azt is, hogy a két alak között bizonyos funkcionális

⁶ Az esettanulmányok egy részében kitekintésként bevontam a vizsgálatba levelezéseket, önéletírásokat – Bethlen Kata, Károlyi Sándor –, prózát: Apor Péter *Metamorphosis Transylvanie*, valamint gyakorlati műfajokat: Szakácsmesterségnek könyvecskéje, Pozsonyi kert (részletesen VARGA 2013a, 2014a).

különbség alakul ki: a *-ván/-vén* képzősek idő- vagy okhatározói, míg a *-va/-ve* képzősek mód- és állapothatározói szerepűek lettek (D. MÁTAI 2003: 634; 2011: 304). A gyakorisági változást tekintve említést érdemel, hogy Horváth László szinkrón metszetei szerint a 19. század elején – nála a harmadik szinkrón metszetben, 1825–1850 között – fordul meg az arány a *-va/-ve* képző javára (HORVÁTH 1991: 45).

A TMK morfológiailag elemzett adatbázisában keresve a *-va/-ve* képzős ige neveket gyakoribbá válása a korszak magánéleti regiszterében közel sem egyértelmű. A korpuszban grammatikai kategória szerint is lehet keresni – esetünkben a *-va/-ve* és a *-ván/-vén* képzős ige név ige kötővel és anélkül –, források szerint is szűrve a találatokat. A keresések eredményeit (a találatok száma szerint), az alábbi táblázat mutatja:

TMK 16–18. sz.	<i>va/-ve:</i>	<i>-ván/-vén</i>
levelek	390	3159
boszorkányperek	710	7158
összesen	1100	10317

2. táblázat: A határozói ige neveket előfordulása és megoszlása a 16–18. századi magánéleti regiszterben

Noha a boszorkányperekből származik az ige neves előfordulások közel 70%-a, a magánlevelezésekben is majdnem tízszer annyi *-ván/-vén* képzős változat szerepel, mint a rövidebb alak, ami jelentős különbségnek mutatkozik – az adatok szerint elsősorban a **regiszter sajátosságaként** (bár a boszorkányperek esetében egyúttal a szövegtípus jellemzőjéről is beszélhetünk). Emellett nemcsak a boszorkányperekben, hanem a levelekben is számos funkcióban variálódik az ige név finit jellegű szereptől függetlenül (akárcsak a kódexirodalomban, „minden jelentésben és funkcióban előfordulnak, vö. KÁROLY 1956: 208), megjelenik például feltételes és megengedő jelentéstartalmú ige tagmondatok alternatívájaként is (VARGA 2017a, 2017b, 2017c).

A határozói ige név grammatikai tulajdonságai **alapvetően alkalmassá** teszik az ige névvel alkotott szerkezetet a ragozott ige tagmondatdal való **variációra**. A szakirodalom funkcionálisan szinonimnak nevezi azokat a szerkezeteket, amelyek tartalmilag (referenciálisan) többé-kevésbé ugyanazt valósítják meg, a grammatikai megformálásukban, a tartalom prezentálásában viszont eltérnek (DÖMÖTÖR 2003a: 449, 2003b; HAADER 2004: 465–466; variacionista megközelítésben TAGLIAMONTE 2010: 70–75).

Tágabb értelmezésében nemcsak azok a szerkezetek tekinthetők variánsoknak, amelyek strukturálisan is közös eredetűek, hanem amelyeket a közös **diskurzusfunkció** kapcsol össze (az angolban tipikusan ilyen a jövőt kifejező *will* és *going to*, TAGLIAMONTE 2010: 74–75). A határozói igeneves szerkezet olyankor is bizonyos értelemben szinonim lehet az igei állítmánnyal, amikor körülményt fejez ki, vagyis hagyományosan határozói funkciót tölt be. Az alábbi példában a mondat igei állítmányában megfogalmazott cselekvés egyik körülményét, az okát fejezi ki:

1732: Ezen Fatens tavul *lakván* töle Hajdu Janostul semmi bizonyost *nem tud* felőle, hanem csak másoktul hallotta (Bosz. 2: 411. sz.)

Ez a használat a mellékmondatos szerkesztés variánsává válhat, ahol az egyértelmű okviszony explicit módon fejeződik ki:

1732: *Mint hogj* véle nem *társalkodott* soha is, *azért* semmi dolgai felől az mellyel vádoltatik Hajdu János semmit nem tud sem nem hallott (Bosz. 2: 411. sz.)

Az igenév (főként a határozói) átmeneti szófaj lévén, ugyanúgy bővíthet, mint az ige, ugyanazt a tartalmat képes kifejezni, a mellékmondat azonban redundánsabb (HAADER 2001: 367–368, HAADER 2004: 466–467). Mivel az igeneves szerkezetek tipikusan kötőszó nélkül kapcsolódnak a következő tagmondatához, a köztük lévő logikai viszony értelmezése nem specifikus és bizonytalan (és általában többértelmű) is lehet. A két tagmondat egymáshoz való szemantikai viszonyának értelmezésében és az igenév funkciójának azonosításában a pragmatikai tényezők játsszák a fő szerepet (számos európai nyelvben, vö. KÖNIG–VAN DER AUWERA 1990: 337, 343). Az alárendelés a magyarban általában csak egy jelentést, viszonyítást fejez ki, azt azonban – a kötőszó és/vagy az utalószó miatt – világosan, explicit módon, míg a határozói igeneves szerkezetek egyszerre tudnak időt, okot, eszközt, célt stb. kifejezni, ebben pedig a mellérendelő mondat szerkesztésre hasonlítanak (GUGÁN 2002: 35–39).

A bibliafordítások egy részében kimutatható, hogy a 16. századra az igeneves kifejezés mellett elterjed az analitikus szerkesztésmód, gyakoribbá válik az alárendelő összetett mondatokkal történő fordítás, amely a jelentés leszűkítésével és kidolgozottságával jár (összefüggésben a magyarázó-tanító célzattal Pesti, Sylvester és Károlyi esetében, vö. HAADER 2001: 368, DÖMÖTÖR 2003a: 461–463; 2003b). A modern fordításokban megjelenő kapcsolatos mellérendelések ismét összetettebbé teszi a jelentést, nyitottabbá az értelmezést (ahogy korábban az igenév használata tette, vö. GUGÁN 2002: 35–39; DÖMÖTÖR 2003a:

465). Az, hogy az igeneves szerkezetet a fordításban felváltja a mellékmondatos szerkesztés – a mondatant érintő változásokra jellemző módon –, elsősorban arányeltolódásként jelenik meg, tehát hosszú ideig egymás mellett jelentkeznek a kétféle megoldás (vö. HAADER 2001: 368; HAADER 2003: 686–687; HAADER 2008a: 78, 85–87). Hozzátehetjük, hogy Káldi György fordítása például az igeneves szerkezeteket preferáló (megőrző) megoldásokat mutat a későbbi időszakban is.⁷ Például:

1626: és *halván* az Úrnak parancholatit, mind külömbet *chelekedének* (Káldi Bír 2: 17)

1590: és *noha* hallanác az WRnac paranczolatit, *de* nem czelekedénec azképpen (Vizsolyi Bír 2: 17)

1626: míg meg-térnének a' kik kergették: mert minden úton *keresvén, nem találták* őket (Káldi József 2, 23)

1590: míg meg terénec az keresőc, kic *kereséc* őket minden vton, *de nem találác* meg (Vizsolyi József 2, 23)

A **finitséget** (*finiteness*) a szakirodalom egy része bizonyos tulajdonságok (vagy tulajdonságkombinációk) megléte vagy hiánya alapján határozza meg (például LANGACKER vagy HALLIDAY), míg mások a finitséget és nem-finit jelleget **skaláris természetűnek** tartják, olyan tulajdonságcsoporthoz alapján, amelyek az egyes szerkezetekben eltérő módokon kombinálódnak (például GIVÓN, a megközelítések összevetését részletesen: CRISTOFARO 2007: 92). A finitség az utóbbi megközelítésben ráadásul nem az igealak, hanem a **szerkezet tulajdonsága**, összefüggésben a független tagmondat-mintázathoz való közelség, illetőleg távolság alapján. Az igei tulajdonságok közé tartozik az idő, az aspektus és a mód jelölése, valamint a szám- és személybeli egyeztetés. Összetett mondatokat vizsgálva azonban több magyarázat is lehetséges arra, miért nincs nyílt, explicit jelölője mindkét tagmondatban az időnek, a módnak és az aspektusnak ilyen az információ kikövetkeztethetősége a kontextusból (*information recoverability*), összefüggésben a

⁷ Az analitikus szerkesztésmódok elterjedésére a 19. századi nyelvtanok is reflektálnak, előnyösebbnek tartva az egyértelműségekre törekvést, a kétesség elkerülését, többek között az igenév-használatban is. A *-ván/-vén* képzős igenévben, melyet SZVORÉNYI József állapotjelzőnek nevez, „mindig mellékmondat lappang”, vagyis a tömör, körülményértékű használatát tárgyalja; az idő- és az okviszony, valamint a feltételesség jelöléseire hoz példát (SZVORÉNYI 1866: 320–311). Bemutatja az igenév „feloldási” lehetőségeit (kötőszó + ragozott ige), főként olyan tartalmak esetén, amikor nemcsak az időviszonyítás kifejezése a cél: „világosabb meghatározásra van szükség”, „biztosabb más alakkal élni”. Az elő- és utóidejűség kapcsán azonban fenntartja, hogy az igenév variánsként működhet, stiláris szempontot is jelezve: „Tömöttebb szólás vagy változatosság okáért” (SZVORÉNYI 1866: 322).

gazdaságosság elvével, illetőleg a szemantikai integrációval (részletesen és tipológiai példákkal CRISTOFARO 2007: 104–106).

Az a tény tehát, hogy az igei inflexió hiányzik (például a *-ván/-vén* képzős igevek esetében is), önmagában nem bizonyítja, hogy nominalizált forma lenne. A kódexirodalomban nem példátlan a személyragozott igenév (pontosabban a BécsiK., a MünchK. és AporK. sajátossága, vö. MünchK: *valuatoc*, *mōduatok*, *imatkozuatoc*), azonban Károly Sándor szerint a személyraggal való jelölés pusztán formai jellemző, általában jelentés-megkülönböztető szerep nélkül (KÁROLY 1956: 208–212). Formai értelemben a személyragok által „határozói igenév a verbum finitum alakokhoz közeledik”, ugyanakkor a „verbum finitum érték”-kel nincs összefüggésben (ez utóbbit a *-ván/-vén* képzős alakok fejezik ki már ekkoriban is, vö. KÁROLY 1956: 212–213). A személyragos igevek időviszonyt, okot, állapotot és módot is kifejezhetnek, azonban kötőszóval való kapcsolódás nem jellemzi őket. Az idő, múlt, aspektus vagy személyjelölés nem jelölt volta gyakori a határozói viszonyokat kifejező elemeknél, amelyek azonban nem, vagy nem teljesen nominalizáltak (tipológiai alapon legalábbis; CRISTOFARO 2003: 53–54, 252).

Tipológiai szempontból az igenév, pontosabban az igeves szerkezet többé-kevésbé finit kategóriának tekinthető. Talmy Givón az angol *-ing* képzős igevek esetében kimutatta, hogy egyszerre jelenik meg időbeli koherencia és referensfolytonosság (nemcsak akkor, ha alanya azonos a főmondatéval, GIVÓN 1990: 437–443; 838–839), így az angol *-ing* képzős igevek „finitebbnek” számítanak, mint a nominálisok vagy az igéből képzett főnevek. Újabb kutatások szerint pedig az *-ing* képzős igevek egyre inkább igei elemként használatosak a beszélt angolban is (a változás a középgangol időszakban is kimutatható; AARTS–WALLIS–BOWIE 2018).

A magyar határozói igeves szerkezet a tipológiai paraméterek szerint (LEHMANN 1988; GIVÓN 1990; KÖNIG–VAN DER AUWERA 1990) több igei kategóriával is bír: tagadható, független aspektusa van, saját alanya is lehet. A *-ván/-vén* képzős határozói igeves szerkezet az ó- és középmagyarban gyakran vesz fel igei – a nem-finit szerkezetektől eltérő – kategóriákat: kötőszóval kapcsolódhat további tagmondatokhoz, a főmondat és az igeves tagmondat bővítményei között pedig koreferencia lehet (a jelenség grammatikalizációs háttéréről: GUGÁN 2006: 69–72; 4.3.). Az egyes **diskurzusfunkciók** ugyanakkor különbségeket mutathatnak abban a tekintetben, hogy ezek közül mely kritériumok teljesülnek. Az igeves szerkezet implicit vagy explicit saját alanya, valamint a két tagmondat egyes bővítményeinek koreferenciája általános lehetőségnek bizonyul. Ha

viszont például feltételes jelentéstartalmat fejez ki az igeneves szerkezet, az a jelentés csak a szövegösszefüggésből azonosítható, kapcsolóelem nem jelzi (VARGA 2017a, 2017b).

Az elbeszélés során egy eseményt, szituációt⁸ elrendezhetünk valamilyen közös tartalom alapján két többé-kevésbé egyformán fontos egységként, vagy két szituációt szemantikailag szorosan összekapcsolva, egy egységként dolgozhatunk fel tipikusan jelzői vagy határozói viszonyban (LEHMANN 1988: 218–219). A mellérendelés – alárendelés – beágyazottság kérdésköre tipológiai szempontból újabb és újabb vitákat vet fel, beleértve azt is, hogy az alárendelés egységes szintaktikai kategóriaként kezelhető-e, vagy inkább szemantikai-pragmatikai természetű, ráadásul nyelvspecifikus jelenség (funkcionális-tipológiai megközelítésben a részleteket lásd CRISTOFARO 2003, 2014). Noha a dolgozat keretein túlmutatna a kérdéskörrel kapcsolatos állásfoglalás, annyi bizonyos, hogy a középmagyarban a határozói igeneves szerkezetekkel kapcsolatos változás, variáció kapcsán is felmerül a tagmondatok összefonódásának, egymásba ágyazottságának, illetőleg a tagmondatok függetlenedésének problémája.

A határozói igeneves szerkezet ma is aktív használatára alapvetően a beágyazottság jellemző, ilyenkor nem feleltethető meg finit alárendelő tagmondatnak. Ha azonban az igeneves szerkezetet kötőszó vagy kötőszói funkciót betöltő elemek követik, akkor a tagmondat finit jellegűvé válik, vagyis a – tipológiai értelemben vett – **tartalomrészletező** elvet működteti, egyúttal a beágyazottságtól elmozdul a **függetlenség** felé:

1732: Ezen Fatens meszsze *lakván* tőle, *a mint hogj* soha nem is társalkodott véle, maga szájábul ugjan semmi ollyast nem értett Vajda Jánosnak az ollyatén cselekedessi eránt (Bosz. 2: 411. sz.)

A kötőszó meg is előzheti az igenevet:

1732: *Mivel* ezen Fatens távul *lakván* tőle, *conversatioja sem lévén* annyira véle, semmit sem tud (Bosz. 2: 411. sz.)

A funkcionális szinonímia további aspektusairól a 4.2.3., 4.2.4. pontban lesz szó.

4.2.2. Az ómagyar kor tanulságai és a szerkezeti változás lehetséges magyarázatai. A határozói igeneves szerkezeteket többen vizsgálták ómagyar anyagon, főként kódexekben (az igeneveket rendszerezve KÁROLY 1956, állítmányi szerepben

⁸ A funkcionális nyelvtanban *state of affairs*, olyan világbeli lehetséges esemény, állapot, amelyet egy központi predikátum és közvetlen környezete fejez ki; a kognitív terminológiában az *event*, *esemény* lényegében ennek szinonimája (vö. CRISTOFARO 2007: 92).

VELCSOVNÉ 1957, 1981), illetőleg középmagyar és reformkori drámákban, fejtegető prózában, költészetben, levelezésben, történeti prózában (HORVÁTH 1985, 1991). Ez utóbbi munka a középmagyar és az újmagyar korszakra kiterjesztve is igazolta az állítmányi szerep megjelenését főként fejtegető és történeti prózában (HORVÁTH 1985: 321–322; 1991: 41–42). Az alábbiakban röviden összefoglalom és szembesítem egymással a korábbi időszakra vonatkozó megállapításokat.

A határozói igenév képzője eredetét tekintve igenévképzőből és határozóragból állt: a *-ván/-vén* változat későbbi alakulás lehet. Noha az **ómagyar korszak** során az igenév folyamatosságot, befejezettséget, elő- és utóidejűséget fejezhetett ki (A. JÁSZÓ 1991: 319–351), már ekkor kimutatható, hogy a határozói igeneves szerkezet *és, azután, sőt, tehát* stb. kötőszóval kapcsolódhat a mondat főigéjéhez – leginkább a kódexek, elsősorban a legendák és az elmélkedések szövegsajátosságaként (KÁROLY 1956; VELCSOVNÉ 1957, 1981; A. JÁSZÓ 1992: 449). A korábbi szakirodalom egy része más, későbbi forrásokban is regisztrálta a jelenséget, magyarázatot azonban nem fűzött hozzá (KLEMM 1928–1941: 393; középmagyar kori levelekből és egy koltói nyelvjárási gyűjtött anyagból hoz példát).

Arra nézve, hogy az ómagyarban az igenév állítmányi szerepe ritkának minősül-e, megoszlanak a vélemények: „A *-ván/-vén* képzős határozói igenevek ebben a korban gyakran egyenértékesei a *verbum finitum*oknak” (a TNYt. törzsanyaga alapján, PAPP 1995: 755, míg A. Jászó ritkának tartja, vö. 1992: 449). KÁROLY SÁNDOR szerint pedig: „Sokkal gyakrabban találkozunk ilyen szerkesztéssel, hogy elírásnak, hibának tarthatnók”, illetőleg „a kötőszóval való kapcsolódás nem is nagyon ritka eseteit” említi (KÁROLY 1956: 205, 212). A jelenség problematikus voltát jelzi ugyanakkor az a tény, hogy a határozói igenevek típusainak rendszerébe ez a használat nem került bele (KÁROLY 1956: 161–162).

A kötőszós kapcsolódás mindenesetre lehetővé teszi, hogy az igeneves szerkezetet a ragozott ígés tagmondatokhoz hasonlóan értelmezzük. Azok a szerzők is megerősítik ezt a megállapítást, akik ezt nem állítmányi szerepként nevezik meg („a *verbum finitum*éhoz hasonló szerepet ad”, „erős predikatív jellege”: KÁROLY 1956: 205, 212; „a *verbum finitum*hoz közeledik”: A. JÁSZÓ 1992: 449). A jelenség lehetséges magyarázatai között a következők szerepelnek: a beszédbeli szünetek kötőszóval való kitöltése, a ritmika, a szövegtan (terjedelmesebb tagmondatok, mondatok esetében), sőt az „okoskodó magyarázkodás” és a fordítói ügyetlenség (A. JÁSZÓ 1992: 449). Jelen esetben a tanúkihallgatások tipikusan nem fordítás eredményei, így az idegen nyelvű szerkezetek visszaadásával kapcsolatos problémák nem merülnek fel (legfeljebb az, hogy esetleg a tanúk

beszámolóit latinra fordítják). Noha a beszámolók a szóbeliségben alakulnak, a rögzítés és tisztázás során a ritmikának vagy a szünetek kitöltésének kevésbé lehetett szerepe.

A határozói igenév mondatbeli funkcióinak alakulástörténetében még számos megválaszolatlan kérdés merülhet fel. A vizsgálat céljain és lehetőségein túlmutatna annak a feltárása, hogy a vizsgált szerkezeti megoldás **milyen eredetű** – a jelenséggel párhuzamba állítható grammatikai megoldásokkal kapcsolatos megállapításokat az alábbiakban foglalom össze. Károly Sándor kitér a határozói igenév kötőszós kapcsolódására, méghozzá úgy, hogy összeveti párhuzamos szöveghelyekből származó példákat a latin forrásokkal. Elemzése azt mutatja, hogy a magyarban az igealakos és a kötőszóval kapcsolódó igeneves szerkesztésmód váltakozhatott, függetlenül a latin mintától (KÁROLY 1956: 205–206, 212).⁹

Itt érdemes jelezni, hogy a beágyazottságtól a finit jellegig terjedő skálán (lásd LEHMANN 1988) a latin igeneves szerkezetek, például az ablativus absolutus jóval közelebb áll a beágyazottsághoz, mint az itt tárgyalt magyar határozói igeneves mondatok. A beágyazottság jele, hogy a latinban a szerkezet alanya nem alanyesetben, hanem ablatívuszban áll, továbbá, hogy ez az alany a főmondatban semmilyen formában nem jelenhet meg (ez egyfajta, bár nem tipikus, megvalósulása a tagmondatok összefonódásának, vö. LEHMANN 1988: 208). Noha nincs pontos megfelelés a tagmondat függetlensége vagy lefokozottsága és a kötőszó megjelenése vagy hiánya között, a kötőszóhiány a nem-véges alárendelésre jellemző – a latin ablativus absolutus pedig nem kapcsolódik kötőszóval a főmondatához. Ahogy arról már volt szó, *-ván/-vén* képzős igenevekre azonban jellemző, hogy alanyuk alanyesetű, az alany vagy más bővítménye koreferens viszonyban újraemlíthető a következő (esetleg a megelőző tagmondatban). Ráadásul az a tény, hogy a határozói igeneves szerkezet kötőszóval is kapcsolódhat az azt követő tagmondatához, további jellemzője a finit jellegnek. A kötőszó által jelölt szemantikai viszonyok, főként a mellérendelés esetén tulajdonképpen **át is értékelik** azt a **határozói viszonyt**, amelyet az igenév eredetileg kifejezne: például 'miután' helyett olyan kapcsolatos mellérendelő jelentést jelöl, amelynek része lehet az időbeli egymásra következés is:

1715: minden tagjaiban *meg fenyegetven* az fatens Ura, *es az utan* egy Tyuk tojast meg adot enni” (Bosz. 1: 26. sz.)

⁹ A váltakozásra egy példa: „*es le zalwan* az o hazaba, *es le veteé* on magarol az zoor yngeth (SzékK. 62); „*es le zalla* ohazaba *le vete* aciliciomot” (BécsiK. 31); „*et descendens* in domum suam, *abstulit* a se cilicium”; (KÁROLY 1956: 206). Károly Sándor azt is megjegyzi (KÁROLY 1956: 206), hogy bizonyos esetekben csak a Jordánszky-kódexben jellemző a kötőszós kapcsolódás igenév és ige között: „*Eleven yarwlwan* az es [...] *es monda*” (JordK. 435), „*es megfebhetteen* az papy feyedelemnek egy zolgayat, *es el vaga* hwncky ffyleet” (JordK. 442).

Noha az igenevek gyakori előfordulása talán valamiféle latin mintával is magyarázható a korszakban, a **szerkezeti különbségek** arra utalnak, hogy az igenév állítmányi funkciójának kialakulása, a szerkezet finit jellegűvé válása **nem latin hatásra** történt.¹⁰

Az sem kizárt, hogy a határozói igenév finit jellegű használata ősi jelenség lenne, bár erre nem kifejezetten a kódexek alapján következtethetünk (A. JÁSZÓ 1992: 449). Sz. Kispál Magdolna az igenévképzők történeti alakulása kapcsán arról számol be, hogy hasonló megoldás található rokon nyelveinkben is, elsősorban a kötőszószerű elemekkel való kapcsolódás mutatkozik párhuzamnak. Ez az igenév nagyfokú predikatív értékét mutatja, noha az obi-ugor kapcsolóelemek nem váltak tényleges kötőszókká, hanem megmaradtak a határozószó, illetve a névutó kategóriájában (az obi-ugor példákat lásd SZ. KISPÁL 1981: 36). Az északi osztják (hanti) folyamatos és befejezett igenevek egy részében szintén megfigyelhető volt hasonló átértékelődés (hősénekek alapján A. JÁSZÓ 1969). Az észtkben egy igenév végződése átértékelődött módjellé (idéző formákban a nem-szemtanúságot kifejezve), ennek következtében pedig önálló mondat állítmányaként is előfordulhatott (HARRIS–CAMPBELL 1995: 98–100, idézi GUGÁN 2006: 64–65). A **nem-szemtanúság kifejezésétől függetlennek** mutatkozik, hogy a magyar igenevek finit jellegűvé válhattak:

1736: *Latvan* a Fatens hogy az Disznohoz hozza vagot Csobadi Andras *az mint* hogy hallotta a puhanast (Bosz. 1: 1a. sz.)

1716: *és így látván* és tapasztalván az fatens az golyóbis formájának meg rontását, *tehát* csak el vetette azon formát az házban (Bosz. 1: 61. sz.)

Az angol úgynevezett *-ing*-tagmondatokkal kapcsolatos változási folyamatok (AARTS–WALLIS–BOWIE 2018) a jelenség **általánosabb** jellegére engednek következtetni.

Hadrovics László a (magyarból fordított és vélhetően a XIII. század elején keletkezett) délszláv Trója-regény alapján veti fel a következőket, az igeragozás, illetőleg bizonyos szintaktikai rendellenesség kapcsán (HADROVICS 1955: 78). A gerundiumi értelemben használt participium a horvát szövegben *i 'és'* kötőszóval kapcsolódik a további mondatrészekhez, míg a – valószínűleg szintén magyar forrásból kiinduló – szerb és bolgár változatban a participium helyett ragozott igealakok állnak, szintén mellérendelő szerkesztésmóddal. Mivel az igenév utáni kötőszós szerkezetet a magyar nyelvhasználatból

¹⁰ A 16. századi leveles források közül Csányi Ákos írásában is megfigyelhető az állítmányi szerepű igenév használata – emellett több levelében is megjegyzi, hogy nem ismeri a „deák nyelvet”: 1558: „Az vékre írtam vala kegielmednek Bálint uram felül, *mert* anélkül is giakorta *levén* othon” [levél vége] (Csányi Ákos 287. sz.).

elütőnek tartja, Hadrovics úgy véli, hogy ezeken a helyeken igealaknak kellett állnia, méghozzá elbeszélő múltban (HADROVICS 1955: 79). Amellett érvel, hogy a fordító ezeket az írásmód miatt könnyen összetéveszthette a határozói igenévi alakokkal (*jöve*, *vevé* és *jöve*, *véve*), más esetekben a fordító, vagy, ahol az írásképe eltér, ott a későbbi (akár magyar) másoló félreismertette az alakokat a *hadlaua*, *mondoa* stb. mintájára. Nem keres latin mondatkapcsolódási mintázatokat erre a jelenségre, ahogy a kódexek kapcsán sem merült fel. Hadrovics megállapításainak azonban bizonyos értelemben saját maga mond ellent azzal, hogy a szövegrészeket nem *-va/-ve* képzős igevevekkel adja vissza, hanem minden esetben *-ván/-vén* képzősökkel („és keresvén őt Ajax és nem tudta őt megtalálni”; „és nem tudván titkolni vitézségét, és odalépett a paripához”; „felfegyverezvén magát Patroclus és felült a paripára”). Az általa említett szerb és bolgár szövegváltozatok arra utalnak, hogy a határozói igenév és a ragozott igealak valamiféle variánsként működhetett az eredeti magyar szövegben – ahogy a kódexek párhuzamos szöveghelyei alapján KÁROLY SÁNDOR is rámutat a szinonim használat lehetőségeire, ha nem így nevezi is a jelenséget.

A középmagyar korszak utáni **nyelvtanokban** is találhatók reflexiók a *-ván/-vén* képzős igenév átmeneti, igei tulajdonságokat is mutató – egyben a *-va/-ve* képzős változattól elütő – voltára: „A va ve Viselővel t. i. mindenkor úgy élünk mint Határozóval, a vánn, vénnel pedig egyfzersmind Íge gyanánt is; [...] és a vánn, vénn, pedig, Személyre is vitetődik, és ez, az előtte vagy utánna lévő Ígével, nem hogy olyan egygyességben vólna, mint fzikott lenni a Határozó az Ígével; hanem Ígebéli erejét megtartván, attól különböz, és hol vonást, hol egyéb különböztető Jegyet vár” (Magyar grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság, 1795).

A finithez közelítő funkciót tehát tipikusan a *-ván/-vén* képzős határozói igenév képes betölteni. Azok a kutatások, amelyek kifejezetten ezzel a funkcióval foglalkoznak, az *-n* rag megjelenésével magyarázzák a különbséget, a *megyen*, *leszen*, típusú igék analógiás hatását érvényesítve (KÁROLY 1956: 212; VELCSOVNÉ 1957: 107; 1981: 310; összefoglaló munkában HORVÁTH 2003: 633–634).¹¹ A TMK alapján a korszakra – a tanúvallomások mellé a levelezéseket is bevonva – jellemzőbb a kérdéses igealakok hosszabb változata (*megyen*, *leszen*, *teszen*, *vagyon*), mint a rövidebb – a gyakoriság azonban igénként jelentősen különbözik (a *lesz* esetében például a rövidebb alak 748 találattal jelent meg és a

¹¹ Velcsovne szerint a *Metamorphosis Transylvanie* alapján ezek az igevek helyettesíthetők múlt idejű igealakokkal anélkül, hogy a szerkezet jelentése alapvetően megváltozna. Amellett érvel, hogy a határozói igenév a beszélő tudatában személyragozott, múlt idejű állítmányi értékben is szerepelt, ezt mutatja például a mellérendelő szerkesztésmód (VELCSOVNÉ 1957: 106–107).

leszen 933, míg a *tesz* 7 és a *teszen* 120 előfordulással). Nem magától értetődő természetesen, hogy a mennyiségbeli különbségek alátámasztják, vagy éppen cáfolják az analógiás magyarázatot. Az igeneves szerkezet nemcsak egyes szám harmadik személyű alannyal lehet koreferens, hanem egyes és többes szám első és második személyűvel is (a példák: 4.2.3., 4.2.4.). Ez a tény önmagában szintén nem egyértelműen az analógia szerepét cáfolja, a használat kiterjedését is mutathatja. Velcsovné az egyes szám harmadik személyű megfelelést emeli ki (1981: 312), Károly Sándor szerint nem predikatív használatban nem példátlan az ettől való eltérés (1956: 212); a középmagyar forrásokban már első személyű is adatolható finit értékben (lásd még: GUGÁN 2006: 70–71):

1631: mind az által *biszvan* az anniai szivhoz vgi *keszdem* el leveletem (LobkPopp. 115. sz.)

4.2.3. Kategorizáció. A korábbi vizsgálatokban, amikor a határozói igenév függetlenebb (finitebb) használatára utaltak a szerzők, a mellérendelő kötőszós kapcsolódást emelték ki. Ez azokra a munkákra is igaz, amelyekben az ilyen szerkezetben szereplő határozói igenév funkcióját nem azonosították explicite az állítmányéval, bár predikatív jellegét elismerték (KLEMM 1928–41: 393; KÁROLY 1956: 205, 212). A probléma nehézségét jelzi, hogy Velcsovné átmeneteket is megállapít, különféle „erősségű” kritériumokkal dolgozik, a kérdés jellegéből adódóan mindig bevonva a szövegkörnyezetet. Az állítmányi szereppel egyenértékű funkció kritériumának tekinti továbbá az igeneves szerkezet igei állítmánnyal való felcserélhetőségét, helyettesíthetőségét (VELCSOVNÉ 1957: 107).

Velcsovné önálló állítmánynak tekinti a határozói igenevet, ha: *és* vagy *azután* kötőszóval (az ő szóhasználatban: kopulával) kapcsolódó mondategység követi; *sőt*tel kapcsolódó tagmondat; *tahát* (vagy *mikor*) kötőszóval folytatódó összetett mondat; vonatkozó névmási kötőszóval kezdődő tagmondat követi; önmagában találjuk, nincs igei „fölérendeltje” a mondatban (VELCSOVNÉ 1981: 311). Az átmenetet képező csoportba tartozók kapcsán még nagyobb a szövegkörnyezet szerepe, például ha az igei állítmány (mint az igenév fölérendeltje) távol van az igenévtől, esetleg utalószó áll köztük. Szintén az átmenetiséget jelzi az igenév bővítettsége, például saját alanya (független cselekvéshordozója) vagy saját tárgya, hátravetett határozója van (VELCSOVNÉ 1981: 311). HORVÁTH LÁSZLÓ korpuszalapú tanulmányaiban szigorúbb feltételek alapján fogadja el az igeneves szerkezetek állítmányi szerepét, ez pedig a mellérendelő kötőszók, kötőszószerű elemek használata az igeneves szerkezet mellett – nemcsak az igenevet követő, hanem az azt megelőző kötőszó is jelölheti a finit jellegét. Igei állítmány hiányában a határozói igenév

veszi át annak funkcióját (pl. *In anno 1597-ben ezek mind levén*, vö. HORVÁTH 1985: 319–22, 1991: 43–45). A saját alannal megjelenő határozói igeneves szerkezet ebben a rendszerben nem tekinthető állítmánynak (HORVÁTH 1985: 320). A korpusz három időszakában mintegy 88 *-ván/-vén* képzős igenévi állítmányt különít el a szerző (HORVÁTH 1991: 46).

A jelen gyűjtés idején a TMK összesen 7158 *-ván/-vén* képzős találatot tartalmazott a boszorkányperes anyagból (egy-egy találatban több igenév is szerepelhet egyszerre).¹² Napjainkra visszaszorult jelenségről van szó, így korlátozottan lehetünk képesek arra, hogy meghatározzuk, milyen grammatikai szerepet szántak az adott szöveghelyen a jelenségnek (ahogy a mondathatárok, tagmondathatárok esetében sem tehetünk határozott megállapításokat). Éppen ezért a középmagyar korszak igeneves szerkezeteire vonatkozó használati szabályok rekonstruálására a dolgozat nem vállalkozik.

Az összes igeneves előfordulást funkció szerint manuálisan soroltam be, és szűrtem ki a finitnek minősíthető szerkezeteket. Szövegnyelvészeti szempontból is az mutatkozott járható útnak, hogy a minél inkább explicit mondatkapcsolódás legyen a fő kritérium. Finit jellegűnek tekintettem a szerkezet és a szövegformálás szempontjából:

- a) a **mellérendelő kapcsolódást**,
- b) az **alárendelő kapcsolódást**,
- c) ha **idézet követte** az igeneves szerkezetet (és nem volt fölrendelt igealak a mondatban),
- d) a **lexikai és névmási újraemléítéseket** (hiszen ezek is a tagmondatok viszonylagos függetlenségét jelzik).

Egyaránt van példa kapcsolatos és ellentétes **mellérendelésre**:

1732: Ezen Fatens maga is rutul *öszvő veszvén* Hajdu Jánossall; *de* ő [=a tanú] sem akkori fenyegetődzéséből egjebet nem értett; hanem hogj mondotta e Fatensnek (Bosz. 2: 411. sz.)

Az igenév az első és a második tagmondatban is finit jellegűvé válhat:

¹² Két korábbi esettanulmányban részletesen feldolgoztam tíz, illetőleg kilenc teljes tanúkihallgatás anyagát az 1647–1746, illetőleg az 1712–1755 közötti időszakból, különböző területekről (ezek forrása is a Bosz. 1–2. kötet volt). Az első esetben mintegy 94000 betűhelynyi terjedelemről van szó, a másodikban több mint kétszázezer karakterről, nem számítva bele a hivatalos eljárásra vonatkozó szövegrészeket és a kérdőpontokat. Az első csoportban összesen 329 *-ván/-vén* képzős igenév fordult elő, ebből 195 szerkezet skaláris értelemben állítmányként volt kategorizálható (kötőszós és/vagy anaforás kapcsolódás, idézet, illetőleg szórendi tényezők alapján, 59%, VARGA 2013). A második vizsgálat anyagában pedig összesen 683 *-ván/-vén* képzős igeneves szerkezetből 314 (46%) szerepelt állítmányi funkcióban (VARGA 2014a).

1631: azal nem *elegeduen*; *hanem* mindenik tehenek az ü feiere tete az kezeit (Bosz. 1: 163. sz.)

Ha az igenév a második tagmondatban válik finit jellegűvé, azt a befogadó számára jelezheti további kapcsolóelem, például az egész eseményre referáló *melyért* is, mint a következő példában:

1737: és azt kívánta hogy a Fatens csináltassa megh, *de* a Fatens megh nem *akarván* csináltotnyi, *mellyért* igen megh haragudot Tott Ilona (Bosz. 2: 273. sz.)

Az igeneves variáció szempontjából az **alárendelés** szerepe sajátos olyankor, ha a kapcsolóelem éppen az igenév azon funkcióját tölti be, hogy határozói viszonyt, például okságot, állapotot, megengedést fejezzen ki. Ezáltal az igenév az **ige** vagy a **kopula**, **segédige** szerepében jelenik meg:

1741: hanem mingyárt azon estve vacsoráját a Fátens el végezvén, Lovakhoz *mivel* kocsis *lévén* az Istalloban ment (Bosz. 2: 357. sz.)

1741: [a tanúvallomás első mondata] *Mivel* a Fátens Takács Mester ember *lévén*, Vörös Ilona egykor hozá ment, kérte hogy egy kevés fonala vólna, azt szőné megh (Bosz. 2. 439. sz.)

1709: mint hogj Ivocs Peterne szó *leven* hogj harmad fű tinot fejt volna, ehez kepest, a fatens kerdi egjczet az Ivocs Peterne Leanyat (Bosz. 1: 57. sz.)

1751: a Fatens pedig jozán eszén (*Noha* betegh *lévén*) és nem aludva volt (Bosz. 2: 328. sz.)

Noha nem példátlan a szövegtípusban, hogy két ugyanolyan körülmény kifejezése ágyazódik be egymásba – okviszony az okviszonyon belül, vagy épp megengedés megengedésen belül –, az imént idézett szövegrészletek esetében ezt ezúttal nem feltételezhetjük, a kötőszó és az igenév egy esemény vagy állapot kifejezéséhez tartozik.

A finit jelleg legfőbb kritériuma az, hogy az igeneves szerkezet **önálló főmondat állítmánya** lehet; ehhez az a szerkezeti megoldás áll a legközelebb, ha **idézet követi** (és az eseményre koreferens elem is vonatkozik):

1730: mellyért *szólván* ezen Fatens hogy nem csak egy Embernek kölletnék azon fűvet adnyi, hanem többeknekis, mivel egyaránt való Jobbágyi vagyounk az Urasághnak, *ezen szókra nézve* visza küldöttö (Bosz. 2: 259. sz.)

További példákat a szövegszerveződés kapcsán idézek (4.3.5.).

Óvatosságot igényel ugyan, de további szempont, ha az adott szövegrészlet igenévvel és igealakokkal is megkonstruálódik – ha az igeenes szerkezet **teljesen megfeleltethető** az igealakos tagmondatnak, az érv lehet az igenév állítmányi funkciója mellett. Korábbi kutatásokban az egyik fő kritériuma a határozói igeenes szerkezet állítmányként értékelésének az, hogy az adott tagmondat hiánytalanul megkonstruálható legyen ragozott igével is (VELCSOVNÉ 1957, 1981 szóhasználatával: helyettesíthetők, átalakíthatók, transzformálhatók legyenek). A tagmondatok közötti **viszony jelöltsége** ilyenkor **eltérő** lehet. Teljes megfelelést mutat a következő két részlet (a kapcsolóelemeket tekintve is):

1737: az Fatensnek Eörse nevü Leanya Tott Ilona házához *menvén*, *s ott* az eöreg h ablakját le vette, nizegette (Bosz. 273. sz.)

1737: hajadon lean korában sokszor nevezett Tott Ilona Aszon házához *ment* mint Attyafiához, *és ott* az eöreg h ablakját le vivin nizegette (Bosz. 273. sz.)

A *levévén* finit jellegű használata alapvetően nem azonosítható az első szövegrész alapján. Mivel azonban egy másik tanú beszámolójában sem kapcsolóelem fejezi ki a *levette* és a *nizegette* közötti időbeli egymásra következőt, hanem a pusztán egymás mellettiség, így az igeenes részlet is **átértelmezhető**. Ez a fajta átértelmezés azonban minden esetben **igazolásra szorul**, párhuzamba állítható szövegvariánsokkal:

1717: A fatensnel volt Szücs Anna mikor a kutyáját ki kergettek es fontis a fatensnek mint egy hat szalatt, *onnét el menvin* nem tudgya a fatens hova (Bosz. 1: 30. sz.)

1717: Hogy [’amikor’] a kutyallyat ki kergettette Szücs Anna, a fatensnek ott font egy kevesse, *onnal el ment de* nem tudgya a fatens hova (Bosz. 1: 30. sz.)

Az igenév finit értékű használatának mára elhomályosult voltára– és a kategorizáció további problémáira – utalnak az alábbi szövegrészletek, **elbeszélői fordulatok**:

1584: Végre monda: »No, hadd járjon, nem csinálják meg az én ládámat.« *Ez íg lévén*, soha semmi haragom, sem beszédem nem volt velle azelőtt. Egkor csakhamar éjjel sí[r]ni kezdte egy háromesztendő gyermekem (KBosz. 24. sz.)

1584: Mond Sosné: »No, hadd el csak, bizony megbánod!« *Ez meglévén*, hazajő leányom (KBosz. 20. sz.)

A szövegrészletek alapján az időviszonyítás kerül előtérbe, a nemrég elmondott epizódra is visszautalva, ’miután ez történt’. Máskor azonban ez a tartalom igével fejeződik ki, szintén nem kapcsolódik hozzá kapcsolóelem:

1584: Mondá nekem a leány: »Asszonyom, ez vala az vénasszony, aki megfenyegete.« *Ez így lőn*, nem merék eggyet is neki szólni, hanem estve hazamenénk (KBosz. 20. sz.)

Ennek ismeretében viszont az igenévvél kifejezett tagmondatok **értelmezése nyitottá válik**: az *így lévén* vagy *meglévén* a ragozott ígés megoldáshoz hasonlóan önálló szövegtovábbvivő fordulathoz minősülhet. Későbbi forrásokban is előfordul ez a fordulat, egyértelműen finit jellegű igeneves szerkezettel:

1745: *Ezek így lévén az után* megént megh kötöttö magát, hogy több orvosságot nem ád nékj (Bosz. 2: 290. sz.)

1747: *ez így lévén azután* a Fatens egészséges Felesége annyira meg romlott (Bosz. 1: 198. sz.)

A **közléshez** kapcsolódó igeneves megoldások egy része is magyarázatra szorul. Az idézetek bevezetésekor, ha csak annyit láttunk *hallotta [...] mondván*, nem magától értetődő a viszony, ugyanis értelmezhető egyidejűségnek 'mikor mondta', ugyanakkor tárgyi alárendelésnek is 'hogya azt mondta'. Ezúttal is a finit ígés szerkezetekkel való megfeleltetés adhat támpontot a funkció azonosításában: a *(a)mikor ~ (a)midőn mondta* a TMK-ban a gyűjtés idején összesen 19 találattal fordul elő, míg a *hogya mondta* 262-szer szerepelt a szövegekben, például:

1709: magatul is Thot Janosnetul *hallotta, hogya mondogta* hogya ne ölnek meg hireben neveben az Embert (Bosz. 1: 57. sz.)

Ha ez a tendencia az igeneves változatra is érvényesíthető, akkor ilyen esetekben is finit jellegű használatként értékelhető (az időviszonyítás ráadásul külön tagmondatban fejeződik ki):

1709: *Hallotta* a fatens Toth Janosne szajabul amidőn masokkal veszekedet volna *mondvan*, Nem tehettek ennekem nem tehettek ellenem törvenyt (Bosz. 1: 57. sz.)

Vannak további olyan szempontok, tényezők, amelyek **bizonytalanná** teszik a funkció értelmezését. Ilyenek egyes **tautológiának** is minősíthető megoldások:

?1732: mellyen mind a Fatens mind az ott levő személyek *csodálkozván almlkottak* felölő (Bosz. 2: 272. sz.)

1732: valami füstös hagyma is az szégrül *le esvén* nagy zörgessell *le hullottak* (Bosz. 2: 411. sz.)

A jelen idejű történetmondásban megjelenő igenevek esetén nem kétségtelen, hogy **felsorolásszerűen**, tehát finit jellegüként, vagy mégis határozói körülményként kell értelmeznünk az igenevet:

1716: az alatt tsak hirtelenséggel bé mégjen edgj ordas kutya az pitvarban, és a fatens mellé állván, meg büszkéli, a fatens tekintvén reaja, czokigattya, és vagj két lépesnit mozdulván tüle azon kuttya (Bosz. 1: 61. sz.)

Szintén vitatható a *kapja magát* igeneves változatának értékelése: nem cselekvést, hanem aspektust jelöl, így viszont határozói körülményként sem azonosítható:

1716: azzal tsak *kapja magát*, s ujjobban megjen az ablaknak (Bosz. 1: 61. sz.)

1716: mellyreis *kapván* a fatens *magát* mégyen az házához Jócziknének (Bosz. 1: 61. sz.)

1755: a Fatens is *kapván magát* haza ment (Bosz. 1: 100. sz.)

Az ilyen és hasonló szövegrészeket végül nem számítottam bele a gyűjtött anyagba. Így a boszorkányperes igeneves találatoknak 34%-át (2418 adat) tekinthettem a finitség felé elmozduló szerkezetűnek.

	adat	szövegek száma
16. század	18 (0,7%)	19
17. század	107 (4%)	49
18. század	2293 (95%)	218

3. táblázat: Finit jellegű igeneves szerkezetek időbeli megoszlása

Mivel a 18. századból fennmaradt forrásanyag többszöröse a 16–17. századnak, az időbeli megoszlás inkább **tájékoztató jellegű**, kevésbé lehet belőle releváns következtetést levonni a variáció terjedésére nézve. A 16. századi adatok mindegyike a Kolozsvári boszorkányperekből származik, így csekély számuk egyaránt lehet időbeli és területi sajátosság. A 17. századból fennmaradt források egy része kevés és rövid tanúvallomást tartalmaz, így a századon belüli előfordulási arányok közel sem egyenletesek.

A Schram Ferenc által közölt szövegek megyék szerint vannak lebontva, ezek mindegyikéből adatolható az igenév állítmányi szerepe, ugyanakkor nem mutatkozik egyértelműen olyan terület, ahol lényegesen kiemelkedőbb lenne a használata a többi

megyéhez képest. Ilyen értelemben tehát kevésbé feltételezhetünk olyasmit, hogy egy-egy vármegye hatóságának lejegyzői egységesen preferálták volna ezt a variánst. Fontos tekintetbe venni az összevetéskor azt is, hogy például Sopron, Zala, Tolna, Somogy vagy épp Bihar és Heves megyékből jelentősen több és terjedelmesebb szövegcsoporthoz szerepel a kiadásban, mint például Nógrád vagy Nyitra megyékből.¹³

4.2.4. Szerkezeti beágyazottság és grammatikalizáció. Az igeneves tagmondatokra jellemző szerkezeti változatosságnak része az is, hogy milyen **időbeli viszonyokkal** mutat **megfeleléseket** és milyen személyű **alanyokkal** lehet **koreferens**. Ez a kérdéskör önmagában nem függ össze az itt tárgyalt funkcióval – a *-ván/-vén* képzős igenév „állítmányként” sem fejez ki számot-személyt, csak koreferens az alanyával (GUGÁN 2007: 105). A szerkezet **kiterjedtebb használatát** ugyanakkor jelzi, ha minél szélesebb körben mutat megfelelést az igével kifejezett kategóriákkal.

Mind az alanyok azonosítása, mind az időviszony megfeleltetése a **kontextus** figyelembevételével válik lehetségessé – a tagmondat-kapcsolódási jellemzők mellett ettől is válik az igeneves szerkezet egyszerre szintaktikai és diskurzusbeli, „szöveggrammatikai” variánssá. **Egyes és többes szám első személyű** alanyra példák:

1629: *en feluen es* eluetem onnend (Bosz. 3: 554. sz.);

1629: Az Törüen hazban *leuen es* hoga haza mentünk uolna [...] (Bosz. 3: 554. sz.);

1735: Azután egy hajnalban *kimenvén* a marhámhoz az ólba, és *midőn* visszatértem a házban, hát benn találom a zugolyban (MBF. 4: 150)

1730: [idézet]. *Mik ezen megszomorodván*, s azon is, hogy más lakót is fogadott volt reánk! S mongyuk neki, Némethnének (MBF. 3: 185)

Második személlyel való megfelelésre:

1741: Ugyan csak köllött *szövetségednek* lenni, vagy az ördöggel, vagy boszorkányos Aszszonyokkal, gyökereket *tartván* magadnak? (Bosz. 2: 356. sz.)

1741: Vald meg mind ezeket *te cselekedvén* hol vetettél szövetséget az ördögökkel (Bosz. 2: 358. sz.)

¹³ Az *s* kötőszó gyakori használata a területi kötöttséggel is magyarázható, a nagybányai perekből származó adatok jellemzően ilyenek: 1670: „Hogy penig az gyermek nem igen gyógyult, egykor, mint anya, a gyermek miatt kemény beszéddel *szólván* néki, *s* meg is szidogattam, hogy gyógyítsa meg az gyermeket” (NB 75); 1670: „Azután penig egykor az fiam hozzám *panaszolván*, mely nyavalyában vagyok, *s* mondá az fiam” (NB 79); 1662: „Reggel az kövékánál ülven, ott megyen vala el az kövékában. *Bé híván s* mondám neki” (NB 60).

Az időjelölés meghatározásában szintén a koreferencia és a tágabb kontextusból azonosítható szemantikai viszonyok (például cselekvéskategóriák) adhatnak támpontot. Megjelenik például az igenév **elbeszélő** (és összetett) **múlt** mellett:

1584: Az jó tehenünk is íg *járt vala*, hog amíg a tejéből *adhata* anyám Katalin asszonnak, *nem lévén* semmi nyavalyája, de osztán nem *akara* anyám tejet adni neki, és az tehénnek az udvaron a farához *tekérték vala* a nyakát (KBosz. 24. sz.)

Ha többféle idejű igealak szerepel a részletben, akkor **nyitottá** válhat az **értelmezés**:

1742: *Odajöve* Bába Ilona, nékem egy darab kalácsot *ada*, hogy *egyem* meg. Piskolti uramat is *kinálá*, de őkegyelme *el* nem *vévén*. Én is csak a hónom alá *tevé*m, hogy nem *ettem* (MBF. 3: 212)

Az igeidő megfeleltetését legalábbis kérdésesé teszi, hogy az 'elvesz', és az 'eszik' jelentésű elemek ebben a szituációban egy cselekvéssorhoz tartoznak, legalábbis várhatóan egymást követő cselekvést írnak le. Az utóbbi pedig igealakként szerepel, *-t* jeles múltban, a szemantikai kapcsolat miatt az igenév is így értelmezhető.

A következő részlet tágabb kontextusa alapján szintén kérdésessé válik az időbeli „koreferencia”:

1584: *lehajlott vala*, és az eggik kezepe ['kezébe'] eg cserép *lévén*, a cserépbe *nyúl vala* és úgy *keni vala* a támaszt (KBosz. 24. sz.)

Elsődlegesen az a kérdés, hogy a közvetlen szöveggörnyezetre jellemző összetett múlt időkkal koreferens-e az igenév, hiszen megfeleltethető lenne 'volt' jelentésben is (a *cserép* teljes újraemlítése támpontnak tekinthető a finit értéküként értelmezéshez). Az igeidők funkcióit a kései ómagyar korra vonatkozóan E. ABAFFY ERZSÉBET vizsgálta összefoglaló munkában (E. ABAFFY 1992: 120–183). A középmagyar korszak igeidő-használatára vonatkozó munkák arra mutatnak, hogy a 17–18. századra a *-t(t)* jeles múlt jelentősen kiterjedt használatúvá válik a beszélt nyelvhez viszonylag közel álló szövegtípusokban (a regiszterek szempontját a kérdésben újabban lásd SZENTGYÖRGYI 2017). A múlt idők korábban jól megkülönböztethető szerepei ugyanakkor nehezebben azonosíthatók (16. század, emlékirat és levelezés NÉMETH 2001; peres iratok, levelezés: MOHAY 2013; 2015a; 2018).

A kontextus alapján az igevev szerkezet időnként **jelen idővel** is megfeleltethető, kapcsolódva a beszámoló szerkezeti, felépítésbeli sajátosságaihoz. A tanúvallomások számos felidézett **diskurzust** is tartalmaznak, ezekben gyakran teret kap a jelen idő:

1730: *lévén* Sz. Antalhoz oli Imadságim, ha azokat ell mondottam volna ki köllött volna a Világból múnny, hozzais kezdettem volt már azon Imádsághoz (Bosz. 1: 217. sz.)

1730: *van* ennekem olly Imadsagom, akire en megh haragszom, annak ugy köll kj mulnj, en azt kj imadkozom (Bosz. 1: 217. sz.)

További felépítésbeli jellemző, hogy a történetmondás egyes részletei a **tanúkihallgatás idején** is érvényesek, így az alábbi esetben az igenév az úgynevezett „prezentációs *van*”-nak feleltethető meg:

1709: a Fatensnek *leven* [’van’] egj tizenegj esztendő’s leankaja, mely szemeivel latta hogj ezen Nagj Boris nevő Aszszony, cserepben tejjet viven ki a kertben [...] (Bosz. 1: 148)

A kontextusra hagyatkozás miatt egyszerre többféle értelmezés is lehetségessé válhat – az utóbbi kijelentés éppen fennálló helyzetre, vélekedésre vonatkozik:

1738: Vadász Dori Boszorkánysaga felül semit nem tud egyebet, hanem hogj nézőnek tette magát, es hogj szomszedgyaival veszeködő, és *Istentelen Szittkos Átkos volt* (Bosz. 1: 220. sz.)

1738: Vadász Dori felül egyéb Boszorkányságott nem tud, hanem azt tudgya, hogj nézőnek tette magát azt is tudgya, hogj *Szitkos Átkos Istentelen lévő*n a faluban (Bosz. 1: 220. sz.)

Nyitottá teszi ugyanis az időviszony meghatározását az alábbi részlet, amelyben fennálló helyzetként, jelen idővel megkonstruálva szerepel a megállapítás:

1738: hogj pedig valakiket fenyegetett volna nem hallotta, hanem azt tudgya, hogj fölöttéb irtosztato szörnyü *Szitkos Atkos* [...] (Bosz. 1: 220. sz.)

A kontextus alapján a jövőre vonatkozó időviszonyítás is lehetséges igenévi változatban is:

1740: az után tudós személyekhez folyamodott, kik is mondották néki: hogj onnéd *megh tervén* vigyázzon magára (Bosz. 2: 415. sz.)

Ez utóbbi jellegénél fogva inkább más szövegtípusokban, tipikusan a **levelekben** jellemző:

1705: Tegnap ellöt Harczrul bővön tudositottalak, az Körözön *ma* csináltattam hidat, *holnap által* menván Isten jo voltábul, pinteken Gyulához megjek (Kár. 54. sz.)

Ilyenkor is megjelenhet az igenév **finit jellegű** szerepben:

1723: *Holnapután* én minden dolgomat *elvégezvén* ottan, és így *pénteken* vagy *szombaton* minden bizonnal ott leszek (Kár. 311. sz.)

Az ilyen típusú szövegrészek átvezetnek a **feltételeességhez**. A szöveggörnyezet alapján a **mód koreferens viszonya** ilyenkor is feltételezhető:

1737: meg tudná gyógyetani ha meg szabadulhatna, ezerjő füvel, és innyujtó füvel, *meg főzvén meg gőzőlné* véle (Bosz. 1: 219. sz.)

1721: Nem látnám károsnak, ha magad is ott maradnál Szivem, s minthogy Virmundhoz szerencsém nem volt, egészséged *engedvén megudvarolnád* s első alkalmatossággal csak politizálnál (Kár. 219. sz.)

A szakirodalom utal az igenév ritka „felszólító funkció”-jára, az okhatározóéval rokon jelentésűnek tekintve azt (HORVÁTH 1985: 319). Ez a megoldás inkább szintén a magánlevelezésre jellemző:

1705: Azonnal tudositlak, Szivem, az alat, mivel Isten nekem jó egészséget szolgáltat, kívánom, magadot is *erősítvén* [’Isten erősítsen’], halhassak örvendetes hirt felöled Édes Szivem (Kár. 55. sz.)

1721: Magad egészségén örvendek, kiben Isten *erősítvén*, Kláramrul is engedjen örvendetesebbet értenem (Kár. 233. sz.)

A levélbeli előfordulások azonban nem olyan felszólításnak feleltethetők meg, mint ami a gyakorlati műfajok sajátossága, hanem **formulaszerűek**, óhajtást fejeznek ki. Az igeneves szerkezet felszólító jelentése tehát nincs kizárva, ugyanakkor a használata korlátozottnak mutatkozik.

A finit jelleg szempontjából különösen fontos, hogy az igeneves szerkezet **lényegi tartalomadást** is kifejezhet a vizsgált anyagban:

1746: nyilván *tugya* a fatens *hogy* Balaton Mártony Tavalji Esztendőben nagy betegségben *lévén*: azt pedig hallotta közönséges hírül hogy Tott Susa fenyegetéségül esset volna betegségben (Bosz. 1: 222. sz.)

Tudgya nyilván *hogy* Balaton Márton nagy betegségben az mult esztendőben *lévén*, de nem tudgya kitül, s mitül volt betegséje (Bosz. 1: 222. sz.)

Alárendelő viszonyban egyaránt lehet **mellékmondati** és **főmondati** helyzetben. Ez a szövegtípusra jellemző sajátosság is lehet, tekintve, hogy a tanúk az elbeszélés során gyakran reflektálnak az információ forrására.

Szintén a finit érték és a ragozott igével való szinonímia „erősségét” mutatja az, hogy az igenév tartós állapotot is kifejezhet, illetőleg – a leíró szakirodalom terminusa alapján (vö. LENGYEL 2000b: 400–401, 2000c: 254–255) – az **összetett állítmány igei, segédigei** részének is megfelelhet, mint a *Szitkos Átkos Istentelen lévén* esetében. Ez a funkció azért nagyon különleges, mert hagyományosan a segédige, kopula fejezné ki az **igei kategóriákat**, jelentés-összetevőket, ebben a variánsban azonban ezek is a tagmondat többi részével koreferens módon, illetőleg a **kontextusra hagyatkozva** jelennek meg:

1716: Ezen Fatens akkori Legénnye Mólnár István sub juramento fatealta hogy ezenn Mólnár Gergely fassiojában fel tött új malomkő igen *eres lévén*, annak tulajdonithatni azon kőnek el hasadását (Bosz. 1: 61. sz.)

1742: az el mult Esztendőben úgy mint 1740dikben Kiss Biro *lévén* Baboti helységben a fatens, és a midőn változása lett volna hivatallyának (Bosz. 2: 284. sz.)

1722: Ezen Fatensnek sógora *lévén* az Kalvinista Mester Mándoky István és egi házban laktak és jo lelki ismerete szerint vallya [...] (Bosz. 3: 469. sz.)

Az utóbbi két példa a fentebb már látott módon tényszerűen, prezentatív módon vezeti be az új információkat a történetmondásba. Tényleges **igei szerepben** is megfigyelhető a „*van ...-vA*” típusú szerkezet részeként:

1759: látta, s azt vallya, hogy a két lába szára S.V. az all-fele, két sódérja, és kezei *meg lévén égve*, de Aszszony ember lévén nem vizsgálta (Bosz. 1: 225. sz.)

Ez a változat nemcsak a boszorkányperekre jellemző. Apor Péter történetírásában az öltözékek leírásának része:

1736: Az urfiak olyan apró mint az bab csigákkal rakatták meg szijszerszámokat, melyet gyöngycsigának híttak, közben közben sok féle színű öreg, mint egy kis alma, tengeri csigák *lévén* [’voltak’] *rá csinálva* (Apor 348)

1736: az nadrág hasítékjáig ért a salavári, ott belől, nadrágon ezüst vagy selyem sinór *lévén* [’volt’] *rákva* két renddel, az sinórok végiben fél ujjnyi ezüst vastag tők, azokat sinóron által vonták a salavári lyukain s úgy kötötték az nadrághoz (Apor 353)

Az igevev szerkezetek variációja tehát igen széles körű a korszakban – részben a finit értékű használatától függetlenül, részben viszont a ragozott igével **egyre teljesebb megfeleltethetőséget** mutatva.

A határozói igevev ugyanakkor nemcsak a finitség felé mozdulhattak el a korszakban, hanem a **beágyazottság felé** is. A továbbiakban a saját alanyú (= idő) *kelve* ~

kelvén igenévvel konstruált szerkezetről lesz szó, amely a **ragvonzó névutóvá** válás felé indult el (még a középmagyar korszak előtt):

1757: semmi nyúgadalmok nem vólt egy nap s egy éjjel. *Más napra kelve* nevezett Aszszonynak edgyik Leánya oda ment (Bosz. 3: 487. sz.)

Mivel a *-ra/-re kelvén ~ kelve* szerkezetet idővel egyfajta stílusbeli jelöltség (az irodalomban tájnyelvi, illetőleg informális hatás) jellemzi, feltételezhető, hogy akár már a tanúvallomásokban és levelekben is a mindennapi beszélt nyelvet idéző fordulatnak számított. Ugyanakkor számos egyéb szövegtípusban kimutatható a középmagyar korszak után is (a történetírástól a szakkönyveken és a sajtón át a mesékig, részletesen a szótári besorolás problémáival együtt: VARGA 2014b). Az **időfolytonosság** tehát nemcsak tagmondatok és mondatok között értelmezhető, hanem **szerkezeti szinten** is – illetőleg éppen a mondat és a szerkezet szintje közötti átmenetet jelzi az igeneves szerkezetek névutóvá válása. A *kelve ~ kelvén* váltakozó használatai különösen érzékletesen példázzák az éppen zajló változást a korszakban.

A középmagyar kor levelezése és boszorkányperei alapján a leggyakoribb határozói bővítménye a *másnapra* (beleértve a *harmadnapra*, *hatodik napra*, *következő napra* előfordulásait is) volt; ezt követi az *éjjelre/éjszakára*. A nagyobb időtartam (*tavasza*, *kikeletre*, *nyárra*, *harmadik évre*, *negyedik évre*) sem példátlan.

Egyes határozói igenevek ragvonzó névutóvá válása jellegzetes példája a **grammatikalizációnak**. A középmagyar kor során elterjedt ragvonzó névutók esetében szembetűnő, hogy megőrizték az igenévi funkciót is (DÉR 2008a: 21, 25–7). A jelentésváltozás egyik alapvető formája a helyviszony, a térbeli tapasztalat metaforikus kiterjesztése az időre. Nem meglepő tehát, hogy olyan igék határozói igeneves alakjai indulnak el az időviszonyt jelentő névutóvá válás felé, amelyek mozgást jelentenek: *múlva*, *jutva*, *kelve*. Első jelentéseit tekintve ez legközvetlenebbül a *múlik* esetében mutatható ki: 1. mozgás, haladás ('elhalad valami mellett'); 2. időbeli mozgás; 3. megszűnés (vö. TESz.). A határozói igenév teljesen határozói értékűvé válik akkor, ha az állítmányhoz képest pusztán időt (állapotot, módot) fejez ki. A határozói jelentés megerősödése a szerkezetben névutó kialakulásához vezethet (a *múlva* alakulástörténete kapcsán ZSILINSZKY 1991: 450).

Saját alanyú igenévből is keletkezhet névutó akkor, ha bővítménye mindig az idővel kapcsolatos (KÁROLY 1956: 169; ZSILINSZKY 1991: 450–451; D. MÁTAI 2003: 419). A kései ómagyarban a *múlván ~ múlva* válik ilyen módon névutóvá (ZSILINSZKY 1992: 702). Igeneves szerkezetként alapjelentése 'miután az alapszóban jelzett időtartam elmúlt'. A

gyakori együttállás miatt válhatott időre vonatkozó alanyának névutójává ('idő telve' értelemben, vö. SEBESTYÉN 1965: 79). A folyamat kifejezéséhez a középmagyar kor során már szükséges az igekötő:

1746: *el mulván* eképpen nigy eött nap, egyszer korán regvel feiésnek üdeién széntén az Istaloban lévén a fatens (Bosz. 2: 294. sz.)

Szintén folyamatot fejez ki a következő két részletben, finit jellegű funkcióban:

1742: az alatt *kevés üdő mulván* (már ellis felejtette a Fatens Aszony gondolván ha lészen néki meg adja) (Bosz. 2: 278. sz.)

1742: Jurinkovics István a Fatens Aszont ell menvén fenegette, *ez is abban mulván* (Bosz. 2: 278. sz.)

A *múlva* az adott időtartam elmúlásakor bekövetkező eseményhez képest értelmezhető, egy olyan folyamatként (és körülményként) felfogva, amelynek van egy kezdőpontja a háttérben, de a cél, a végpont – adott időszak eltelése – válik benne hangsúlyossá. Nagy szerepe lehetett a *múlva* névutóvá válásában annak a ténynek, hogy egészen rövid és nagyon hosszú időtartamra egyaránt vonatkozhat, sokféle időt kifejező bővítménnyel társulhat.

Emellett a szakirodalom megjegyzi, hogy a 12. században már a *jutva* is mutatja a folyamat kezdetét (vö. *bírságnap jutva* (HBK.); további használatáról: BENKŐ 1980: 287). A *bírságnap jutva* szintén időpont elérékezésére vonatkozik, tanúvallomásokban pedig ragos bővítménnyel is megtaláljuk, *virradtára jutván* (Bosz. 1: 61. sz, 1716). A *jutva* esetében, amellet, hogy érezhető benne az igenév „mellékmondat-sűrítő” funkciója, így átmeneti maradt (vö. a *múlva* kapcsán ZSILINSZKY 1991: 451; D. MÁTAI 2003: 228), a független alany azonosítása is nehézséget okozhatott (ez a *múlva* esetében nem merül fel). A *jut* időre vonatkozó szerepe a későbbiekben háttérbe szorul, valószínűleg ezért nem vált névutóvá.

A szakirodalom vitathatónak tartja, hogy a *valamire kelve* ~ *kelvén* típusú szókapcsolatok a középmagyar kor során **névutóvá váltak-e**. Sebestyén Árpád névutókkal foglalkozó rendszerező munkájában listászerűen összefoglalja azokat a névutókat, amelyeket a korábbi szakirodalom vitatottnak tekint: itt a *-re kelve* nem szerepel, ahogy a visszaszorult, kihalt névutók sorában sem (SEBESTYÉN 1965: 18–22, 231).

Egyes szerzők azonban regisztrálják ezt a szófajváltást (HORVÁTH 1991: 56–57; összefoglaló munkában, az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” harmadik kötetéből származó példákra hivatkozva, D. MÁTAI 2003: 651). Dér Csilla Ilona is megjegyzi, hogy egyelőre

vitatható, hogy a *-ra/-re kelve* ténylegesen névutóvá vált-e (DÉR 2004: 37; ugyanakkor egy későbbi munkájában jegyzi a középmagyar kor során kialakult és elterjedt névutók között, vö. DÉR 2008a: 21, 25–27; DÉR 2008b: 118–126 idevonatkozó táblázataiban viszont nem található meg ez az elem). A 16–18. századi boszorkányperek és levelek szövegeiben azt láthatjuk, hogy váltakozhatott a *finít* értékű és nem *finít*, de igenévi használat a névutóival (TMK jelenleg összesen 112 adata alapján, kiegészítve további forráskiadások anyagaival). Ha megvalósult is a szófajváltás a 16. században, a névutói és az igenévi használat egészen a 20. századig váltakozik.

A *múlik*-hoz hasonlóan a *jut* és a *kel* első jelentései között is szerepel a helyváltoztatás (TESz.). A *kel* esetében a következő jelentések lényegesek (vö. TESz.): 1. helyváltoztatás; 3. 'fektéből/ültéből feláll', 'ébred'; 7. 'cselekvésbe kezd'. Érdekes megjegyezni, hogy a *kel* több metaforikus használatában inkább a cselekvés kezdete válik fontossá: *útra kel*, *versenyre kel*, *védelmére kel*. Ezekkel ellentétben az időviszonyra vonatkozó igeneves és később névutói használat az általános helyváltoztatásból indulhatott ki, ugyanis itt éppen az időbeli pontra való megérkezés, a folyamat végpontja/célja válik fontossá, ezt mutatja a ragvonzás is: *-ra/-re*. Ahogy jeleztem, az időbeli pont tekintetében természetesen kezdetről van szó.

Itt érdemes megemlíteni, hogy Nádasdy Tamás levelezésében más vonzattal is előfordul a szerkezet, a lativusi irányt megtartva:

1545: Ezen útba nyilván megértettem, hogy király ú fölsége nem késik Prágába, hanem *hétbe kelve* Bécsbe indul (Nád. p. 1–2)

1559: Ma estve megjövö királ az vadászatból, reménlem az úr Istent, hogy immár *keddbe kelve* elbocsát (Nád- p. 43)

Nála sem példátlan *-ra/-re* vonzattal:

1554: de ezt végeztem, hogy mindjárást *böjtre kelve* Sárkányt Velenczébe bocsássam (Nád. p. 12)

A korszak más levelezéseiből is ez a vonzat adatható:

1569: chjaszar ew feolsege Slesyaba akar mennj mjndjarast ez *beöjtre keolwe* (Svetk. 123. sz.)

Némi váltakozás a boszorkánypereknél is előfordul:

1741: és az Fejér Ilonának tuttára esvén, azon étszaka, elsőben meg vénhedett Német, azután maga férje, harmadik etszaka fekete, negyedik etszaka fejr eb, ötödik *etszakán*

kelvén pedig egy nagy pej Ló képében meg nyomattatott, el erőltetett, s nyomorittatott (Bosz. 2: 359.sz.)

Ugyanebben a kihallgatásban megtalálható a *-ra/-re* vonzattal is, így az „*etszakán kelvén*” kontamináció eredménye is lehet (*éjszakán X éjszakára kelvén*):

1741: *más hétre kelvén* pedégh, minden étszaka ugyan annyiszor törte, és sanyargatta á Fatenst (Bosz. 2: 359. sz.)

Amikor a névutók éppen kialakulóban, terjedőben vannak, a mai kompetenciából kiindulva az adatok alapján nehezen kategorizálhatók (DÉR 2004: 38). A 16–18. századi magánéleti szövegek megerősítik azt a megállapítást, hogy a középmagyar korszak során elterjedté vált ragvonzó névutók megőrzik az igenévi funkciójukat is (DÉR 2008a: 21). A szófaj azonosításában korábban fontos érvnek tartották a szórendi pozíciót: ha a ragos névszó megelőzte az igenevet, akkor a szerkezet névutónak számított, ha követte, akkor igenévinek (KÁROLY 1953: 462). Több vizsgálat rámutatott azonban arra, hogy bár a szórend lehet támpont a kategória meghatározásában, önmagában nem elégséges kritérium, hiszen a grammatikai viszony jelöltségéből adódóan a ragos névszó „elmozoghat”, helye változhat (SEBESTYÉN 1965: 230; DÉR 2004: 41–42; DÉR 2008a: 23).

Mivel a *valamire kelve* eddigi előfordulásai között nem szerepel olyan, ahol más lenne a szórend (az eddig adatok szerint nincs olyan, hogy „*kelve valamire*”), maga a szerkezet mégsem minden esetben tekinthető névutónak, ebben az esetben a KÁROLY-féle kritériumot ki kell egészíteni mondattani szempontokkal (noha a szófaji kategória azonosítása más középmagyar kori ragvonzó névutók esetében sem maradéktalanul sikeres, vö. DÉR 2004: 42). A **változási folyamat** egy adott időszakban **variációként** mutatkozhat meg. Ha a szerkezet megfeleltethető a bővítményben szereplő határozószónak, és/vagy megelőzi a mondat tárgya, alanya és/vagy az állítmány, akkor névutói használatúként azonosítható, míg a változás kevésbé előrehaladott akkor, amikor az igenév saját alanya explicit, és/vagy a szerkezetben többé-kevésbé finit jellegűvé válik.

A skála e **távolabbi végpontján** az igenév **folyamatjellege** kerül előtérbe:

1745: *harmadik vasárnapra kelvén, es* a Tanu fejnyi ki menván, csak akkor vette Czákinét észre, mikor mellette el ment (Bosz. 2: 293. sz.)

1741: mind a két halántékjában nagy fájdalmat érzedeni kezdett; *ejelre kelvén pedig,* s a fatensis magát nyugalomnak adván [...] (Bosz. 2: 359. sz.)

A bővítményben jelzett időszak megismétlődhet (koreferenciaként) a mondatban. Ezekben a példákban 'elérkezett az éjszaka' jelentésnek feleltethető meg:

1716: Ezek után *éczakára kelvén, ugyanazon éczakán* nagy jajszóval fölsivalkodott a fatens leánya (MBF. 1: 68)

1771: Nemes Mihály így szollott, el mene a Sobrákné, de valamellyikünket még az éczaka meg teker. *Éczakára kelvén*, történt hogy Nemes Istvánnak egy jó nevendékeny Fiának ugyan azon éczaka a lába bokáját ki fordította (Bosz. 3: 512. sz.)

Megfigyelhető ugyanakkor az igeneves szerkezet körülményértékű „**tagmondatsűrítő** funkciója” is (vö. a *múlva* kapcsán ZSILINSZKY 1991: 451):

1756: *harmadik éjczakára kelvén, ismét* egy kalapos le eresztett haju személyt látott az ágya fejénél (Bosz. 2: 404. sz.)

1745: *más napra kelvén, ismét regvel* korán emlétett Szilvásiné ell mene a Fatenshez (Bosz. 2: 291. sz.)

Ilyenkor a szintagma inkább 'miután érkezett a harmadik éjszaka/következő nap' típusú körülményként, **határozóként** értelmezhető.

Szintén a **körülményértékű** igenévi használatot mutatja az **explicit saját alanya**, az *idő*:

1745: *Estvére kelvén az üdő* Edvy István az Csordáshoz ment, tudakozván az lovait (Bosz. 2: 289. sz.)

1716: *eczakára kelvén pedig az üdő*, az fatens le fekszik az maga házánál (Bosz. 1: 61. sz.)

1752: és *éjjelre kelvén az üdő*, lefeküttek a hajóban egymás mellé (MBF. 2: 114)

Lehet saját alany a *dolog* is ('az események alakulása' értelemben):

1716: *Másnapra kelvén a dolog*, a midőn sok becsülletes aszszonyok jöttek volna ujjokban a fatens fonala nézésére (Bosz. 1: 61. sz.)

1741: *estvére kelvén a dologh*, midőn a Fatens ki(!) fekütt az Urával nagy veszekedést, és káromkodást halottak (Bosz. 1: 95. sz.)

Az sem példátlan, hogy az igenév alanya jelzőt kap; szépirodalmi szövegben:

1786: *mafad'-napra kelvén a' kellemetes idő*: megindúltának Cfanád' tájjékáról (Dugonics 154: MTSzt.)

A **névutóvá válást** mutatja viszont az a tény, hogy a saját alany nem szükségszerűen explicit, már a 16. században sem. A tanúvallomásokból származó adatoknak is csupán 4%-ában jelenik meg, ugyanakkor más műfajokban vagy szerzőtől függően értelemszerűen mások lehetnek az arányok:

1734: A leg közeleb el múlt áldozó csütörtök hetiben a Szőlőjében dolgoztatvan *éczakára kelvén* a Szőlőjében hált (Bosz. 1: 85. sz.)

1705: Hiszem Istenemet, *nyárra kelve* dragonyos sem igen lesz belőle (Károlyi 1: 38. sz.)

Az is a névutói szerep felé mutat, ha az igeneves szerkezet jelentése teljesen megfeleltethető a bővítményben szereplő határozószónak (*másnapra kelve*: 'másnap'):

1748: *más napra kelvén* igyekezet ugjan küldenyi maga leánya által teifölt, de feles dolgai miát el mult (Bosz. 2: 295. sz.)

1745: ugy kinlodot, az után *harmad* vagy *negyed napra kelvén* a nyavala mind rajta volt (Bosz. 2: 290. sz.)

Jó néhány esetben a szerkezetet megelőzi a mondat tárgya, alanya és/vagy az állítmány, ezáltal a mai kompetencia alapján is inkább névutónak érezhető:

1714: és mondotta néki gyogyics megh gyermekemet mert rosszszul jársz a mint azon Kapta Sophi az gyermekhez jöt *mas napra kelve* s kirdezte az fatenstől (Bosz. 1: 23. sz.)

1735: ezen Tanu itt Ladányon laktában Szarka Ersébethel öszve szollalkozván, ez előtt circiter esztendővel, az Fatenset akkor *eczakára kelve* megh nyomta (Bosz. 2: 346)

1729: és igen hideg lévén akkor *estére kelve*, az mikor osztán éca az nagy hó esett (MBF. 3: 179)

Emellett **általánosabbá válik** az igenévben kifejezett tartalom, időviszony: *estére kelve* 'az este elérkeztével' → 'este'. Erre már a tanúvallomásokban is van példa, jelezve a szinonímiát:

1757: hogy akkor *Csötörtökre kelve* vigyázzanak [...] akkor következő *csütörtökön* vigyázzanak (Bosz. 3: 481. sz.).

A határozói igenevek finit jellegűvé válásához hasonlóan a *kelve~kelvén* névutóvá grammatikalizálódása is úgynevezett **zsákutcás változásnak** tekinthető (lásd még GUGÁN 2006). A grammatikai–pragmatikai változások egyik alapvető motivációja a gazdaságosság és az explicit/expresszív kifejezés mód igényének együttes jelenléte (HOPPER–TRAUGOTT 2003: 84–88). A mindig is gyakoribb használatú *múlva* általánossá vált jelentéséből adódóan

annak ellenére is kifejezi az időpont elérkezését, hogy nem határozóragos a bővítménye. Noha a középmagyarban, sőt a 19. században is változatos határozói bővítmények kapcsolódtak a *kelve* ~ *kelvén* igenévhez, nem volt annyira korlátlan, mint a *múlva*, ugyanis legalább napszakváltásnyi időtartamot kellett átfognia (nincs adat például „fél órára kelve” vagy „öt percre kelve” típusú alakokra). Emellett, ahogy a szótári besorolások egy részéből kiderül, az igenév alanyának azonosítása problematikusává válhatott. A grammatikai különbség a *múlva* és a *kelve* között idővel valószínűleg stílusbeli lett, mintha valamiféle (választékos, régies, népies) hatás, hangulat megidézéséhez alkalmaznák a szépirodalomban. A kifejezés keltette régies hangulat, a mesei visszatérő motívumként jellemző előfordulás, valamint az explicit alanyos és a névutós használat váltakozása azt támogatja, hogy szólásszerűvé vált fordulatként értékeljük a *másnapra kelve* típusú szerkezeteket.

Ahogy arról volt szó, Gugán Katalin felveti a határozói igenevek finit jellegűvé válása kapcsán, hogy ez a változás is grammatikalizációnak tekinthető: elsősorban olyan értelemben, hogy az adott elem, szerkezet új(abb) funkciókat nyer (GUGÁN 2006: 71). A grammatikalizációnak számos meghatározása ismeretes (kritikai bemutatással lásd DÉR 2008b: 7–8; 12–18). A fogalom további újraértelmezése kapcsán Dér Csilla Ilona 2 invariáns jegyet különít el: a speciális szemantikai változást és a speciális kategóriaváltást. Mindkét jellemző egyirányú és fokozatosságot mutat (sorrendjük vitatott). A szemantikai változás általában azt jelenti, hogy a nyelvi egység a referenciális jelentéséből veszít, ezzel párhuzamosan viszont funkcionális (grammatikai/pragmatikai) jelentésre tesz szert (HOPPER–TRAUGOTT 2003: 95–94; DÉR 2013a: 25–27). A kategóriaváltás szerkezeti újrakezelés nélkül is lehetséges és nem kizárólag szófajváltásként jelenik meg (TRAUGOTT 2012: 21–24; DÉR 2013a: 18–20). A szerkezeti változás bizonyos korlátok között zajlik. A magyarban a toldalékszintű formává redukálódás, csak egyes raggá váló névutók esetében jellemző (DÉR 2008a 30–31). A grammatikalizáció emellett nem jelenti azt, hogy a forrásszerkezet vagy annak egy része ne maradhatna autonóm is, például a középmagyar kor határozói igenévi alapú ragvonzó névutói esetében (a *valamitől fogva*; DÉR 2008b: 22–23).

A határozói igenevek finitté válása kapcsán nem a *-ván/-vén* képzőt érinti közvetlenül a változás, még csak nem is a képzett szót, hanem a tagmondatot, amelyben szerepel. A változás mondat szinten, sőt szövegszinten valósul meg, hiszen a szerkezet általában a kapcsolóelemek, a koreferencia vagy éppen a diskurzusszintek közötti váltás által értelmezhető finitként. A tipikus változási sor tehát szöveg > mondat > szintagma > morféma > zéró, ehelyett azonban ez a változás a szövegtől a szövegig értelmezhető (vö. még GUGÁN 2006). Az ilyen típusú változás nyitott grammatikai/lexikai osztályból indul ki. Az igenevek

esetében a predikatív jelleg felerősödése miatt mondhatjuk azt, hogy további funkcionális jelentésre tesz szert. A változás része a szemantikai általánosulás (DÉR 2008a 28; NICOLLE 2012: 407–409), ez az igenevekre annyiban érvényes, hogy bármilyen ige-tőből képzett -*ván/-vén* képzős formából lehetett a középmagyarban finit igeneves szerkezet. További kutatást igényel azonban annak a pragmatikai környezetnek a meghatározása, amelyben a változás megindult.

Összességében problematikus lenne **nagyságrendileg összevetni** a finit értékű igeneves szerkezetek előfordulását az összes igealakéval. Értelemszerűen vannak olyan tartalmak, amelyek kategorikusan igével vannak kifejezve a szövegcsoporthoz. A vallomás felépítésével együtt jár, hogy az információ forrására vonatkozó utalások szerepeljenek, szinte kizárólag igével. Azonban ez a tendencia sem teljesen kivétel nélküli:

1735: isméri a Deutrumban nevezett Szabó György, és annak hűtös társa Bodor Kata Szemelleket, és ednehány esztendőkhig vélek is *lakván, de* eö semmit felölök *sem tudván sem halván sem* nem tapasztalt, seminemő ollas bűbajos boszorkánságot (Bosz. 2: 412. sz.)

A **közlésigék** ugyancsak nem teljes csoportján tettem kísérletet arra, hogy az igenevek hozzávetőleges arányait megragadjam a TMK alapján, az eredmény e téren is változatos:

	<i>mond</i>	<i>felel</i>	<i>kérd</i>	<i>kérdez</i>	<i>beszél</i>	<i>szól</i>
szótő	4785	1032	228	276	455	374
igeneves	751 (15,7%)	94 (9%)	19 (8%)	60 (22%)	9 (2%)	31 (8%)
igenevesből finit jellegű	164 (21,8%)	82 (87%)	12 (63%)	32 (53%)	4 (44%)	4 (13%)

4. táblázat: Közlésigék igeneves variációja a TMK-ban

A leggyakoribb közlésige a szövegtípusban, más regiszterekhez hasonlóan (vö. DÖMÖTÖR 2002: 61–62), a *mond*, igeneves változatban is ez fordul elő legtöbbször. Ugyanakkor nem minden igeneves előfordulását után követi idézet, így a finit jellegű változat is kisebb arányú. A *felel* a *mond*-hoz képest ritkább, de összességében jelentősnek mondható. Bár a *felelvén* csekély előfordulása, annak jelentős része finit szerepű (nem mindig idézet-bevezető funkcióban). A változatosságot jelzi, hogy a *kérd* és a *kérdez* jelentősen eltér az igeneves változatok és azon belül a finit értékűek arányában.

Ha a finit jellegű igenévi változatokat összevetjük az igés találatokkal is, az előbbieket a leggyakoribb előfordulásnál is az esetek kevesebb mint 10%-át teszik ki; a közlésigék esetében tehát beszélhetünk **használatbeli rendszerességről**, de tényleges versengésről nem. A finit jellegű használatok ugyanakkor az igeneves előfordulások jelentősebb részét teszik ki, ezzel is alátámasztva, hogy az idézés, a közlés gyakran önálló eseményként szerepel a tanúvallomásokban, nem pusztán határozóval kifejezett körülményként. A szövegtípus ezen a téren annyiban mutat változást, hogy a 16. századi anyagban alig fordul elő igeneves változat a közlésigékben (4 adat, mind a *mond* alternatíváiként). Nem egyértelmű azonban, hogy ez pusztán időbeli, vagy területi korreláció is – a kolozsvári forrásról lévén szó. Kutatást igényel továbbá az is, hogy ez utóbbi forrás változatosabb igeidő-használata (jelen + *vala*, jelen + *volt*, *-á/-é* jeles múlt) befolyásolhatta-e az igeneves szerkezet ritkább előfordulását.

A finit jellegű *-ván/-vén* képzős határozói igeneves szerkezet mint a ragozott ige **rendszeres mondattani szinonimája** igazolhatóvá vált – a boszorkányper szövegtípusában is. A funkcionális hasonlóság azonban másképpen valósul meg ebben a változatban, mint akkor, ha az igenév körülményt fejez ki. A *-ván/-vén* képzős igenév általános jelentésösszetevője a folyamat és a körülmény együttese, azonban az adatok alapján voltak olyan szövegformálási helyzetek, ahol előtérbe került az a folyamatjelleg (illetőleg tartalomadás), amelyet általában az igei állítmány képvisel. A tanúvallomásokban ez a variáció főként akkor feltűnő, ha ugyanarról az eseményről, állapotról több tanú is nyilatkozik, **más-más megformálásban** (a lejegyzők láthatóan nem minden téren törekedtek egységesítésre). A funkció értelmezéséhez azonban (manapság legalábbis) szükséges a tágabb kontextus ismerete, ahogyan a grammatikai „jelöletlenség” miatt például az alanyok azonosításához is. A finit jellegű határozói igenév a kognitív mondatfelfogásba mindenesetre nem illeszkedik bele (a finitség kapcsán CRISTOFARO 2007). A funkcionális kognitív megközelítés szerint a ragozott ige elemi vagy magmondatnak tekinthető; a mondat/esemény minden fontos összetevőjét jelöli sematikusán (a fogalmi tartalom szempontjából egyszerű, elvont grammatikai fokon), ezeket a főnevek és egyéb bővítmények teszik explicitté, fejtik ki. A folyamat (proto)tipikus jelölője a ragozott ige, ugyanakkor összetett módon, például főnévi igenév (vagy névszó) + segédige szerkezetben is kifejezhető (TOLCSVAI NAGY 2013). Itt érdemes újra kiemelni, hogy a történeti anyagban van példa a határozói igenév „segédigei”, **kopulaként** való használatára is (finit értékű és kevésbé finit használatban egyaránt).

A variáció **társadalmi beágyazottságáról** egyelőre keveset lehet elmondani – inkább negatív eredményekként megfogalmazva. Noha a boszorkányperes

tanúvallomásokban kiugrónak tűnhet a kétezer fölötti adatszám, az igei állítmányhoz képest valójában ritkának bizonyulnak a szövegtípusban. A jelenség azért sem kifejezetten a jogi, hivatalos stílusbeli normatörekvés része, mert megjelenése az egyes szövegekben éppúgy esetlegesnek mutatkozik, mint más forrásokban (nem valószínűsíthető olyan grammatikai vagy egyéb környezet, ahol „kötelező” ezt a változatot választani). A formulaszintű megoldások tipikusan határozói funkcióval használatosak, így ki kellett szűrni őket.

Egyébként is hiba lenne egy az egyben visszavetíteni a most vizsgált korszakra a *-ván/-vén* képzős igenevek mai stílusbeli jelöltségét, hiszen a 16–18. századi használata (a finit értéktől függetlenül is) sokkal kiterjedtebb és általánosabb, mint napjainkban. Az igealakokkal való szinonímia és a finti értékű variánsként való működés nemcsak a tanúvallomásokban mutatkozik meg (további példákat magánlevelezésekből, önéletrázásokból és történetírásokból: VARGA 2014a; 2015a). Egyelőre még csak nem is mutatkozik olyan társadalmi csoport, amellyel korrelációt jelezne a használat (a házastársi, családi levelezések alapján a nők is használják, informális helyzetben is). A finit jellegű határozói igeneves szerkezeti megoldás a tárgyalt korszaknál később sem ismeretlen, így a jelenség visszaszorulásának okait nem áll módomban tárgyalni. A mai nyelvhasználat is őriz bizonyos nyomokat a korábbi használatból. A hagyományos leíró szakirodalom szerint a *-ván/-vén* képzős igenév lazábban kapcsolódik az alaptaghoz, s olykor mellékmondatszerűnek értelmeződhet, erre utal a központosítás (LENGYEL 2000a: 237–239).

A *ván/-vén* képző használata a 19. század során vált ritkábbá és stílusosan jelöltebbé a *-va/-ve* változathoz képest. A 19. század végi, 20. század eleji szépirodalom egy része karikírozva, stílusparódiával reflektál arra, hogy az országgyűlés, a katonaság, a hivatali nyelvhasználat sajátosságai, köztük az igeneves szerkezetek gyakorisága, a választékosnak, ünnepélyesnek szánt stílus része lettek, olyan társadalmi csoportokban is, mint az „iparosok”, szolgák, parasztok (többek között Jókai és Mikszáth művei nyomán J. SOLTÉSZ 1988: 884). Nemcsak a sűrű használatra utaltak az írók, hanem az akkorra már vélhetően szokatlanná is vált megoldásokra – J. Soltész is kiemeli, hogy a kérdéses regényalakok szövegében „a *-ván/-vén* képzős határozói igenév még állítmányt is pótolhat” (példákkal, 1988: 884–885). A kérdés mindenesetre további vizsgálatokat igényel, bevonva olyan fikciós, de a beszélt nyelvhez kapcsolódó, abból merítő forrásokat is, mint a 18. század végi, 19. század eleji iskoladramák.

4.3. Szövegszerveződés és variáció. Részben elszakadva az igeneves variáns szerkezeti beágyazottságától, az alábbiakban a szövegtípusra jellemző koherenciáról lesz

szó. Elsősorban azokról a viszonyokról lesz szó, amelyek a **tematikus koherencia** részeinek tekinthetők (vö. GIVÓN 1990, lásd még 4.1.), alkalmazva a szövegtípusra. Ilyen a tanúvallomásokban felidézett történetek egyes epizódjainak **időbeli kapcsolódása**, a **részrtvevők azonosítása**, illetőleg hogy mi is minősül **önálló eseménynek**. E viszonyok **tendenciaszerű** megvalósulásait mutatom be – a boszorkányperes szövegtípusra jellemző megoldások egy részét a szövegváltozatokon keresztül azonosítva. Emellett szó lesz arról, hogy mely szövegformálási sajátosságok mutatnak korrelációt a **perceptív** vagy a **prezentatív** konstruálással. Ahogy arról már volt szó, a határozói igenév mondatbeli szerepének azonosításához (szinkrón értelemben legalábbis) is a kohézió szempontjából lényeges grammatikai elemek szükségesek, így arra is érdemes kitérni, hogy a kapcsolóelemek megoszlása hogyan történik legalábbis a finit jellegű igeneves variáns esetében.

A kategóriák meghatározása magyarázatra szorul, ugyanis vannak közöttük részleges átfedések, illetőleg a koreferencia általánosabb, szövegszintű kategória a mellérendelő vagy az alárendelő kötőszókhöz képest. Ugyanakkor a tematikus koherencia szempontjából idő- és cselekvésfolytonosságot egyaránt kódolhat mellérendelés és alárendelés (a finitség szempontjából azonban problematikus lenne őket egy kategóriában kezelni). Mind a mellérendelő, mind az alárendelő viszony más-más aspektusa is megfigyelhető a vizsgált anyagban (az alárendelés kapcsán a tartalomadásról már volt szó a szerkezeti beágyazottság kapcsán, vö. 4.2.4.) – ezúttal az időbeli és az oksági folytonosságokról lesz szó részletesen.

A referensfolytonosság azonban nemcsak kötőszók formájában jelenhet meg, hanem lexikai koreferenciaként is. Emellett többek között a szereplőkön keresztül is működtethető az időbeli folytonosság. Noha a koreferenciának bizonyos értelemben alete az áljelzői és álvonatkozói kapcsolódás, jelzésértékű a szövegtípus szempontjából a kapcsolódási mód viszonylagos gyakorisága (a korszak más regisztereiben is közepesen gyakorinak számít, vö. DÖMÖTÖR 2006: 38).

Az „**egyéb**” csoportba általában az olyan szövegrészek kerültek, amelyekben azok az elemek, amelyek bizonyos értelemben tagmondatkapcsolónak tekinthetők, de nem illeszkednek a tipikus kötőszó kategóriájába, így az igeneves szerkezet finit értékét nem egyértelműen jelzik, mint az *is*, a *csak*, *csakhamar* vagy a *hát*:

1743: egy Tásráat *küldvén* Horváth Lucza a Fatensnek, meg *is* edte (Bosz. 2: 278. sz.)

1726: de nem *szolhatvan* neki, *csak* fejemben csapja a kantárt (Bosz. 2: 308. sz.)

?1732: az után *viszsa menvén* ismét a lakodalmas házhoz, *hát* már helyén vagyon az a szakácsné szálja (Bosz. 2: 272. sz.)

A 2418 igeneves szerkezet koherenciaviszonyok szerinti megoszlása alább látható:

	mellérendelés	újraemlítés: névmás/lexikai elem	idézet	alárendelő	egyéb	áljelzői, ál- vonatkozó
2418	614 (25%)	524 (22%)	479 (20%)	366 (15%)	229 (9%)	206 (8%)

5. táblázat: Finit jellegű igeneves szerkezetek koherenciaviszonyai

Az arányok mellett részben kitekintünk a nem igeneves megformálásra is, a tendenciáknak tekinthető megoldásokra. Többféle kapcsolóelem jelölheti a jelentésviszonyokat egy-egy szövegrészben, ilyen értelemben nem kifejezetten élesek a kategóriák – mivel a funkció azonosításában nemcsak az igeneves szerkezetet követő kapcsolóelemnek lehet szerepe, hanem a megelőzőnek is, például:

1742: *a midőn az házát adta neki akkor igen megh haragudván reá, s azért boszuságában rontotta ell az lovát* (Bosz. 2: 284. sz.)

Ez a fajta **többszörös jelöltség** igei állítmány esetében is jellemző – így feltehetően a szövegtípus egyik sajátossága.

4.3.1. Időfolytonosság és mellérendelő viszonyok. Ahogy arról volt szó, a legjellemzőbb grammatikai helyzet, ahol az igeneves szerkezet finit értékűként jelenik meg, a mellérendelő szerkesztésmód – az esetek mintegy negyedében (beleértve az ellentét jelölését is):

1741: ezek után két Társaival Vörös Ilona *el repülván* Duna felé, *s* el tűnt (Bosz. 2: 357. sz.)

Nem ritkán további vonatkozó vagy épp mutatónévmással is kifejezett tartalmak (szövegszinten koreferencia) irányítja a figyelmet:

1745: kiis egy kevésbé az Dagadást *föl meczvén, és abbul* darab csontokat, darab ruhát, és más afféle Gazságot szedet ki az sebgýébül (Bosz. 2: 292. sz.)

A korszakkal párhuzamba állítható angol tanúvallomásokban is a narratíva részeként az eseményeket összekötve kap teret az *és*-sel kapcsolás (míg a tanító célzatú művekre a mondatrészeket, főként szinonimákat vagy közel-szinonimákat kötő *és* jellemző, vö.

CULPEPER–KYTÖ 2010: 182–183). Az angol szakirodalom kimutatja az *és*-sel kapcsolt tagmondatok csökkenő tendenciáját az írott műfajokban – hangsúlyozva azt is, hogy a 17. század közepéig-végéig a tagmondatszintű kapcsolódás közelebbi hasonlóságot mutat a modern beszélt nyelvhez, mint az írottéhoz (CULPEPER–KYTÖ 2010: 172–173; 183).

A magyarban az alárendelő mondatok fajtái és a szövegtípusok közötti összefüggést feltáró kvantitatív vizsgálat kimutatta, hogy a jogi szövegnek számító boszorkányperekben kiemelkedik az időviszonyítást jelölő és a tárgyi mellékmondatok gyakorisága (HAADER 2008b: 255). Ez utóbbi részben abból adódik, hogy tanúknak gyakran reflektálniuk kell az információ forrására. Az *és* előfordulása ezzel együtt a tanúvallomásokban is jelentős (Culpeper és Kytö korpuszához képest a TMK-ban jelenleg háromszor annyi, 12409 találat adathozható, ebből 7498 előfordulás tanúvallomásokban, ami több mint négyszer annyi, mint az angol korpuszban, ráadásul a szövegtípusnak megfelelően kevésbé kötődik olyan módon a formulákhoz, mint például a levelekben szokásos *tekintetes és nagyságos* típusú frázisszintű megoldások).

Az időfolytonosság szempontjából a mellérendelésre elsősorban az **időbeli egymásra következés** kifejezése jellemző, míg az egyidejűség kevésbé (vö. az involvált nyelvhasználatra is jellemző tagmondatkapcsoló úgynevezett *narrative and*, CULPEPER–KYTÖ 2010: 171–173):

1730: hanem sok üdövel ezen Fatens házához *oda menvén*, azon Bernáth Klára, *és* mondotta ezen Fatensnek és Feleségének (Bosz. 2: 313. sz.)

1745: tudni illik Rácz Eörse uj esztendő nap estén szalonnát *kírvén* a Fatenstül, *és* mégh akkoron megh nem livén kezdve a szalonna, néki nem adott (Bosz. 2: 292. sz.)

Az igeneves szerkezetet követő *azután* szerepe az *és*-sel állítható párhuzamba, kevésbé feltételezhető, hogy az igenév nem önálló eseményt fejez ki; az igével megkonstruált 1042 találatból ugyanis mindössze ötször szerepel a megelőző tagmondatban *minekutána*. Nem jellemző tehát, hogy az inherens, sorrendből is eredő egymásra következés többszörös jelölést kapna:

1716: azzal [’akkor’] tsak *el menvén* Jóczik házául a fatens, *az után* az Német edgj fáklya fával Jóczik házához ment (Bosz. 1: 61. sz.)

Az *és*-sel való megfeleltetést jelzi az együttes előfordulás is:

1737: egy alkalmatossággal ezen fatenst *megh fenegetvén* Csapo Martonne, *és az utan* maid hat Esztendeig kinlodot (Bosz. 1: 154. sz.)

4.3.2. Időfolytonosság, okság: alárendelő viszonyok. Az alárendelést tekintve az **időviszonyok** nem ritkán **többszörösen** jelölten fejeződnek ki a szövegtípusban – mind ígés, mind pedig igeneves tagmondatokban, szerkezetekben. Jellemző, hogy alárendelt tagmondatok **ékelődnek be** az *és*-sel is jelölt idő- és cselekvésviszonyok meghatározására, (tágon értelmezett) egyidejűséget jelölve:

1742: egy Quártélos Nemet katona *lévén* a Fatens házánál qvartélyban, *es a midőn* a tartás Kas Andrásnéra került volna, es ennyi vitt volna az katonának *akkor megh látván* azon Németh Kas Andrásnét, mivel maga is tudakos volt az Németh, azért *mingyárt* megh mondotta (Bosz. 2: 284. sz.)

Keresztszempontként megnézve a TMK *midőn* és *amidőn* (809 + 760 találat csak a boszorkányperekben), valamint a *mikor* és *amikor* (636 + 98 találat) elemeit, ezek a tagmondatok általában beágyazva, beékelődve fordulnak elő, így a mellékmondat tartalmát ismerjük meg előbb (a kései ómagyar szövegformáláshoz hasonlóan, vö. HAADER 1995: 593–594; 2003: 531).

Az esetek egy részében alárendelésbe ékelődik (általában az információ forrására vonatkozó főmondattal): *hogy (a)midőn*.

Egyidejűség esetében sem példátlan a jelenség:

1712: Tudja a Fatens bizonyossan, *hogy az midőn* Kis annával az Kenderekhez indultak volna, Kovács János és György Uraimékhoz *akadván akkoron* egészséges, és semmi nyavallyája nem volt (Bosz. 1: 60. sz.)

1723: nem különben halotta Bonczér Mihálnétul *a midőn* nagy nyavalyában *léven*, hogy mind emai napig nem egyébre gyanakodék (Bosz. 1: 63. sz.)

Mellérendelő viszonyban is jellemző: *és midőn, azonban midőn* (ez utóbbi további időviszonyításra is utalhat, olyankor az *azonban* 'azonnal' értelmű). A korszakon belül többek között a joginak számító szövegek sajátossága, hogy az egyik cselekvés idejét egy másikéval határozzák meg (HAADER 2008b: 255). A tanúvallomás szövegtípusában ez a szövegformálás azzal is magyarázható, hogy a tanúk évekkal korábbi eseményeket is többkevesebb részletezéssel idéznek fel. A finit értékű igeneves variációt ez kisebb mértékben érinti, mint az egymásra következés jelzése.

Az alárendeléssel kapcsolás másik aspektusa a finit jellegű igeneves szerkezet viszonyában a **témaváltással** függ össze, pontosabban azzal, hogy a megelőző tagmondatbeli esemény lezárt voltát jelzi, egyúttal új témát vezetve be:

1721: Jobbagy Erse fél fontt Szappant vett, azt *haza hozván, midün* alkalhabul ki húszták a tüzet, Jobbagy Örse két feli csapta azt a tüzet (Bosz. 1: 114. sz.)

1754: Ez előtt két Esztendővel a Tanú gyerek *ágyban esvén, mihelyest* el szülte, *azonnal* a Padláson rettenetes nagy Zörgés támadott (Bosz. 1: 158. sz.)

Az elől álló időhatározói tagmondatok a korszakban és korábban is hajlamosak tematikus fordulókön megjelenni (vö. az ómagyar legendavariánsok kapcsán BAKONYI 2008: 282). Az igeveves szerkezetek ilyenkor a lényegessé váló **szituációk háttérét** adják meg – tényszerű, **prezentatív** módon:

1755: le tett hite után vallya: hogy ennek előtte nyolcz esztendővel Szikora Györgynek Szomszedgya *lévén, midőn* Ecsery Annátul a Turót meg vette, nagy sirással Szikoráné el ment a Fatenshez (Bosz. 1: 100. sz.)

A fenti példában az időviszonyítást az *ennek előtte nyolc esztendővel* már explicitté teszi a befogadó számára, ugyanakkor a tagmondat előrevetít egy információt, amely a *midőn* kezdetű tagmondat utáni információt segít értelmezni. Hasonlóképpen:

1715: Egykor Tengeri buza kapalni *levén* az fatens *midőn* estve haza indult volna [...] (Bosz. 1: 32. sz.)

Az előző példához hasonlóan az alábbi is prezentatív 'volt' jelentésű; a tágabb kontextus mutatja az esemény közvetett viszonyát az előzményekhez, illetőleg azt, hogy nem folytatódik a történetmondás:

1743: [... azért megh köllöt nékj halnj.] A fatens mégh *akkor* kiss leánka *livin, a midőn* az Attyának halála törtint. ad 3tium nihil (Bosz. 2: 285. sz.)

Általánosságban a narratíva része a szövegtípusban az, hogy az időbeli, **közelebbről meg nem határozott** háttérviszonyok jelzésében szerepet kap az *egykor* ~ *egykoron* ~ *egykort* (jelentős, 648 előfordulással a TMK-ból). Az *egykor*-t tartalmazó tagmondatok több mint egyharmadában igeveves szerkezet szerepel (gyakran nem finit módon), tehát e téren is variálódik a múlt idejű igealakokkal (a kivetített jelen idő meglepően ritka ebben a környezetben, 61 előfordulás). Ezen a téren ugyanakkor **kimutatható változás** a vizsgált anyagban: a 16. századi adatokra (Kbosz. 48 találat) nem jellemző az igeveves változat (1 előfordulás), az igeidő-használat viszont változatosabb, inkább *-á/-é* jeles és összetett múltakkal fordul elő, míg a 17. századiak már *-t(t)* jeles múlttal (kisebb mértékben jellemző igevevesen is). Ez a variáció tehát a 18. századra erősödik meg.

Az igeneves szerkezetek ugyanakkor nemcsak háttércselekvések és történések kifejezésére szolgálhatnak. Az alábbi szövegrészletben az igenév fejez ki **minden történést** – a felidézett diskurzusokat kivéve és a tanú vélekedését kivéve, ez utóbbi egyébként is kívül esik a történetmondáson. Az eseménysoron belül éppen a ragozott igével kifejezett cselekvés adja a hangsúlyozni kívánt tartalom háttérét:

1746: haném most az el mult fársángban e fatens Aszonyhoz Tott Susa az magha Leányát *küldvén* Tejet kérnyi és e fatens *mondván* a Leánkának, [||] bizony Edes Leányom, nem az enyém a Téj, ha nem az Uraságé, azért én ném adhatok, [||] mingyarást következő Etszaka az házban egy kis szél *megh ütvén* e fatenst, és más napra kelvén valaholot megh fogdosta az boszorkány egészen *megh feketülvén* a Teste: de nem tugya ha Tott Susa volt e vagy más Boszorkán lehetet (Bosz. 1: 222. sz.)

A mai szemmel talán különösnek ható részletezés, kidolgozottság annak köszönhető, hogy a megnyilatkozók az **előidejűség** hangsúlyozásával az egymást követő események között **ok-okozati összefüggést** implikálnak. Ezt jelzi az egyes események – jellegzetesen a fenyegetést követő károkozás, illetőleg a tanú általi fenyegetést követő gyógyítás – kapcsán gyakran előforduló *mindjárt ~ mindjárást* (873 ~ 245 találát). Az egymásra következő „azonnaliséga” tágan értelmezhető, napszakoktól napokon, hónapokon, sőt éveken át is tarthat. Mivel a *mindjár(ás)t* határozószói elem, tagmondatkapcsoló szerepe kevésbé egyértelmű és nyomatékos. Mindenesetre a rendszerszerű előfordulások miatt az igeneves variáció egy része (egyelőre az *egyéb* kategóriában, nem kötőszói státuszú elemekről lévén szó):

1743: el hivattván azomban Csordos Mátyást az Fatens Asszonynak férje, eő, fél meszöl borban valamit tett, és azt parancsolta itallára bé adni, nem külömben meghis füstölte, ki *véghez menvén mingyárt* megh jobbult a Leánya (Bosz. 2: 289. sz.)

1736: az fatens ugy cselekedven kerget teven nyakara meg pemetelvén *mindgyárt igenesen* az Beke Istvan Ablakjara ment (Bosz. 1: 1a. sz.)

A fenti példában a *mindjárt* mellett megjelenő *egyenesen* is közvetlen összefüggést sugall. Az **idő** és **okság** metaforikus–metonimikus kapcsolata a **rontáselbeszélések természetével** magyarázható, a szövegtípusra jellemző (igei állítmánnyal is), ugyanis az ilyen részleteknek lehetett a legnagyobb szerepük a vádak megerősítésében:

1732: Ezen Fatens Hajdu Jankot Boszorkánynak lennj tudgya ezen okbul mivel egykor lovát valami rétbül bé hajtotta, és házához menvén e Fatens Lovát kérni, *akkor mihelyen* házához ment, annyira *megh betegedett* (Bosz. 2: 411. sz.)

1754: az hozott ó hájal *mihelyest* csak az fél kezével meg csúztatta a Tanúnak Lárait, *azon szempillantásban* meg szüntek minden fájdalmi (Bosz. 1: 158. sz.)

A tanúk (vagy feljelentések alapján a hatóság tagjai) időnként **nyilvánvalóvá is teszik** ezt a következtetést:

1716: az fatens azon kérésére adott hordó repát edgj főzetnit neki; ezen dolog estve felé lévén immár következendő éczakára nagy erőben kezdett fájni az fatens lába, *azért hogi* almát nem adott néki (Bosz. 1: 61. sz.)

1742: és nemde azon éjel *azért, hogy* az most említet korcsmáros hételben bort néki nem adott, nagy harragal haza ment, és a Csapláros a gyertyát (mivel már éfel után lévén az üdő) el oltotta, olly nagy zörgist támasztot a pitvarban [...] (Bosz. 2: 283. sz.)

Az ok mellett időviszonyítás is megjelenik közvetetten, módon keresztül *úgy* 'akkor, azért':

1746: oda el köllött mennyi, s *visza tervén ugy* maradott békével (Bosz. 2: 294. sz.)

1731: Birta Martonne fere huszta az szajat, de Olvaszto István és Sigmond rea menvén Birtanéra és *megh fenyegetvén ugj* állot hejre az szaja az Apjanak (Bosz. 2: 315. sz.)

Olyankor is megfigyelhető az implikált oksági viszony és vele együtt az, hogy a kárvallottak a vádlottat okolják a történetek miatt, amikor nem vonatkozik rá közvetlen reflexió a beszámolóban – az **egymást követő cselekvésekből** azonban kikövetkeztethető:

1696: Dócziné elment hozzájuk, szalonnát kért, nem adtak, az asszonyon, Deák István feleségén *mindjárt nyavalya* esett, Deák István az *ablakára ment* [= Dóczinének], be is *lövöldözött* es mondotta, hogy ha 200 Taller meg bányá is, eo meg öleti ha az Asszonyt meg nem gyógyéttya (Bosz. 1: 188. sz.)

A Corpus of Englis Dialogues tanúvallomásai kapcsán szó esik arról, hogy a meggyőzés, a hitelesség alátámasztása érdekében a tanúk egyes eseményekről igen részletesen számolnak be, több apróbb **epizódra bontva a történéseket**, illetőleg saját közvetlen tapasztalataik változását (ez az ún. *slow-down effect*, vö. CECCONI 2010: 246). Bár ezúttal arányokról nem lehet beszámolni, a jelenség egyáltalán nem példátlan a magyar tanúvallomásokban sem:

1718: hogy az el mult Urbán Napján a maga Gazdája ugy mint Jaksity Illyés Capitany Ur Udvaraban Estve *a midőn* szokott ideje volt volna a fejésnek és az Ura vagyis Gazdája Tehenét *fejte volna, hallott* a Sövény mellett valami suddogást, *kit vélvén* hogy talám vagy Tyúk, vagy pedig kigyo suddogna, *el hagyván* a fejést *oda mént*, és a hol a Suddogást *hallotta látta* a Sövényén túl a fönt még nevezett Személyt *a ki* Jaksity Illyés Ur Istálloja Esztréjébül bizonyos Nád Szálakat *huzigalt ki mellyeket* a markában szorétván alol és föllyül a keze fején el metzett (Bosz. 1: 113. sz.)

A **lassítás, késleltetés** megvalósulhat a történetmondást **élénkítő** igeidő-használattal (praesens historicum) és a gondolatmenet felidézésével:

1743: e fatens éczakának idején elő álom tájban kint feküdt a Tornácban, látta hogy *jön* farkas képiben, *megh szolétya* gondolván, hogy a Mészáros kutyája, de evvel a farkas nem gondolván, igenessen az kötélén lévő marháinak ment, látván a fatens *föl ugrik szalad* a farkas felé, a farkas egy kukoriczás kas, és az hasován közé *bujik*, igen közélrül nézte e fatens, mondván a hold világon farkas vagy te teremtetted, *szalad* a puskaért a szobában (Bosz. 2: 420. sz.).

Az utóbbi példában az időfolytonosság közvetett módon, nem az időhatározói kapcsolóelemek, inkább a **helyszínek, tájékozódási pontok** jelzésével fejeződik ki (természetesen az egyes epizódok sorrendje is biztosítja az esemény követhetőségét).

Nem ritkán úgy formálódik az eseményfűzés a narratív részekben, hogy a befogadó követheti, ahogyan a tanú benyomásai, ismeretei fokozatosan megváltoznak, például felismeri a boszorkánysággal vádolt személyt.

1740: a Fatens sötét hajnalban az Aranyági szőlőjében menvén, a Kis Tóparton látta, hogy egy kis sár állason *valami fehérlik*, a Fatens arra közelgetvén látta hogy ottan *Ludverőné fehérlett* (Bosz. 1: 89. sz.)

Emellett előfordul, hogy egy-egy epizód, cselekvés **általánosan** megneveződik, majd a folytatás ezt részletezve **epizódokra bontja**:

1739: nagy vendégseget ütvén *ittanak, ettenek*, és magokat Trombita szoval *musikaltatták* (Bosz. 1: 87. sz.)

1740: [idézet] kit e fatens azon megh cselekedvén Baksa Eva üstökébül hozott szallmaval az tehenét *megh füstölte* mindgyárt megh jött az tehene haszna (Bosz. 2: 416. sz.)

Egyes kihallgatásokban több késleltetett, lassított történetmondás is megfigyelhető:

1720: Amint az hegyen *megyek, visszatekintvén látom, jön egy valaki* utánnam a téren. *Utolére az határban, hát Horváth Mátyásné!* Kértem tőlle [...] (MBF 3: 134)

1720: *Ledőlök* már éjjel az útfélen, dohányozok ott, hát *valaki jön* a hátmegől nagy zuhogással. *Tekintém,* én Horváth Mátyásnének *ismerém* [...] hát olly hirtelen annyira *haladott* (MBF 3: 141)

1720: Egykor sírást *hallottam* a maga házában, *felette nagyot*. Míg egy korsó vizet merítettem az háza előtt, rettenetes káromkodást tévén *ezen közben*. Azon *hirtelen megint* felettébb való nagy kacagást hallottam. [...] *mindenütt* ott ment, *de felettébb* való sebességgel (MBF 3: 142)

Az időfolytonosságnak ez a változata a **perceptív tudomásul vételhez**, ezen keresztül az **involvált** történetmondáshoz kapcsolható. Nem egyszerűen objektív leírásokat látunk, hanem a **tanú által feldolgozott** epizódok (és tapasztalatok) sorát. Az egyidejűség és a közelebbről meg nem határozott időbeli háttér (*egykor, egy alkalmatossággal, egy ízben*) jelzése ugyanakkor az informatív szándékot is mutatja. Az igeneves megoldások általában a történetek epizódokra bontásában kapnak szerepet – a finit értékű **igeneves variánsok** az **epizódok önállóságát** biztosítják (kisebb hatókörrel ugyan, de ez is egyfajta „lassító” tendenciának felelhet meg.

4.3.3. Koreferencia, figyelemirányítás, alanyváltások. A koreferencia a klasszikus szövegnyelvészet szerint a **szemantikai kohézió** „jól kitapintható elemei” közé tartozik: ugyanarra a valóságelemre összetett mondaton belül vagy szövegen belül reflektáló, vonatkozó elem (KÁROLY 1979: 28; 1995: 810–830, lásd még 3.3., 4.1.). A funkcionális szemlélet meghatározása igen hasonló: két vagy több nyelvi elem rendszeresen ugyanazt a résztvevőt/entitást – dolgot, viszonyt – képezi le egy szövegben (a referencia, illetőleg a megnevezések és a nézőpontok kapcsán vö. 4.1). Az újraemlítés lehet fogalmilag kifejtett (lexikai) és grammatikai (névmással, inflexióval történő) egyaránt (vö. TOLCSVAI NAGY 2001: 180–200). A funkcionális megközelítéshez hasonlóan lexikai frázisok is működtethetők a tagmondatok közötti viszonyok jelzésére az úgynevezett relációs koherencia részeként (vö. SANDERS–SPOOREN 2007: 924–925):

1714: ugyan azon betegségében *meg halván* az Felesége, *arra valo nézve* az Fatens ma is gyanakszik reája (Bosz. 1. 24. sz.)

Az anaforikus folyamat funkciója a **topikfolytonosság** vagy **referensfolytonosság**. A pragmatikai, dinamikus szemlélet hangsúlyozza ebben a funkcióban a figyelem fenntartását, megkülönböztetve a „progresszív anaforát” (a korábban említett dolog felidézésével egy időben hozzá is ad új információt), a komplex, összefoglaló anaforát (például diskurzusdeixis), valamint az indirekt anaforát (a mentális reprezentációhoz kapcsolva, „asszociatív” jelleggel; SCHWARZ-FRIESEL–CONSTEN 2011: 355–358). A tanúvallomások egy részére jellemző az **összefoglaló anafora** egy-egy történeten belül is, ilyenek a már idézett *ez így lévén* (noha az igeneves variáns funkciója magyarázatra szorult), vagy *ez így lőn* típusú megjegyzések (újraemlítve egy fontos epizódot, egyfajta főtéma jelleggel, bár az ómagyban ez többszöri említéssel jár, vö. GALLASY 1992). A koreferencia, legyen az teljes újraemlítés vagy névmási, más esetekben is a tagmondatok függetlenségét mutatja, az igeneves variáció szempontjából pedig a finit értéket jelzi (a nemfinit tagmondatokra ugyanis az összefonódás jellemző, vagyis az újraemlíthetőség hiánya, vö. LEHMANN 1988: 218).

Az időfolytonosság is megjelenhet közvetett módon, az esemény újraemlítésén keresztül, egyben hangsúlyozva az előző esemény lezárt voltát, progresszív anaforaként működve. Az alábbi példában nem az igeneves szerkezet fejezi ki az időbeli folytonosságot, hanem a **főnévként újraemlített esemény** és az ahhoz kapcsolódó **viszonyítás** mutatja azt:

1722: Ugyan egykor megént fönt megh irt Balogh Ilona azon Leánkának az válát *megh tapogatván, tapogatóso után* nagyot dagat az válla (Bosz. 1: 32. sz.)

Ezzel együtt a kifejtett anafora jelzi, hogy az igenévvel kifejezett tartalom önálló eseményként jelenik meg, nem pedig határozói körülményként. A **funkcionális szinonímiát** jól mutatja egy másik tanú beszámolója a jelenetről:

1722: az leánkának az vállát *megh tapogatta és* mingyárt azon éjel (Bosz. 1: 32. sz.)

Az esemény teljes újraemlítése a folytonosság jelöléseként az igeneves szerkezetek mellett ragozott igés tagmondatok között sem példátlan:

1715: Valya az fatens hogy Balog Ilona *meg fenyegetven* csak hamar *fenyegetese utan* az fatens meg siketedet (Bosz. 1: 32. sz.)

1743: Tudgya nyilván a Fatens hogy Ross Susa *megh fenyegete* Szarka Jánost, és *fenyegetese után* csak hirtelen betegségben esék (Bosz. 1: 220. sz.)

A vizsgált anyagban az igeneves variáció jelentős részében a koreferencia segíti – a későbbi befogadó számára legalábbis – a finit jelleg azonosítását.

A **szóbeliség** jellemzőjének tartja a szakirodalom azoknak a tartalmaknak a **megismétlését**, amelyek épp a megelőző pillanatban hangzottak el (KRYK-KASTOVSKY 2000: 208). Noha az ilyesminek a kimutatása történeti anyagon nem problémamentes, a tanúvallomások egy részében – megint csak nem kifejezetten meghatározott grammatikai környezetben – nem példátlan, az események részletezésekor:

1677: Latta Testi szemeyuel, ez el mult esztendőben estuéli időn Molnár Ferencznének az kerti hátulián, mint egy goliobis tüzessen *le szállot, midön le szálot*, ugyan megh szikrázot (Bosz. 1: 128. sz.)

1677: talált az kerten réset, kin szenáiára iártak Molnár Ferenczné boriuy, kit ezen Fatens nehezen szenvedvén, az rést *be csinalta, be csináluán* szólotis erette (Bosz. 1: 128. sz.)

1751: azon alkalmatoságal mostanában Ujheli Tömlöczben raboskodó Bencsa Ferencznet *meg latogatta, meg latogatvan* panaszolkodott előtte, mondvan (Bosz. 2: 450. sz.)

Az ismétléssel egyúttal **további információ** is kapcsolódik a történetmondáshoz, így ezúttal is sajátos progresszív anaforáról beszélhetünk. Az időbeli egymásra következő metonimikus módon a **résztevők újraemlítésén** keresztül is megvalósul; szintén egyfajta progresszív anaforának tekinthető:

1709: Kopasz Ferenczne seller leven *Toth Janosnenal, annak szajabul* hallotta hogj mondotta Toth Janosne (Bosz. 1: 57. sz.)

1712: hanem ez előtt circiter negy esztendővel Petra Miklósnak a Gelej haton *kendere lévén, annak nyövésere* Nagy Mihallyrul ki jött (Bosz. 1: 59. sz.)

Az utóbbi példák, a **prezentatív**, tényszerű szemléletet valósítják meg; ez a referensfolytonosság részeként is megfigyelhető:

1743 Homokon lévén egy öreg *Bába Aszony, ahoz* folyamodván a Fatens (Bosz. 2: 278. sz.)

Az időbeli és térbeli folytonosság szorosan összekapcsolódhat, a helyviszony legalább olyan részletező módon jelölődik, mint az idő:

1716: kivel is meg indulvan osztan az Fatens *haza felé, az útban a szőlők alatt* is ujjobban kérdezi a Fátens Jótznénét (Bosz. 1: 61. sz.)

1739: „El érkezvén pedig az megh nevezett személyek töbiekkel edgyütt (kik aláb specificaltatnak) az *Agyai Erdőre, s ottan* nagy vendégseget ütvén (Bosz. 1: 85. sz.)

A helyszínek, tárgyak, szereplők tehát időnként előtérbe kerülhetnek az időfolytonossághoz képest.

A **szereplők említése** ugyanakkor szintén háttérbe kerülhetnek az időviszonyok és a cselekvések összekapcsolásához képest, leginkább **alanyváltások** esetén. A dinamikus koreferencia-értelmezés szerint hangsúlyozottan nem „deviáns” szövegtulajdonság az implicit referencia vagy újraemlítés – sőt részben kíváncsi, az igazán releváns információk kiválasztása és a redundancia elkerülése érdekében, kihasználva a szövegből kikövetkeztethető és összeadható tartalmakat (SCHWARZ-FRIESEL–CONSTEN 2011: 350–356). Eszerint régi, illetőleg adott az olyan információ, amely a „szöveg-világ modellből” (*text-world model*), a referencia-struktúrák mentális szintjéből előhívható.

A történeti anyagon ezt a meghatározást, felfogást **szükséges módosítani** ahhoz, hogy alkalmazni tudjuk. A referensek általában önmagukban mentálisan előhívhatók, írott anyag lévén ténylegesen is visszakereshető a kotextusból. A résztvevők azonosítását tekintve a redundancia kerülése mindenesetre nem minden kihallgatási szövegre jellemző:

1709: egy alkalmatossággal a Fatens hazanal halvan a *Toth Janosne Ura Toth Janos* a loczán (Bosz. 1: 54. sz.)

1761: A Tanú előtt *Fessető Istvánnénak tulajdon Férje Fessető István* egykor panaszlotta (Bosz. 3: 488. sz.)

1742: Balogh Györgj *azon Tehennek* egész nyáron semmi hasznát nem vehette, hanem mivel nem tejet, hanem vért fejtek *tüle a Tehéntül* (Bosz. 2: 282. sz.)

Az **azonosítás**, vagyis az, hogy a több előhívható szereplő közül épp kire vonatkozik az adott cselekvés, viszont már **problematicussá** válhatott. A tanúvallomásokban nem ritka jelenség, hogy több szereplő egyidejűleg egyes szám harmadik személyben szerepel. A következő epizódban az első megnevezések után zéró + inflexió (fogalmi értelemben sematikus, implicit) utalások vonatkoznak a jelenet két szereplőjére:

1709: Ennek előtte mint egy három vagj negj *esztendővel szolgaja leven a fatens Toth Janosnenak*, mint egy egy hetig az idők alatt három ettzakan mint a lovat *meg nyergelte*, kantart *vetven a fejiben* oda jart *rajta* nyargalodzo *rajta* (Bosz. 1: 57. sz.)

Ebből a szövegrészletből első pillantása arra is következtethető a későbbi befogadó, hogy minden cselekvés a tanúhoz köthető (a forrás ismerete nélkül legalábbis nyitott lenne az értelmezés). A kontextusra, a szituációra vonatkozó ismeretek által, például a vádlott nevének ismeretével egyértelművé válik, hogy az **alanyváltás** ebben a megnyilatkozásban

implicit módon történik (a tanú pedig – a látszattal ellentétben – elszenvedője a cselekvéseknek). Ezúttal, mivel nem igazán mutatkozik olyan grammatikai környezet, ami motiválja ezt a szövegformálást, előfordulási arányok helyett több példán keresztül mutatom be a jelenséget és a tendencia jelleget. A teljesebb szöveg ismerete megerősíti, hogy melyik az adekvát értelmezés: ez az esemény a vádpontok között is szerepel utalásszerűen, ezúttal alanyváltás nélkül:

1709: *Ivan Tamast* kantarozvan *meg nyergelven Toth Janosne* gjakran *rajta* nyargalodzt (Bosz. 1: 57. sz.)

A tanúvallomás-részlet kétértelműsége nem az igeneves szerkezetből adódik; ha a tanú egyes szám első személyben szerepelne, akkor az egyeztetés által végig egyértelműek lennének a viszonyok. Az alábbi példában szintén:

1740: *Márkus Pállis* testiben igen *megh* romlott, annyira *hogy az Fatens* látogatáskippen *hozza menvén ugy orditott*, mint az marha (Bosz. 2: 282. sz.)

Számos esetben a szituációs kontextus ismeretével válik egyértelművé, hogy épp kire/mire vonatkozik az adott cselekvés/történés, így ideiglenesen fennakadást okozhat a megértésben az implicit alanyváltások azonosítása. Ez a korai szövegektől kezdve kimutatható a tanúvallomásokban:

1584: és annak eg öreg borja vala, kit az anyám ugyan fel akar vala nevelni, hogy jóféle vala. Immár ugyan alkolmos vala, ekkor hát *ez Katalin asszony* ajtaja előtt ~~rátor~~*rátor*lkodott, kiért megszólítá anyámat [= Katalin asszony] (KBosz. 24. sz.)

1584: *Az borjú* másnap elhala, és mingyárast nyilvánvaló gyanóságban esénk, hogy *tudományos volna* ([= a boszorkánysággal vádolt személy]; KBosz. 24. sz.)

1718: *a fiam meg halván maga szajaval mondotta* nekem [= a boszorkánysággal vádolt személy] (kézirat; BML)

1733: látta, hogy Gál István Felesége képibe nagy Csörgéssel az ablakon *bé ment egy Asszony*, melyet látván az Fatens, elsivalkodott. *Az Férje felkelvén, eltűnt* (= az elsivalkodást kiváltó látomás; Sugár 141)

A tanú vagy a lejegyző hagyatkozhat a **szövegelőzmény** ismeretére, így maradhat implicit az alanyváltás (a befogadó számára ideiglenesen többértelművé téve a folytatást):

1716: *Tudgya* nyilván *fatens* hogy Pap Mihály Leanyara *ment volt* és erüszakot *akart* tenni Leanyan de hogy semmit nem *vehetett* rajta, az után Eördögh képpében *rea járt*, és *kinzota* eötet (= a vádlott Bosz. 1: 29. sz.)

A kontextus szerepét mutatja, hogy épp a **boszorkánysággal vádolt személy** maradhat gyakran **implicit**, aki pedig fontos szereplő a diskurzusban azáltal, hogy ellene vagy mellette gyűjtik a bizonyítékokat. Rövidebb válaszok esetén, a redundanciát csökkentendő, a kérdőpontból azonosíthatók a szereplői viszonyok, például a kárvallott személye. Ezzel kezdődik a tanúvallomás:

1729: 1mum. Csak másoktól de kíváltképen Cselédgyétül *hallotta* ad 2dum pariter. Ad 3ium *halála után látta* hogy egészen *hólyagos volt a Testi*, és a Vér rettenetesen folyt *belüle* (Bosz. 1: 218. sz.)

Az utóbbi szövegben az első néhány beszámolóban explicitek az alanyok, emellett a kérdésfeltevés is részletes, ez motiválhatta a kontextusra hagyatkozást. A következő esetben a szövegelőzményből és egy másik tanúvallomásból derül ki, hogy alanyváltásról van szó:

1740: Jollehet e fatens hazanal nem volt a midön *forgo Ilona* oda ment; hanem *a felesége a fatensnek othon livin*, es *dorgalta*, hogy miért *engedi* megh (Bosz. 2. 274. sz.)

Forgó Ilonához köthető ugyanis az említett dorgálás. Egy másik tanú ugyanerről az eseményről számol be, az ő vallomásában világos a folytonosság; ezúttal nincs alanyváltás:

1740 Aztis hallotta hogy *Forgo Ilona reajok menván*, es nevezet Eva Leannak *az Attyat*, es *Anyat piringatta*, hogy miért *engedik* megh az Leányoknak azt (Bosz. 2. 274. sz.)

A következő részletben szintén egy olyan megformálással találkozunk, amely nem feltétlenül a fogalmazói gyakorlathoz köthető. Az első tagmondat az információ forrására vonatkozik, a tényleges történetmondás a második tagmondatból kezdődik:

1732: hallotta [= a tanú] *a holt felől* beszéllenyi Király Ferencznétül hogy bizonyos szántó földön öszve veszvén *Vajda Jankóval Királly Ádám*, s *megh fenyegette*, s *megh is mondotta* hogy többet nem fogh abban szántanyi, a minthogy mell nyavala töresben esven azontul a *nagy egészséges Ember* három hét alatt *megh is holt* (Bosz. 2: 411. sz.)

A második tagmondat alanya – finit jellegű igeneves szerkezetről lévén szó – a koreferencia által azonosítható. A tagmondatok mellérendelő kapcsolódása alapján úgy tűnhet, hogy a következő két tagmondat cselekvő alanya ugyanaz (Király Ádám), a megbetegedés elszenvedője pedig Vajda Jankó. Ezt a benyomást – a későbbi befogadó számra, közösségi ismeretek nélkül a folytatásban szereplő körülírással újraemlítés (*a nagy egészséges Ember*) sem cáfolja. A **szituációs kontextus** alapján azonban feltételezhető, hogy

implicit az alanyváltás (Vajda ellen irányul az eljárás). Ez az esemény szintén elhangzik más tanú beszámolójában, ahol nincs alanyváltás, és egyértelműek a szereplői viszonyok:

1732: e Fatensnek testvér öcsével Király Ádámmal *öszvő szollalkozván megh fenyegette*, mondván várj csak megh bánkoszol ezért, csak hamar mindgyárt *panaszolkodott* említett *Kirally Adam* hogy ő néki mind inai el szakadtak és el erőtlenedtek (Bosz. 2: 411. sz.)

Az összevethető szövegrész egyúttal is azt mutatja, hogy **nem** minden beszámolóban **hagyatkoznak egyformán a kontextusra**.

Egyes szám **első személyben** lejegyzett tanúvallomásban sem példátlan az ilyen típusú kifejtetlenség. A következő részletben két ponton problémás az azonosítás:

1670: Engem osztán *megfenyegete* [= a feltételezett boszorkány], hogy meg vertem hogy bizony megbánom, a mellettem szolgáló másik *szász leány* meghallván, hogy engemet megfenyegete, *egy marok söt vete a nyakába* mondá nekem: – ne bánd, mert bizony nem árthat immáron. Akkor *elmene* onnét (MBF. 2: 48)

Az, hogy kinek a nyakába veti a szász lány a söt – hiszen a magáéba is vethetné valamiféle babonához köthetően –, a következő vallomás olvasásakor tisztázódik:

1670: én meg egy marok söt vetek *utánna* (MBF. 2: 49)

Ebből a részletből azt is megtudhatjuk, hogy a boszorkány „mene el akkor onnét”, az alanyváltás tehát kétszer is jelöletlen. A kontextusra hagyatkozás a **természetes történetmondás része** is lehet.

Az implicit alanyváltások esetében nem érvényesül a lejegyzők feltételezett explicitációs, illetőleg a későbbi befogadó tudását, ismereteit figyelembevevő törekvése. Fontos azonban, hogy az egyes vallomások szövegei eltérő megoldásokat mutatnak ezen a téren, a tágabb kontextus ismerete mellett ezért is sikerül biztosan azonosítani az egyes cselekvőket. A lejegyzők mindenesetre időnként építenek a szituációból, a körülmények ismeretéből kialakuló **közös tudásra**, kerülve a redundanciát, és megengedve a „pillanatnyi” többértelműségeket. Ez a fajta kifejtetlenség a természetes elbeszélés velejárója is lehet; az azonban nem egyértelmű, hogy a lejegyző szándékosan nem módosítja, vagy a közös ismeretek hatására hagyja úgy. A szinkrón jegyzőkönyvezési gyakorlatban ezek már nem állnák meg a helyüket, átfogalmazásra szorulnának (DOBOS 2010, VINNAI 2010b, lásd 3.).

4.3.4. Koreferencia és nyomaték: áljelzői és álvonatkozó kapcsolódás. Ahogy a korábbi pontban szereplő szövegrészletek is mutatják, az események gyakran szerepelnek lexikai újraemlítéssel, jelezve fontosságukat. A koreferencia kategóriájába tartoznak azok a vonatkozó kötőszós mellékmondatok is, amelyek valójában nem vonatkozó (korlátozó vagy nem-korlátozó) funkciót töltenek be. Megkülönböztethető az olyan álvonatkozó kapcsolódás, amely a főmondat egész tartalmára utal, és az áljelzői, amely a főmondat valamelyik összetevőjét említi újra (DÖMÖTÖR 2006: 37).

Az igeneves szerkezetek szempontjából a nem-vonatkozó **koreferenciához** (lexikai újraemlítéshez) hasonlóan működik az áljelzői és álvonatkozó kapcsolódás is, világossá téve az **esemény önálló** voltát:

1696: *Doczine* hozzájok menven kérőjért *kinek* az sok Németek miatt akkor nem adhattak (Bosz. 1: 188. sz.)

1726: beszelte volna, Taraczkainé felől, lévén valamelj *Csaszár beresse* Qvártéljban *kiis* Taratzkaj házanál vólt szálva (Bosz. 2: 306. sz.)

Nemcsak az igenevet követő elemnek lehet meg ez a funkciója:

1713: csak erő hatalommal maga gyugta bé a Vas fazekben levő *fördőben, kiben* a kezeitis meg ásztatván, az után azon fürdő semmit sem használhatott a kisdet meg rontott gyermeknek (Bosz. 1: 208. sz.)

Az áljelzői és álvonatkozó alárendelés funkcióját tekintve párhuzamba állítható kapcsolatos mellérendeléssel, de az alárendelő viszony szorosabb kapcsolódást mutat, így dinamikusabb a továbbfűzés (DÖMÖTÖR 2006: 38). Amellett, hogy változatosságot kínál a megnyilatkozóknak, a figyelemirányítás szempontjából megerősítő, megértést elősegítő, magyarázatot adó szerepe is van az áljelzői és az álvonatkozó kapcsolódásnak (több regisztert átfogva vö. DÖMÖTÖR 2006: 40–42):

1739: az *fatenshez* hoza menvén az többiek közül öreg Gemesné, Szőkéné, és Raj Andrásné egy egy Kuasz Ebeken, *mellyet* erőssen azon alkalmatossagal meghis kinosztak (Bosz. 1: 87. sz.)

1739: egy Fejeles Csizmát varván *Vas Ersoknak* Ifju Legény korában *mely Vas Ersoknak* édes Annya Vas Mihályné Losonczy Jánosnak azon fejeles Csizmájért egy főallyat adot (Bosz. 2: 321. sz.)

A magyarázó, kifejtő funkció gyakran formai különbséggel is jár, amikor a vonatkozó elemet *is* követi (DÖMÖTÖR 2006: 41–42):

1715: Egy alkalmatossággal boritalban leven az fatens Vincze Janos hazanal oda menven *Balog Ilona kinek is* mondot az fatens (Bosz. 1: 32. sz.)

A perszövegekben nem ritka ennek a megoldásnak a tényszerű, **prezentatív** használata, főként 18. században (a 17. században általánosabb koreferenciával jelenik meg):

1677: azon éyel, léuén egy kis *leany gyermekek* ezen Fatensnek, ugy tettek *vele*, hogy az nehezsegi ki ütette (Bosz. 1: 128. sz.)

1715: leven egy *unokacsakja* az fatensnek *kinek is* nagy hirtelen nyavalyaja eset (Bosz. 1: 26. sz.)

1700: Ismét ezen fatensnek lévén egy *szolgája* beteg, *a kiis* harmad napig nem evett (Bosz. 1: 55. sz.)

1743: ez előtt mint egy nyolcz esztendővel Francsics Vidáné mint egy 24 *pénzivel* *ados* lévén a fatens férjének Szabó Ferencznek, *mellyért is* oly ajánlást tett (Bosz. 2: 277. sz.)

Időnként előre is vetítik a később fontossá váló tartalmat – prezentatív módon:

1700: egy fekete *Tehene lévén* az Fatens Napanak, ezen Barthane a mikor beteg vólt vólta, kévanta hogj adgjanak neki *ezen fekete Tehennek* az Ganajaban (Bosz. 1: 55. sz.)

További szempont, hogy a figyelemirányítást tekintve az **időbeli folytonosság** vagy éppen az események lezárása nemcsak a szereplőkön keresztül, hanem helyviszonyok megváltozásával is kifejeződik:

1731: Birtane személye szerint *eleiben* menván ezen fatens Uranak, *az honat= is* mindgyárt el vitte és Vaja fele való erdőkön sokáig oda hordozta (Bosz. 2: 315. sz.)

1709: a fatens maga is Deme Janos Urammal egjüt lattak valamely füstöt *az Erdőben* *az holotis* Szikszai Kovacs szenet egetven (Bosz. 1: 57. sz.)

Nem kizárólag a tanúvallomásokra jellemző ez a megoldás – a TMK alapján a 18. századi levelezésekre is (nemcsak a magánéleti regiszterben, vö. DÖMÖTÖR 2006: 40–42).

A koreferencia körébe tartozó megoldások közötti **szinonímiát** akár egy-egy kihallgatáson belül is megfigyelhetjük. Ezúttal a történetben egy tárgy kerül a figyelem előterébe, amellyel sajátos dolog történik:

1745: Czáki Istvánné felöll penigh azt mondotta Kaidacsi István Hadnagy Uramnak előbbeni Hitves Társa, hogy egy izben *vajat* adván el pénzen eő kegyelmeknek, *ezen vay* önnön magátul megh gyullatt, és szikrákat hánt (Bosz. 2: 291. sz.)

A vaj az első említésnek megfelelően nincs lehorgonyozva, a második tagmondatban a lexikai ismétlés mellett mutatónévmás is jelzi, hogy már ismert részletről van szó, s további szerepet kap (progresszív anafora).

Egy másik beszámolóban áljelzői kapcsolódással fejeződik ki ugyanez, pontosabban kettős vonatkozással, hangsúlyozva az időviszonyokat is (később pedig teljes lexikai újraemlítéssel):

1745: hallotta aztis Czákine felől, hogy egykor Hadnagy Kajdacsí Uramnak első Hütvös Tarsa üdeiben *vajat* adott volna el pinzén eő kelmenek, *kibül* midőn az Aszony főznyi valamelly részt kj akart venni, a gántoron önnönmagátul meg gyullatt *a vaj* (Bosz. 2: 223)

Egy további kihallgatásban pedig tényleges jelzői alárendeléssel írja le a megnyilatkozó az idézett eseményt (teljes újraemlítéssel). A beékelődő szerkesztés miatt előtérbe kerül a mellékmondat, jelezve, hogy új epizódról van szó.

1746: nem külömben aztis [ti. hallotta] hogy *a minemő vaj* egy izben Kajdacsí István Hadnagy Uramnak előbenyi Hitvös Társa pinzen vett Czáki Istvánnétul, *azon vaj* magátul meg gyullatt (Bosz. 2: 293. sz.)

Az eladás eseménye mindhárom esetben **önállóként** van kifejezve az igeneves variánst is beleértve. Noha lényeges, hogy a boszorkánysággal vádolt személytől származik az a bizonyos vaj, az első két esetben a vádlott implicit módon van újraemlítve, ehhez képest a vaj meggyulladás részletesebb kifejtéssel szerepel, hangsúlyozva az esemény rendkívüliségét.

Noha számos példa mutatja, hogy a történetek **szereplőinek** említése is válhat kidolgozottá, jelöltté, maga az áljelzői kapcsolódás is sok esetben ezt a funkciót szolgálja, az események epizódokra bontásához és a folytonosság jelzéséhez képest többször **maradhatnak háttérben** – függetlenül attól, hogy harmadik személyű a lejegyzés, ahogy attól is, hogy határozói igeneves szerkezet szerepel a tagmondatban.

Az igeneves variáció szempontjából az előző két kategória előfordulási arányai annyiban tanulságosak, hogy a **koreferencia**, beleértve az áljelzői, álvonatkozói kapcsolódást, közel olyan **gyakori**, vagy akár gyakoribb is, mint a mellérendelő kapcsolódás – noha a szakirodalom korábban elsősorban ez utóbbit emelte ki az igenév finit értékével kapcsolatban. A gyakoriság ugyanakkor a szövegtípus sajátossága is lehet, különösen abban

a tekintetben, hogy a történet egyes epizódjainak önálló, lezárt eseményként való újraemléltetése **tendenciaszerű**.

4.3.5. Idézés, diskurzus szintek. A hosszabb történetmondásos tanúvallomások több felidézett megnyilatkozás szövegei át. A diskurzusrészletek jelentőségét mutatja az idézés módja: önálló igével vagy (idéző funkciójú) határozói igenévvel történik. A „kettőspontszerű” közlésige utáni idéző igenév (vö. DÖMÖTÖR 2002, 2013, 2015) sem példátlan a korszakban és a szövegtípusban:

1585: Szememmel láttam ezt, hog Kis Gáspárné *ezt mondá* az alpereseknek, *mondván* „Ugyan= azt akorom, úgymond, hogy nem akarom, hogy ilyen háználl lakják az én leányom (KBosz. 26. sz.)

1723: halotta ezen Fatens, *a midőn mondotta* Dobrosininak Ruzska Sophi *mondván* nem hogy meg gyógyítom, de még jobban meg ujítom (Bosz. 1: 63. sz.)

A **szövegtípus jellegzetessége** továbbá, hogy az igeneves szerkezetet főlérendelt igealak nélkül is idézet követi – mivel ez a diskurzuson belül egy további szintnek tekinthető (az angol tanúvallomások alapján KYTÖ–GRUND–WALKER 2011). Az igeneves tagmondat ilyenkor finit jellegű, függetlenül attól, hogy az idézetre, illetőleg a közlésre vonatkozik-e anafora, vagy sem:

1730: mellyre *felelvén* a Fatens neki: Te nyilván való Boszorkan vagy, te fejtet meg az Tehenemet, [] *arra* semitsem felelt (Bosz. 1: 79. sz.)

1737: *kerdeztvén* e Fatens mivel fenyegezt te Örse engemet bottal e, vagy fegyverrel *felelvén* az Boszorkány ilyen szóval néki (Bosz. 1: 219.sz.)

1745: ki ment Czákiné *és öszvő szidván*: eb ágyából esett szajha fia mit keress itt (Bosz. 2: 293. sz.)

1745: *felelven* az Tanú jaj az Istenert mi lelet (Bosz. 2: 325. sz.)

Nemcsak az egyenes, hanem a függő, illetőleg kapcsolt egyenes (vagy szabadfüggő, vö. DÖMÖTÖR 2002: 61; HAADER 2003: 678) idézetek is szerveződhetnek igeneves módon:

1714: az után *kerdeztvén* ezen fatens az Urátúl, láttaé Nagy Pálnét it ben (Bosz. 1: 211. sz.)

1759: *Tudakozván* a tanú kitől volnának kísértetben s mondotta (Bosz. 1: 105. sz.)

1740: mellyért *meg fenegetvén* eöket hogy meg banyák, a mint hármad nap mulván ket jo lova elis veszet (Bosz. 2: 274. sz.)

1757: [idézet] az után az Annyának *sivalkodván* a Tanú hogy kellyen fel mert el akarják a gonoszok a Gyermekeket vinni (Bosz. 3: 487. sz.)

Az áljelzői, álvonatkozó kapcsolódásnak a korszakban szerepe van a szereplők megszólaltatásának, időbeli rákövetkezést is kifejezve. Mindez szövegszinten történik, mert a kapcsolóelem gyakran önálló mondategészre vonatkozik (más regiszterekkel összevetve is DÖMÖTÖR 2006: 39–40):

1740: *Mely szómra* mind a két macska, fel kelvén ülésekből [...] *mely szavamra viszsza csúfoltak* [ti. a macskák] Emberi módon: be, be, be, be (Bosz. 1: 92. sz.)

A tanúvallomások esetében is jellemzők a **közlésre referáló anaforák** – áljelzői, álvonatkozó és mutatónévmási elemekkel kifejezve egyaránt –, függetlenül attól, hogy közlésige vagy igenév vezeti-e be az idézetet vagy hogy milyen személyű a történetmondás:

1709: *kerdven* a fatens tüle ki vagj arra felel, én vagjok (Bosz. 1: 57. sz.)

1723: azt *mondgja* Kenéz várjatok megh Legények én is el mégjek veletek, én *arra* azt *felelém*, bizony nem várlak én, mert nékem dolgom vagjon, megh talál sz engem az Koszta szállásán, *arra* azt *mondgja* Kenézné az Urának, mit reménkedel néki mert megh várna még, *arra mondgja* Kovács Mihály, Néne ne fenyegetődgjél [...] (Bosz. 1: 37. sz.)

Nem példátlan a jelentéssűrítő idézésnél sem:

1716: *arra fel kelvén* Bekény Ferenczne, meny ki hamis lelkü innen itt ne szőjj (Bosz. 1: 61. sz.)

Ez a fajta jelöltség a mai nézőpontból kiindulva is **szükségszerű**, hiszen a korszakban a központosítás nem mutatja világosan a beszélőváltást, vagy éppen a narratív részek elkülönítését a felidézett beszédetől (nemcsak a magánéleti regiszterben, vö. DÖMÖTÖR 2002: 60–61). Ezzel együtt a 16. századi anyagra kevésbé jellemző, bár nem teljesen példátlan:

1584: *Mond erre* a leány (KBosz. 20. sz.)

1593: Cassai Katusnak hallottam panaszolkodását az annyára, [...] *Kire* illen fertelmes szitkokkal *felelt* (KBosz. 30. sz.)

A párbeszéd egyes fordulatait elkülönítő anaforák ugyanakkor a szinkrón **beszélt nyelvre** is jellemzők, így ez a fajta jelöltség több kommunikációs forrásból is motivált lehet. A tanúvallomásokban mindenesetre ritka, de nem példátlan az implicit beszélőváltás:

1637: es mondam nekie: Anya hiszen *nalunk is valal te*: [...] *bezege ott voltam*, de az mit az Aszony en velem akart czelekedtetnj, en azt nem tudtam (Bosz. 3: 509. sz.)

1748: kire mondá a fatens néki, hát ha tudgya kiend ki cselekedete miért *nem mondgya megh*, [||] *nem mondom bizony én*, mert arra megh vagyok esketve (Bosz. 3: 472. sz.)

Egész szerkezetek is nyomatékokat adhatnak az elhangzottaknak (a visszaütálás mellett, egyfajta összegző módon):

1716: nosza akard hát meg gjógjítani a Feleségemet; [||] ki is *sokszori kérésemre* nem felelt egjebett (Bosz. 1: 61. sz.)

1739: annak utanna ezen szokot mondván tudnia illik: Hipp Hopp ott legyen a hol akarom, *ezen szók után*, olly sebességgel mentenek, hogy azonnal az kívánt helyre jutottak” (Bosz. 1: 87. sz.)

További diskurzusszint-váltásnak tekinthető, amikor a tanú **felidézi** az adott esemény kapcsán akkori **gondolatait**. Ez az idézéshez hasonló módon jelenik meg a beszámolóokban:

1746: Ezen dologh után circit. egy Esztendőre szörnyü fájdalmas nyavalaban esvén e fatens; *gyanakodván* Tott Susáro *talám eö tüle volna nyavalájo* (Bosz. 2: 222. sz.)

1745: Marjás penig *gondolkodván* magában *né talántán valami gonoszságban járt*, és a Feleséginek ugy parancsolta (Bosz. 1: 178. sz.)

Alapvetően a bevezetett idézetek, a felidézett diskurzusok **lazább eseménykapcsolást** eredményeznek, ugyanakkor **irányítják a figyelmet** – a bizonyítékgyűjtés során különösen jelentőssé válhat egy-egy kijelentés. Az alapvetően explicit megszólaltatásokkal váltakozó elbeszélés a résztvevők újraemléteivel részekre bontja az eseményeket, elősegítve a könnyebb megértést, egyúttal a személyes nézőpontokkal erősítve a perceptív szövegformálást.

4.4. Involvált vs. informatív jelleg a történetmondásban – kvalitatív elemzés. Az eddigiekben azt láthattuk, hogy számos tényező szolgálja a kohéziót, illetőleg azt, hogy koherens szöveg jöjjön létre a későbbi befogadó számára is – főként az események, kisebb epizódok és a közlés tekintetében. Ezen az igeneves variáció lényegében nem változtat: a résztvevők azonosítása ragozott igés állítványok esetében is problematikus lehetett a szövegek egy részében (miközben tendencia a nyomatékos áljelzői kapcsolódás is). Szó esett a prezentatív és a perceptív jellegű szövegformálás tendenciáinak összjátékáról is.

Az **időfolytonosság** (egyidejűség, háttérviszonyok, lassítás, nyomatékos időviszonyítás okviszony implikálásával a meggyőzés érdekében) és a **közlés** jellemzően

perceptív (kötődik a megnyilatkozók nézőpontjához) és **explicit**, míg a **szereplőkre** vonatkozó utalások egy része **prezentatív**, az alanyváltások egy része pedig implicit. A perceptív jellegű szövegformálások választása azzal is összefügghet, hogy a megnyilatkozók alkalmazkodnak a körülmények szerinti („circumstantialiter”) beszámolóhoz, ez ugyanis elvárásként jelenik meg még a kihallgatások előtt. Az eddigieket egészíti ki az alábbi kvalitatív vizsgálat az **involvált** és az **információs** (vagy informatív) jellemzőkről a történetmondásban, illetőleg a diskurzus különböző rétegeiben.

A tanúvallomásokra jellemző nyelvhasználat a kommunikációs távolság és a folyamatban levő közlés egyfajta kombinációjaként értelmezhető (PUSZTAI 1999: 380, lásd még 3. fejezet). Kérdés azonban, mely tényezőknek, szövegjellemzőknek van rendszerszerűen szerepe abban, hogy életszerűnek, átélést mutatónak, involváltnak hasson a történetmondás – illetőleg hogyan őrződnek meg ezek nyomai a többszörös rögzítés során.

A korszakkal párhuzamba állítható angol forrásokban – tanúvallomás, tárgyalási szöveg, fikciós próza, dráma – a beszélt, involvált jelleget az alábbi szempontok szerint vizsgálták: ismétlés, kérdés–válasz szekvencia, közbevetés, első és második személyű névmások, mutató névmások, a mentális tevékenységekkel, állapotokkal kapcsolatos igék, például *gondol, hisz, felfedez* (szembeállítva azokat a megfigyelhető cselekvésekkel, amelyek egyúttal elsődlegesen beszédaktus-igék is, mint a *mond, magyaráz* stb.; BIBER 1995: 242). Ennek alapján a dráma a leginkább beszélt nyelvű, ezt a tárgyalási szöveg követi, tanúvallomás sokkal távolibbnak számít (CULPEPER–KYTÖ 2000: 179–186). Más kutatások a természetes történetmondást megőrző stratégiák egyik legfeltűnőbb jellemzőjének tartják az elbeszélés idejéből való kilépést – azaz a jelen idejű történetmondást (KYTÖ–WALKER 2003: 224).

Douglas Biber és munkatársai szinkrón korpuszvizsgálataiban különböző dimenziók szerint különítik el és vizsgálják statisztikai módszerekkel az egyes nyelvi jelenségeket a beszélt és írott regiszterek szerint (BIBER–CONRAD–REPPEN 1998: 143–156). Az egyes dimenziókba változó hatókörű jelenségek tartoznak (külön dimenzió például a kidolgozott és szituációfüggő referencia vagy a narratív vs. nem-narratív szöveg), a jelenségek egy része pedig nyelvspecifikus, például az involvált vs. információs dimenzióban a *that* törlése, a *be* mint főige, a *do* különböző használatai (BIBER–CONRAD–REPPEN 1998: 148). Culpeper és Kytö történeti korpuszvizsgálatában a Biber és munkatársai alapján meghatározott involvált vs. információs/informatív jelenségekre helyezi a hangsúlyt. Az alábbi dimenziók szerint sorolják be azokat: produkció/recepció (egyéni, személyes stb.), a funkció (expresszív, fatikus stb.), interaktivitás (például gyors beszélőváltás), megosztottság (közös fizikai

helyzet és/vagy háttértudás), a forma szigorúsága, transzmisszió (tartósság, előre tervezett vagy valós idejű (CULPEPER–KYTÖ 2010: 92). Az egyes jelenségek (például az 1. és 2. személyű névmás, a procedurális elemek nagyobb száma) több kategóriában (produkció, interaktivitás) is helyet kapnak.

Magyar forrásokra alkalmazva, s a **szövegalkotási hagyományokkal** szembesítve a szempontokat, a közvetlen interakció bizonyos jelei nem kérhetők számon, ilyenek kérdés-válasz szekvencia (a tanúvallomásokban), a fordulók száma, a közbevetés, a megakadások, a szünetek. A magyar tanúvallomások nem dialógus formájúak, s elképzelhető, hogy volt lehetősége a tanúknak többé-kevésbé önálló beszámolót tenni, amit utána kiegészíthettek. Douglas Biber eredményei alapján Culpeper és Kytö a spontán beszéd bizonyos jellemzőit is felveszi szempontként: befejezetlenség/grammatikai nem-teljesség, kevésbé kidolgozott grammatikai szerkezet, és a kevesebb ún. tartalmas szó (*content word*) használata (CULPEPER–KYTÖ 2010: 92). Ezek azonban szintén nem kérhetők számon a jegyzőkönyvi anyagon. Mivel a standard inkább egyéni törekvésekben formálódik a korszakban, hasonlóan problematikus a vernakuláris, nem-standard elemek meghatározása a magyar anyagon, főként a szintaxis és a szövegformálás területén.

Vizsgálhatók viszont a mentális igék, a jelen idő, az 1–2. személyű névmások, megszólítások, az emfatikus elemek, a diskurzusjelölők, indulatszók, a hedge-ek (bizonytalanságot, pontatlanságot jelölő kifejezések) és intenzifikáló elemek (utóbbi két kategóriára a lejegyzői stratégiák kapcsán lásd a 3. fejezetet is, illetőleg lásd még 5.2.).

Az **első és második személyű névmás** gyakoriságával kapcsolatban érdemes figyelembe venni azt a **nyelvspecifikus szempontot** is, hogy az angol forrásokban ezek előfordulása sokkal kötöttebb, mint a magyarban. Emellett a korpuszban rendelkezésre álló tanúvallomások nagyobb része harmadik személyben rögzült (noha nem törvényszerű, hogy első személyű beszámolóknál gyakrabban szerepelne explicit módon az alany).

Az egyes szám első személy explicit alanyesetű előfordulása jelentősnek mondható (990 találat), a levelekben 2000 fölötti az adatszám, ezek nagy része azonban a formulákhoz köthető, mint *Az én Kedves Édes Uramnak*, például Barkóczy Krisztina leveleiben. Az *engem~engemet* kisebb előfordulású a boszorkányperekben, viszont a levelezésekhez képest gyakoribbnak mutatkozik (316 adat, míg a levelekben alig 200 fölötti előfordulás). Elsősorban az idézetekhez köthető a *te* és a *téged(et)* megjelenése (570 és 70 találat), a levelezések 400 körüli előfordulása, főként a *te* esetében szintén formulához, főként a záráshoz kapcsolódik (például Poppel Éva esetében), míg a *téged(et)* alig 20-szor fordul elő a korpuszban; a *kegyelmed* a tanúvallomásokban váltakozhat a *te*-vel, de a pontos használati

jellegzetességeinek a feltárása kutatásokat igényel. Összességében a magánlevelekhez képest (a formulákat nem számítva) jelentősebb előfordulásokról beszélhetünk az első és második személy explicit használatát tekintve, ez azonban elsősorban a szövegtípusbeli sajátosságokkal magyarázható (beleértve a *kegyelmed* levélbeli használati jellemzőit és viszonyát a *te*-hez).

A többi jelenséget **három nagyobb csoportban** fogom tárgyalni:

a) a kérdéses jelenségek egy része ahhoz kötődik, hogy van-e felidézett társalgás a vallomásban: egyenes idézet, függő idézet, ezeken belül a megszólítások, indulatszók, diskurzusjelölők (ezek a narratívában kevésbé fordulnak elő)

b) jelen idejű történetmondás

c) a bizonytalanságot kifejező, a nyomatékositó és más tekintetben reflexív megjegyzések csoportja (ideértve a mentális igéket és a gesztusokat is)

Mivel egyes kutatások szerint jellegzetes „távolító” kommunikációs művelet a harmadik személyű történetmondás (vö. KYTŐ–WALKER 2003: 220–223), erre a kérdésre az egyes szövegek jellemzésekor fogok kitérni.

Noha a korábbi kutatások hangsúlyozottan statisztikai elemzéseken alapultak, több okból is a **kvalitatív szövegvizsgálat** mellett döntöttem. Ahogy korábban jeleztem, a boszorkányperes tanúvallomások sok tekintetben nem mérhetők össze, és lényegében megíjósolhatatlan változatosság jellemzi őket – így az eredmények kevésbé általánosíthatók. Kérdés továbbá, hogy **hogyan** is **működnek** a fenti kategóriák involvált–informatív vonatkozásban; így későbbi kutatások tárgya lehet a statisztikai elemzés nagyobb mennyiségű nyelvi anyagon. Az esetleges későbbi kvantitatív elemzésnél azzal a módszertani nehézséggel is szembesülni kell, hogy az egyes kihallgatási szövegeken belül eltérő terjedelműek a tanúvallomások (és egy kihallgatási dokumentum egyes tanúvallomásai preferálhatnak bizonyos megoldásokat, míg mások nem), így problematikus, hogy mennyire lesz informatív a korpusznyelvészeti jellemző 1000 (vagy kevesebb) szóra eső előfordulási arány, százalék.

Egy 18 szövegből (összesen 81 fólióból álló) szövegcsoporthoz mutatok be ebből a szempontból, ezáltal részben **kitekintve** a TMK-ból hozzáférhető adatokból. A tanúvallomások mindegyike Bihar megyéből származik az 1708–1766 közötti időszakból, az elemzéshez pedig elsősorban kéziratokat használtam (a hozzáférhető szövegkiadás ugyanis nem nyelvészeti igényű, számos ponton kifogásolható átírással). A kéziratok az OSZK-ban hozzáférhetők (a Fol. Hung. 973-as jelzet alatt), az egyes szövegekre az évszámok alapján hivatkozom a továbbiakban. Az elemzést kiegészítettem hét

tanúkihallgatással Kolozsvárról a 16. századból (1572–1593 között), ezek a TMK anyagába is bekerültek.

A Bihar megyei szövegek közül ötben egyes szám első személyben szerepelnek a tanúk, a többi lejegyzés harmadik személyű. A kérdőpontok személyjelölése szintén változik, nem mutatkozik olyan összefüggés, hogy ha a kérdés második személyű, akkor a válasz első személyű – a mintázatok tehát ezen a téren is eltérőek lehetnek. A kolozsvári szövegek közül három első személyű, három harmadik személyű lejegyzést tartalmaz, egyben pedig (KBosz. 16. sz.) váltakozik az első és harmadik személyű lejegyzés. A váltakozás más területeken sem példátlan a későbbi időszakban.

Az idézetekben szereplő többé-kevésbé bizalmas **megszólítások** a **Bihar megyei** anyag mindegyik szövegében megtalálhatók változatos attitűddel: *Lelkem Marosiné* (1766), *jó Komám aszszony* (1710), *[meg adnad még] fekete kutya* (1726). A megszólításban megjelenő **indulat** időnként közvetetten, enyhítve jelenik meg: *ilyen amollyan Boszorkánya* (1738), *ily s ilyen Lelkü boszorkánya* (1726); máskor ez is közvetlenebb (káromkodással határos): *ördög baőó bátya* (1708), *eb a lelked* (1715), *eb ágyában született* (1737).

A **megszólítások** és a **diskurzusjelölő** kategóriájába sorolható elemek nemritkán **együtt** járnak: *hü, veszet Lelkü* (1726), *enye ilyen atta* (1714), *ejnye veszett Mater* (1766) – de megszólítás nélkül is változatosak: *Lád é, hát, ihol, no, hujj, jaj, nosza, jaj bizony*. A diskurzusjelölő kategóriáján részben túlmutató olyan **fordulatok** is az involváltságot jelzik, mint az *üsse meg az Tüzes kü* (1714), *no várj czinemintye nem lesz elfelejtve* (1731) vagy a *várj reá* (1737), *várjon reá* (1715) – bár ez utóbbi épp a korszakban válik diskurzusjelölőszerű elemmé (részletesen VARGA 2017d, lásd még 5.4.). A nyomaték, illetőleg az **intenzitás** jelölőinek egy része is az idézetekhez köthető, szinte minden vizsgált szövegben előfordulnak: *de hat kgd nyilvánvaló boszorkány* (1756), *mondom bizony tiszta ördög az kötélverő napa* (1708).

Néhány, a lexikailag és szerkezetileg megragadható kategóriáknál tágabb – szöveg irányította – adatra is érdemes kitérni. Természetes történetmondásra utal például a diskurzus részletessége egy félreértés felidézésekor:

1726: panaszolkodom nekj hogy egj Süldö Disznomban belé esett az féreg, *azt kérdi, micsodas*, mondom néki, Süldö, *azt mongja nem azt kérdem* hanem micsodas szörü

Más szövegekben is hasonlóan részletekbe menően idézik főként az **indulatokkal telített** diskurzust, ez a következő megnyilatkozás esetében azzal is indokolható, hogy a boszorkánysággal vádolt személy cselekvésére is reagál:

1766: ihol vagyon Marosiné, mindgyárt megöl [...] ihol, ihol, *nem láttya kend, micsoda férfi kend*, hogy meg nem tudgya fogni (= a boszorkánynak tartott Marosinét)

A **kolozsvári anyagban** valamivel kevesebb az idézet, illetőleg belesimul a történetmondásba a közlés, idézet nélkül:

1572: de nem volt otthon és *igen sziddja* háta megé, [= a kárvallott a boszorkánysággal vádolt személyt] az ő maga feleségét is *szidja* (KBosz. 13. sz.)

A megszólítások sem tekinthetők számosnak, a hétből két kihallgatásban egyáltalán nem fordulnak elő. Ahol mégis szerepel ilyesmi a lejegyzésben, ott névmási, esetleg névmással és névvel együttesen fordul elő:

1572: *Te Erdélyi Gáspár* (KBosz. 13. sz.)

1572: Azomba jö oda Ágoston, mond neki Katónak: „*Te, te nyilvánvaló boszorkán* vagy [...] (KBosz. 13. sz.)

Az indulatszók, illetőleg diskurzusjelölők megszólításhoz is kapcsolódnak:

1572: hallja volt az asszonya mongya volt: „*Nesze imez, nesze amaz!*” (KBosz. 13. sz.)

1582: ezzel ígéré magát: „*Neste lélek kurva*, mond meg csak, akit szerecc, [...] *De essez kurva*, háladással vegyed töllem (KBosz. 19. sz.)

1584: Reámentem ez asszonra és szittam: „*Neste boszorkány kurva*, nám eléggé trombitáltattad immár tehenemet, ereszd haza boszorkány kurva!” (KBosz. 21. sz.)

A többi indulatszót, diskurzusjelölőt tekintve nem mutatkozik olyan változatosság a kolozsvári anyagban, mint a Bihar megyeiben.

A felidézett megnyilatkozásoktól függetlenül is jelennek meg a szövegekben olyan elemek, amelyek a beszámolók természetességét, élénkségét, átélt voltát mutatják. Jellemzően ilyen a **jelen idejű történetmondás**, a *praesens historicum*. A Bihar megyei anyagból az összes első személyű történetmondásban előfordul (bár nem minden tanú vallomásaiban), de a harmadik személyűekben sem példátlan.

Egyes szövegekben csak a mozgás- és a közlésigéket érinti (*jő, feleli, mondja*), máskor a történetmondás bevezető része:

1715: éczakán fél könyékenn *fekszem* az agyamonn nagy topogást *hallok* az ablak alatt, azt *tudom*, hogy az Biro jött az ablak alá, az ablak lyukánn csak be *jön* Nagy Mihályné Zöld Béka képéb’ Czina Ferenczné utánna csak előmb’ *allanak*

1715: *hallok* kis Gyermekek rivást, az alatt csak az *fejemhez áll* Nagy Mihályné semmit nem aludtam könyörgök az Istennek csak *meg indul* Nagy Mihályné az fejem felül az kis Gyermekek' az öléb' *el vizi* nagy Siva riva az Gyermekekett a' korogyi erdő fele

Előfordul, hogy csak egy tanúvallomásban szerepel ilyen történetmondás az egész kihallgatásban:

1746: Nőtelen legény korab' menván az fatens éjjel szekerral az Bihari Malomb' es az Paly szirűkön tul az Orszag uttyab' az ökrei Csak *meg allanak* nem *hajthattya* elejikk' *migyen* [...] az Erdősne felelt mondvan [...]

Sajátságos, hogy az itt elmondott történetre nem vonatkozik hivatalos kérdés, jóllehet a punktumok ezúttal kifejezetten részletesek, míg a kérdőpontokra közvetlenebbül vonatkozó beszámolókból ez a megoldás nem mutatkozik. Erre a szempontra még visszatérek. — A kolozsvári anyag kevésbé egységes a jelen idejű történetmondás tekintetében. Egyaránt van ugyanakkor példa más múlt idővel való váltakozásra:

1582: estve az veji vacsorára egy barátjához ment volt, hogy késett az barátjánál és későn *megyen* haza, be nem bocsátta feleségéhez az vejit (KBosz. 16. sz.)

1584: Látám, hogy előttem *megyen* a Vargané anyja, és az lába nyomába lépém vagy kétszer, és legelsőbe is eszébe vevé (KBosz. 24. sz.)

Míg egyes kihallgatásokra jellemzőbb a jelen idejű történetmondás:

1572–1575: Zekel András azt vallja, hogy mikor immár perbe *volna* Ágoston Katóval, eccer *megen* házához Ágostonnak, *teszen* szóbeszédet Kató felől (KBosz. 13. sz.)

1572–1575: még csak be sem *köttheti* szerével az lábát, azomba Fekethe Kató mingyárást ott *terem*, és szerdéket kezd *kérni*. Markos Antalné *ad* néki. Mingyárást szállására *megyen* Fekete Kató, a valahová *teszi* az szerdéket, de mingyárást ismét lakattyát *felveti* házára, és *feljő* ismét az piacra (KBosz. 13. sz.)

Fontos különbség a két szövegcsoporthoz között, hogy a 16. századi anyagban gyakoriak az olyan összetett formák, amilyenek a későbbiekben már alig jellemzők; a jelen idő + *volt* jelenleg 90, míg a jelen idő + *vala* 171 előfordulással adatolható a TMK-ból. Ezekről azonban problematikus lenne eldönteni, hogy megfelelést mutathattak-e az involvált történetmondással, ahogy azt is, hogy elsősorban területi változatként vagy időbeli változatként azonosíthatjuk a jelenséget.

Már a koherencia kapcsán felvetődhetett volna, különös tekintettel az időviszonyításra, hogy valamiféle **grammatikai kötöttsége** van-e a jelen idejű történetmondásnak a vizsgált anyagban. Az *egykor*, *(a)midőn*, *(a)mikor* környezetében való előfordulásokra való rákeresések és az azt követő manuális szűrések **negatív eredménnyel** jártak, főként az utóbbi két esetben. Az *egykor*-t és változatait tartalmazó tagmondatok esetében valamivel nagyobb az előfordulás (mintegy 50 adat), de ez is 10% alatti arányt jelent és általában váltakozást mutat az igenevekkel és a *-t(t)* jeles múlttal.

Az egyébként is involváltságra utaló, például a történések **váratlanságát**, **szokatlanságát** jelző *hát* esetében jelentősebb az arány (253 előfordulásnak az egyötöde, figyelmen kívül hagyva a kérdéseket, idézeteket és a történetmondás pillanataira vonatkozó részeket). Például:

1714: el menvén meg nézte *hátt fekszik* (Bosz. 1: 24. sz.)

1717: ezen fatens hatra vetvén az szemét *hát* Orosz Jánosné *hoz* által az Garádgján egymás mellett három fekete nyerges lovatt (Bosz. 2: 303. sz.)

1756: s egyet fordult a farkas, *hát fehérlik* a fara, és már nem farkasnak hanem tűzoknak láczik. Azonközben alig megyen elébb, két vagy három lépést, s Aszszonnya válik (Bosz. 3: 481. sz.)

A *hát* használatával valamelyes összefüggést mutató jelen idejű elbeszélés a korszak **magánleveleiben** is kimutatható, szintén erősen involvált benyomást keltve, a boszorkányperes narratívákhoz hasonló hangulatot is felidézve:

1710: Az Ferusomnak tegnapelőt semmi gondja nem lévén, tegnap reggel *hát* nem *álhat* a fél lábára (Bark. 264. sz.)

1710: De ara sem hajték, hanem Vaÿ Uramnak izenvén, ő Kegyelmevel beszéllek, s *hát* az is azont *mondja* [...] S azonba Kegyelmed levelét, Édes Szívem, veszem, s *hát* abba csak aszerint *van*, amint beszélünk (Bark. 310. sz.)

1711: Éppen levelem írása közben fel akarom tekerni az órácskámot, s *hát* elrontották a kulcsát, *fel nem tekerhetem* (Bark. 322. sz.)

A tanúvallomások közlésigéivel, idézet-bevezetőivel kapcsolatban hasonló az eredmény; számos példa van jelen idejű használatukra (*kérdi* 79, *feleli*: 48; *kérdezi* 19 találat, *mondja*: 466 találat, ennek egy része a vallomástétel részeire vonatkozik), az adatok azonban nem mutatnak egyértelmű korrelációt, sokkal inkább **szabad váltakozásra** engednek következtetni.

Noha kifejezetten grammatikai beágyazottság nem mutatható ki a jelen idejű történetmondással kapcsolatban, egyes szövegek – vagy legalább egy részük, akár csak egy-egy tanú erejéig – igen preferálják. A következő példák egyazon kihallgatásból származnak (a teljesség igénye nélkül):

1715: más nap Tejet adok néki, *által jün, meg töllögeti* az Gyermekeket; *elmigyen* onnan [...] akkor ejtzaka az karomat *meg nyomorittyák* [...] reggel mingyár oda *megyek*, Borsót *viszek* néki, mingyár maga *meg tanit* hogy szedgyek Ökörfark kóro viragat azzal kössem [...] az Búrit az szürüre *viszik*, *meg verik* keminyen, annak utánna *el vagdallyák* [...] más nap *ell jün* osztán az Ura, Salátát *kir* tüllem, *adok* néki, s *el viszi*; [Szilvát Almát szedtünk az Felesighem kötőjiben,] *oda viszi* néki, mihent *oda adgya* az mi Gyermeünk mingyár *meg gjógyul* (Bosz. 1: 27. sz.)

Ezekben a tanúvallomásokban sem kizárólagos a jelen idő a történetmondásban, de **erős tendencia**. Egy másik kihallgatási szövegben egyetlen tanú vallomásának sajátossága a legalább fele részben jelen idejű történetmondás. Az elbeszélés jellegzetessége, hogy az előző szövegrészekhez hasonlóan több felsorolásos, illetőleg laza mellérendeléssel kapcsolt esemény szerepel:

1723: az malomban *bé mégyünk*, Kenéz István ott *vagjon* mind Feleségestül, azt *mondgja* Kenéz [...] és mint edgj harmad napigh *fetrengék* azon nyavalyában sokan *jönek* hozzám látni, tanácsul *adgják*, hogj [...] én azt *megh cselekedtem*, az ganéjomat fel kötöttem az kéményben, arra mindgjárt Kenézné *oda jön*, magam is az pitvarban *vagjok*, azt *kérdi* Kenézné *gjogiúlszé*, vagj nem [...] *el megjünk* az Praedikátorhoz azon nyavalyávalis, ott *megh edgjezván haza indulunk*, Kenéz *be hiv* az maga házához *mentegetem* magam hogj nem mégjek (Bosz. 1: 37. sz.)

Feltehető, hogy az egyes szám első személyű történetmondás – legalábbis a hosszabban idézett szövegek esetében – összefüggést mutathat a jelen idő ilyen használatával, együtt különösen élményszerű, átélt benyomást keltve, ezt erősítheti továbbá az „additív” jelleg, a laza mellérendelő kapcsolódás (vö. a szóbeliség jellemzőiről KRYK-KASTOVSKY 2000: 208–209). A 16. századi példák nem erősítik meg azt a feltételezést, hogy a személyjelölés és a jelen idejű történetmondás szükségszerűen összefügg.

A történetmondás jelen ideje mellett az átélt, involvált történetmondás jellegzetességei a **bizonytalanságot** és a **nyomatékosítást** (intenzitást) kifejező elemek, illetőleg a **mentális igék**. Az utóbbiak listázhatók is, azonban előfordulási gyakoriságukat

befolyásolhatja a szövegtípus. A TMK-ból kigyűjtött *gondol* (140), *hisz* (68), *emlékszik~emlékezik* (70), *vél(ekedik)* (27) *eszébe jut/nem jut* (14) nem mutat feltűnő gyakoriságot (286 perszöveg alapján). A 16. századi kolozsvári forrásokban például a *gondol* ilyen használata mindössze egyszer adatolható: 1572: „Egykor, hogy sokáig nem hívatott volna, *gondolám*, hogy talám igen elnehezedett volna” (KBosz. 12. sz.). Ehhez képest a *gyanakszik* jelentős előfordulása (383 adat), ahogy a *gyanú ~ gyanúság* (414 adat) is.

A tanúvallomásokban a megnyilatkozók **reflektálnak** a saját **gondolatmenetükre**, illetőleg felidéznek olyasmit, amit a történés során éreztek, gondoltak, tapasztaltak (lásd még 3.5., 3.6.). A Bihar megyei anyagban számos ilyen reflexió található – csak néhányat idézve:

1766: *valami szél meg ütötte a' lábamot [...] Mezitláb lévén semminek véltem* [ti. a sérülést]

1766: *félvén tölle [...] melly szavainak mi örülvén [...] ijedtünkben*

1715: *nagy topogást hallok [...] azt tudom ('úgy tűnt') hogy az Biró jött az albak alá*

1756: *akkor gondolkodott, hogy nem jó farkas*

1731: *nagjot sivalkodott és mind egj Isten nyila fálot volna le olj nagy csattanas is hallatott*

1724: *annyira megejedt tülle, hogy csak nem korsagossa lött*

1766: *ordított mint a fába szorult fereg*

A természetes bizonytalanság is teret kap: 1726: „*néminemű* napon [...] *valahol* a Körös mellett *vagy hól*”. Nem példátlanok ugyanakkor ezzel együtt a tanúkihallgatás helyzetéhez – és a későbbi befogadó tekintetbevételéhez – kapcsolódó **reflexiók** is megjelennek, például **magyarázatok**:

1766: *Marosiné a vagy is Békéssi Ersébet*

1766: *ette avagy is rontotta meg*

1737: *utrumb' fel tett Kovács Istvánnét*

1731: *arra tudniillik az Fatens feleli*

1735: *maga vallja a Tanu Könyörgött hogy utet vittek mondván Uram Jesus ne hagy*

1735: *Ezen kívül jó Tanunak gondollya Nagy Mihályt és Feleségét*

A kolozsvári anyagban sem példátlanok a tanú felelevenített érzéseire, gondolataira vonatkozó megjegyzések:

1584: *hogy látám, csodálkozám rajta, hogy ott vagyon, és gonosz gondolatom lőn felőlle* (KBosz. 24. sz.)

Értékelő megjegyzések:

1584: *rettenetesen* kezdének ordítani (KBosz. 22. sz.)

1584: elbúsulék ez nyilvánvaló eseten, és *verni akarom vala csak szándékkal*, de esméég *megmértékelvén magamat*, elhagyám (KBosz. 24. sz.)

1584: Tekinték az ő háza eleiben és látám, hogy az háza előtt vagyon, és *nem hihetém*, hogy *oly hangos legyen a file* (KBosz. 24. sz.)

Előfordulnak a beszámolási szituációra, például az **információ forrására** vonatkozó reflexiók, hedge-ek:

1584: Mathiusfeoldi Bálintné vallja, hogy amit hallott, Nagy Györgynétől hallotta, kit ő valljon meg, mert neki csak *homályosan beszéllette* (KBosz. 20. sz.)

A kategóriák átjárhatóságát és a **szövegszintű** (akár manuális) **keresés** fontosságát mutatja az alábbi részlet, amely formailag nem tekinthető tipikus hedge-nek: frázisokból áll, nem egy lexikai egység:

1572–1575: De *nem mondja hiti szerént*, hogy ő míelte volna ezt Fekete Kató, mert ő azt *nem tudja*, csak *gyanakodott* hozzája (KBosz. 13. sz.)

A tanúkra vonatkozó reflexiók jó néhány esetben a válasz elhárításával, és egyfajta **távolságtartással** vannak összefüggésben:

1582: Semmi gonoszságot hozzá nem tud, mert *talán csak hatot sem szólott velle* (KBosz. 16. sz.)

1584: Gyermekségemtől fogva esmértem, de semmit nem tudok, sem hallottam hozzá, mert *nem abba az uccában lakom* (KBosz. 21. sz.)

Ezekből sem feltétlenül hiányzik ugyanakkor a vádlott személyéhez való negatív viszonyulás, ha implicit módon is:

1582: Negyeccer az mire kérd, [...], én felül megmondám, hogy *soha barátságomat velle nem tartottam*, mert mint szinte most, azelőtt is *ellehettem barátcsága nélkül* (KBosz. 16. sz.)

Ezzel együtt éppen a hasonlóan reflexív beszámolók mutatkoznak kivételesnek a korainak tekinthető tanúvallomásokból. A tanúvallomások egy része a kolozsvári anyagban kifejezetten **tárgyilagosan** fogalmazódik meg, számos esetben a tanúvallomás igen **lényegre törő**, azaz nem kifejezetten az úgynevezett rontáselbeszélésekre (vö. PÓCS 1995; KLANICZAY 2011) jellemző több összetevős–epizódos sémát mutatja:

1584: Annos, Nagy Györgyné vallja, hogy egy gyermeke *holt meg*, és reá [= a vádlottra] *gyanakodott*, mert az urát nem szerette (KBosz. 20. sz.)

1584: Vadalma Pálné vallja: Gyermekegységben *feküvém*, a gyermekemet *megveszték*, és ez Zelesnéra *volt gyanóságom* (KBosz. 21. sz.)

1584: Fodor Albert vallja: Eg gyermekemnek *vesze ki a szeme* és ez Zeoldnéra *gyanakodom*, kit szemébe is montam (KBosz. 22. sz.)

Problematicus azonban annak a megállapítása, hogy a későbbi forrásokhoz képest ez **változást** jelez-e, vagy inkább **szélsőséges tendenciákat**. Annyi bizonyos, hogy a hozzáférhető részletesebb 18. századi kolozsvári szövegekben a nem másoktól hallott rontáselbeszélések nem a fentiekhez hasonló összefoglaló jellegűek (pl. KBosz. 83. sz., 41 tanú), arra van példa, hogy a már elmondott történetekre rövidebb utalás szerepel másoknál.

A 17. századi nagybányai forrásokban ugyanakkor nem példátlan az alig egy mondatból álló beszámoló:

1636: Tudom hogy Tőkésiné képében éjszaka álmomban *kétszer is nyomtak meg* (NB 48)

1636: Egyszer Tőkésiné egy Kerekes Simon nevű embert az czéhben *megfenyegetett vala*, s az ember ottan hamar *meg is betegült vala* (NB 49)

További szempont, hogy a 17. századi nagybányai szövegekben is ritkának bizonyul a részletesebb időbeli előzmény (egyidejűség háttérként akár beékeléses formában), az áljelzői, álvonatkozói kapcsolódás, ahogy az epizódokra bontás többszörösen viszonyjelöléssel, a részletezés, késleltetés inkább felsorolásszerűen történik:

1684: Egyebet nem tudok, hanem egy Szent Márton napján *jöve* házamhoz Csótiné. Kulczot *kért vala* tüllem, hogy az Fodorné ajtaját hadd nyissa meg, ott lakott akkor. *Nem adák* kulczot nékie. *Ő megh fenyegete* erőssen [...] az feleségem erőssen jajgata. *Levonván* a czizmáját, hát olyan *szederjes* az lába, mint az posztó. Másnap *kifakadott*. Csótinéra volt az gyanúság [...] (NB 103)

Egy 1618-as pozsonyi kihallgatásban, ahol 114 tanút is kihallgattak, a számos igen részletes és átélést mutató történetmondás mellett inkább a gyógyítás kapcsán jelenik meg hasonló összefoglaló jelleg (természetesen a semmit nem tudó, valló személyekén kívül):

1618: Testis Furta Tamas megh eskut uthan azt vallia, giermekemnek a keze *kj töröt volt*, es Gal Istuanne *giogietotta megh* nekj az kezet (Bosz. 3: 513. sz.)

1618: megh eskut hitj utan azt vallia, Gal Istuanne felöl azt mondhatom *volt* az Labamon ketczer a *meniöles* [’fícam’], es *olhasot* reaia, s *meg giogiolt* az Labam (Bosz. 3: 513. sz.)

A 16. századi kolozsvári anyagban többször előforduló lényegre törő beszámolók tehát részben a **korai** jellegükkel magyarázhatók (később nem jellemző rontáselbeszéléseknél), részben **területi** – tágan értelmezett lejegyzői – sajátosság is lehet, a nagybányai források szerint részben a 17. század során is.

Azzal együtt, hogy a vizsgálat nem vállalkozott arra, hogy gyakorisági mutatókat, arányokat számoljon az egyes tanúvallomásokra lebontva, talán az idézett példákkal is sikerült érzékeltetni, hogy a Bihar megyei anyagban számos, az átélést előtérbe helyező megoldás található. Noha a szakirodalom jellegzetes „távolító” műveletnek tekinti azt, ha a vádlott vagy a tanú a beszámolóban egyes szám harmadik személyben szerepel, a vizsgált anyagban ez a tényező nem meghatározó – legalábbis független az idézésről, a reflexióktól, valószínűleg a jelen idejű történetmondástól is (hiszen harmadik személyben is van rá példa). A vádlottakra vonatkozó azonosító megjegyzések (mint a *fent nevezett* stb.) ugyan harmadik személyű jegyzőkönyvekben jelennek meg – de a vizsgált anyagban szórványosan.

Csak egy tanúkihallgatásban található latin nyelvű (rövidített) szabadkozás is (kérdésben is: 1746: *vért S. V. köpöket hanytanak*). E szöveg mutatkozik a vizsgált grammatikai–pragmatikai jelenségek alapján a leginkább „távoli”, informatív természetűnek az anyagból. Alig szerepel benne idézet (bár hallott információkra reflektálnak), azok általában függők (1746: „a vén Erdősné fenyegette az fatenst [...] *hogy koporso bezartaig el nem felejtí*”), ezzel összefüggésben ritka a megszólítás és diskurzusjelölőnek tekinthető elem. Az értékelő elemek sem számosak, egy részük már a kérdésekben megjelenik (*nyilván es vilagossan*; hedge: *valamely materiatt*). A *praesens historicum* szintén nem gyakori.

Az involváltságra utaló szövegjellemzők hiánya azonban magyarázható a szituációs és jogi kontextussal. A többi Bihar megyei tanúkihallgatás **kérdései nyitottak**, általános tartalmúak, míg az 1746-os kihallgatás egy **konkrét ügyre** koncentrálnak részletesen (noha sajátossága, hogy a vádlott nincs néven nevezve a kérdőpontokban), ez pedig a **szövegformálást** is feltűnően **korlátozza**. A korlát azonban nem kizárólagos: az utolsó kérdés szokás szerint általános: 1746: „*nyilván valo boszorkanysagot kire tud a Tanú vagy kit hallot vagy tud*”. Az ennek megfelelő tanúvallomásban megjelenik mind a jelen idejű történetmondás, amelyet fentebb részletesen idéztem is, mind az idézetekhez kapcsolódó

jelenségek és a diskurzusjelölő elemek: 1746: „*hat a vén Erdősné allatt elejkebe’ [...] azért allottam kutya miirt mondottad azt a’ szolgámnak hogy egetni viszed az Asszonyat*”.

A vizsgált jelenségeket a lejegyzés a jelenség szintjén megőrizte, miközben alkalmasak arra, hogy általuk involváltnak hassanak a szövegek – a megszólítás vagy az indulatszók/diskurzusjelölők mellett, illetőleg azoktól függetlenül a történetmondásra vonatkozó metakommunikatív megjegyzések, vagy éppen a jelen idejű elbeszélés. Noha e szövegjellemzők egy beszámolón belül is megjelennek, jellegzetes, hogy egyes források a számos egyenes idézettől és a bennük megjelenő megszólításoktól, diskurzusjelölőktől válnak természetessé, élénkké. Ez időnként csak egyik-másik tanúra jellemző:

1766: *bizony én nem merek adni, mert megvernek [...] várj rá Miska, mert ezt meg bánod [...] Marosiné roszúl van az én Lábam, gyógyítsa meg kend a Lábamat, bizony meg fűzetek [...] én bizony nem gyógyítom addig míg meg nem fűzetz [...] győjék be kend Mihály Mester, Marosiné bizony a fecske fészekben ül*

Fontos azonban a tágabb kontextus, a **kérdésfeltevéseknek** ugyanis láthatóan szerepe lehet az egyes tendenciák érvényesítésében. A szabadabban kitölthető történetmondás azonban a kérdőpontok ellenére is teret kaphat a kihallgatáskor.

A kolozsvári anyag ezt a feltételezést nem erősíti meg, de nem is cáfolja, ugyanis a szövegközlések nem tartalmazzák a tanúknak feltett kérdéseket. Egyes szövegek ugyanakkor engednek következtetni a kérdések tartalmára, például a 16. számú kihallgatás egyik tanúja több kérdést is felidéz, például:

1582: *Másodszor az mire engem kérd, hogy ha láttam-e, vagy tudom bővölését avagy boszorkánságát, én nem tudom, sem láttam. Harmadszor, hogy arra kérd, ha tudom-e parázna életét, lopását, vagy kerítését (KBosz. 16. sz.)*

Ugyanakkor, mivel a kérdőpontokat általában nem ismerjük, nem derül ki az sem, mekkora szabadságot kaptak a tanúk, volt-e konkrét történés, amelyről be kellett (volna) számolniuk. További szempont, hogy a későbbi szövegekben több az epizódokra lebontott történetmondás (általában több történetről is szó esik egyszerre), emellett a közvetlen interakciók is részletesebbek. A kolozsvári szövegek sem teljesen hiányosak ebből a szempontból, ugyanakkor a kérdések ismerete híján kevésbé lehet arra következtetni, hogy időnként miért kap teret az átélés, a részletezés, máskor miért nem.

Nem példátlanok a későbbiekben az olyan kihallgatások, ahol két vagy több **kikérdezés** is zajlott, **eltérő kérdésekkel** is – ezeken közvetlenül vizsgálható a

kérdésfeltevés és az általa kialakult kontextus szerepe a szövegformásban. Több esetben megfigyelhető ugyanakkor, hogy a második vagy harmadik kihallgatáskor nem kifejezetten történetmondások szerepelnek a jegyzőkönyvben.

Egy Szolnok megyei 1752–1753 között végzett kihallgatásban például először általánosak a kérdések, a harmadik tudakolás azonban konkrétumokat is érint, például, hogy Vékei György felesége több hétig oda lett volna, rajta jártak a boszorkányok, mint a lovon (Bosz. 2: 328. sz., viszont a harmadik kihallgatást a kiadás nem közli, a kézirat jelzete JNSZML Büntetőperes iratok, 1. füzet 1. k. N. 139.). Az *involváltság* jelleg mindenesetre **más formában** figyelhető meg, más-más tényezők emelkednek ki az egyes alkalmakkor. Az első kihallgatást, ahol tíz tanúból nyolc részletesen vall, számos (40 fölötti) felidézett diskurzus szerepel, szinte mindenben van megszólítás (*Komám Uram, Komám Aszony, Apám uram*), valamint diskurzusjelölő és értékelő elemek is: *vajki szép, no, hát, bizony*. A kommunikációra vonatkozó megjegyzések is többször előfordulnak: 1753: *senki kénszerítése nélkül így szollott [...] észre vette magát, hogy rosszul beszélne*.

A harmadik kihallgatás az elsővel szemben mindössze két részletes történetmondást tartalmaz, ezekben is megfigyelhető a diskurzusok részletes felidézése:

1753: *Jutka Felesigem mi lölt tégedet [...] Meg mondaná édes uram [...] a Fatens bátoritván feleségit ne fély édes felesigem*

Jellemzőbbek azonban azok a válaszok, amelyek magával a kérdésfeltevéssel és a kérdés tartalmával kapcsolatosak, leginkább azt kifejtve, hogy a tanú nem tud a kérdésben feltett ügyről. Ezek a részletek inkább a személyes vélekedés nyílt kifejezésétől válnak – többé-kevésbé – involválttá:

1753: *adván hozzája ilyen okot mondván: Mi ördögöt csinált volna [ti. Nagy Jutka] oda annyi ideig [...] semit sem tud felelni, mivel ezen punctumnak veleit és ereit nem is érti [...] csudálkozással most hallja ezen punctumnak ereit*

A kérdésfeltevés ugyanakkor ebben az esetben csak a beszámoló egy részére volt hatással: ahol volt tényleges történetmondás, ott megfigyelhető volt az első kihallgatáshoz hasonló részletesség és átélés.

Előfordul az is, hogy egyetlen kihallgatás **kérdőpontjai** igen **részletesek**, tükrözve a tanúk beszámolóinak menetét és megformálását is, vélhetően azért, mert előzőleg ismertek voltak a hatóság számára az ügyek. Szerepelnek a kérdőpontokban magyarázó megjegyzések (szinte szó szerint úgy, mint a tanúbeszámolóban: 1742: „mivel már éfel után lévén az üdő”

Bosz. 2: 283. sz.), ahogy sajátos szóválasztások is: 1742: „mit keát beát mennyen pokolba” (Bosz. 2: 283. sz.). A kérdések hat különböző történetre kérdeznek rá, a 10 tanú általában egy-egyről számol be részletesen, a személyes érintettséggel összefüggésben (külön le vannak jegyezve a hasonló vallomások is).

A perceptív jellegű történetmondás, illetőleg az egyes események részletezése, epizódra bontása jellemző a tanúkra, ugyanakkor kevés olyan megformálási sajátosságot lehet említeni, amelyek involvált beszámolóra utalnak. Legtöbbször függő idézetek szerepelnek, megszólítás, diskurzusjelölő és értékelő elem alig fordul elő (kivételes: *képtelenül ugrált, zörgetett*). Jelen idejű történetmondás egyáltalán nincs.

Lejegyzői közbeavatkozásnak és a hivatali szituáció térnyerésének kell ugyanakkor tekintenünk számos megjegyzést, szóhasználatot elsősorban a kérdőpontok kapcsán, de nem kizárólagosan: *deklarált cásust, hallotta recenseálni, punctumban describált, denotált, circumscribált cásus, nem reflectálhattya magát, continuálta [...] cessált*.

A személyesség leginkább egyes tanúk **gondolatmenetének** felidézésében mutatkozik meg, mentális igék és hedge-ek formájában:

1742: a fátens feleségivel edjut, *igen megh rettent*, tudván hogy nem jo macska ligyen [...] az üdő alat *jobban megh batorodván* az fátens [...] mind ezek utánis *mint egy kitelkedet* a fátens, hogy *talán* a maga macskájával vivodik más ember macskája [...] mivel termiszet kívül valo nyavalának *láczaot* az menecske nyavalája, mingyárt *el gondolta* a fátens, hogy az *kölletet* neki ártoni (Bosz. 2: 283. sz.)

Ezek ellenére a kihallgatás inkább **informatív**nak tekinthető, bár a tanúk vélekedése, attitűdje időnként így is teret kapott. A hatóság előzetes ismeretei nemcsak a kérdések tartalmi, hanem a formai sajátosságain is meglátszanak.

Nem példátlan az sem, hogy a kihallgatás két szakasza hasonló kérdésfeltevéssel zajlik, egy 1721-ből származó Békés megyei ügy kapcsán kétszer is rontásra, nyargalásra kérdeznek rá, általános módon (OSZK, Analekta 10888). Bár egyik alkalommal sem kérdeznek ki sok tanút, mindkét kihallgatásra jellemző a sok egyenes idézet és a jelen idejű történetmondás (nagyreszt a közlésigék esetében, de nem kizárólagosan). Például:

1721: *én másnap is mégyek [...] s hallok egy gyermek rivást, ugy nézem [...] én tsak haza megyek s jó hozzám Harang Öntő*

1721: *azt mongya [...] En avval bele kapok es öfve zajdulok vele, mondom neki [...] Laba nagyon el dagadoz [...] megyek, mondom neki*

A mégis megragadható különbség a vizsgált elemeket tekintve az, hogy az első kihallgatás szövegeiben számos informális megszólítás és diskurzusjelölő fordul elő az egyenes idézetekben: *Lelkem, Kovács György; Édesem; Csillagom; Szomszéd; Bátya, Ördög atta; no bizony; Istennek hála; hátt bizony* (1721). A második kihallgatásban viszont a történetmondásra vonatkozó értékelő elemek tűnnek fel inkább: *rettenetes lucskos; igen meg betegül; merő kék* (1721). E két rövid jegyzőkönyv összevetése nem erősíti meg a kérdésfeltevés részletességének hatását a szövegformálásra, de nem is cáfolja azt.

Problemátikus tehát az általánosítás arra nézve, mennyire involváltak a boszorkányperes tanúvallomások (csak az úgynevezett rontáselbeszéléseket tekintetbe véve is), beleértve az eljárás során alakulókat is. Az involvált kategóriába sorolható **grammatikai-pragmatikai jelenségek** mindenesetre **adathozhatóak** a szövegtípusban, tágan értelmezve őket, a lexikai szinten gyakran túlmutatva. Az egyes kihallgatási szövegek azonban egy-egy területen és időszakon belül is különbségeket mutatnak, sőt a jelen idejű történetmondás időnként csak egy-egy tanúnál fordul elő az adott kihallgatáson belül. Egyazon ügy különböző kihallgatásaiban pedig eltérő szövegjellemzők kelhetnek involvált benyomást.

Annyi bizonyosnak látszik, hogy a szövegtípus kontextusának, beleértve a **kérdőpontok** tartalmi és formai jellemzőit, nagyobb hatása van a szövegformálásra és az átélés érvényesítésére, mint annak, hogy első vagy harmadik személyű a lejegyzés. A kérdéskör ezzel együtt további kutatásokat igényel, különös tekintettel a megnyilatkozókra vonatkozó személyes reflexiók és a vallomástétel helyzetére vonatkozó megjegyzésekre.

A szövegek involváltsága utaló jellemzőit motiválhatja a **körülmények** szerinti feldolgozás és beszámolás igénye (vö. 3.5.), ugyanakkor az ezt megvalósító jelenségek nem mennek szembe a koherenciára törekvéssel. Noha lassabb befogadást tesznek lehetővé, ez **grammatikailag jelölt módon** valósul meg, „beszerkesztve” a szöveg rétegei szerint.

A határozói igeneves szerkezetek vizsgálatának eredményei hasznosíthatók a 16–18. századi szövegalkotás és szövegszerveződés feltárásában. Az adatok az igeneves szerkezet használatával kapcsolatos korábbi megállapítások egy részét átértékelhetővé teszik. Az explicit vagy implicit koreferens alany lényegében bármilyen számú és személyű lehetett a korszakban, az időviszony a múlt időtől a jelenen át a jövővel is megfeleltethető volt, nemcsak kijelentő módban, jóllehet e tényezők azonosítása kontextusfüggő lehetett (4.2.4.).

A tágan értelmezett **funkcionális szinonímia** – elsősorban az igeneves variánsokon keresztül – többek között arra világított rá, hogy a tanúvallomások történetmondásaiban igen kitüntetett szerepe van a koherenciát biztosító, az időbeli-oksági viszonyok követhetőségét

elősegítő elemeknek, ráadásul ezek nagy változatosságban fordulnak elő (4.3.). E változatosság ugyanakkor általános jellemző a vizsgált anyagban. Nem ritka, hogy az esemény résztvevői, helyek vagy éppen tárgyak kerülnek a figyelem középpontjába (4.3.3.; 4.3.4.). Ezzel együtt az időbeli egymásra következés és általában az egyes epizódok időbeli háttérének jelölése rámutat a szövegtípus jellegzetességére: a vádlottak előéletének felidézésére, illetőleg arra, hogy a rontáselbeszélések egyes fontosabbnak tartott epizódjait nyomatékosan kapcsolják össze, oksági viszonyokat is implikálva. Az idő- és cselekvésfolytonosság szempontjából módszertanilag lényeges volt, hogy a tagmondatok elhatárolásában nem lehetett figyelmen kívül hagyni a **szövegelőzményt** és a közvetlen **folytatást**: egyszerre többféle kapcsolóelem és ezáltal koherenciaviszony mutatkozott meg az egyes szövegrészekben.

A szövegformálást tekintve **változásként** és/vagy területi **változatként** volt értékelhető az, hogy a (közelebbről meg nem határozott) időbeli háttérviszonyok jelzése a 16. századi anyagban kevésbé markáns, mint a későbbiekben – ahogy arról volt szó, a kolozsvári források egy része igen lényegre törő, alig egy-egy állítást tartalmazó beszámolást valósít meg. Szintén a későbbi történetmondásokra jellemzőbb a magyarázó–kifejtő (áljelzői, álvonatkozó) újraemlítés és az idézeteket érintő koreferencia alkalmazása, valamint a történetek egyes résztvevőinek külön (prezentatív) bevezetése. A jelenségek, illetőleg a hiányok megítélését tekintve szükséges lesz a kutatást bővíteni további 16–17. századi források bevonásával.

A tanúvallomásokban megjelenő történetmondás különböző rétegeit – például a felidézett diskurzusokat – eddig főként a szövegformálás szempontjából figyelhettük meg, a továbbiakban viszont a történetekben megjelenő szerepekről (feltételezett boszorkány és kárvallott), valamint a nyelvi viselkedés sajátosságairól és azok társadalmi és kulturális beágyazottságáról lesz szó.

5. Szerepek és diszkurzív stratégiák boszorkányperekben

5.1. Diszkurzív kontextus, megközelítés, párhuzam. Az alábbiakban a nyelvi viselkedés szerepét tárgyalom a boszorkányság kapcsán részben a felidézett történetek, részben a kihallgatás kontextusán keresztül. Felmerül a kérdés, hogy a történetmondás során milyen motivációk alakítják a tanúk beszámolóit: hogyan egyensúlyoznak a visszaemlékezés **bizonytalansága** és a **meggyőzés** között (5.2.) – egyáltalán hogyan jelenik meg az együttműködés a hatósággal, és milyen és hányféle **boszorkánykép** rajzolódik ki a vallomásokból (5.3.).

A **nyelvi viselkedés** egyik aspektusáról, a szövegtípusban jellegzetes fenyegetésről, és annak interakciós (újra)értelmezéséről is szó lesz (5.4.).

A kérdés más nézőpontból is megvizsgálható: a **vádlottak kihallgatási szövegeiből** levont következtetésekkel is kiegészíthető a tanúvallomásokból kirajzolódó kép (5.5.). Az elemzés középpontjában a diskurzuszstratégiák állnak; a stratégia ezúttal is (különösebb fokú tudatosság nélküli) kommunikációs sémaként, mintázatként értelmeződik (vö. HILTUNEN 2010: 70–72).

A kutatást az indokolja, hogy a magyar források alapján számos viselkedési forma könnyen gyanússá válhatott, a nyelvi viselkedés fontosságára pedig az ítéletek jó része is rámutat, beleértve azokat is, amelyek szerint a vádlott szabadon bocsátható, vagy kisebb büntetés mellett engedik el (lásd 5.3., 5.4.). Elsődlegesen a tanúkon keresztül, a történetmondásban felidézett diskurzusokból ismerjük meg boszorkány nyelvhasználatát is, ezzel összefüggésben pedig azt, hogyan értelmeződik a korszakban a közösségben megfelelő – vagy éppen gyanús – viselkedés, és hogyan viszonyul ehhez a tanúk nyelvhasználata.

Jellemző ugyanis, hogy míg a boszorkányra az összeférhetetlenség, a normatörés a jellemző, addig a tanúk/kárvallottak egy része együttműködő, jámbor benyomást kelt, illetőleg ha ettől eltérnek, azt is a boszorkány hozzáállása, megnyilvánulása váltja ki (VARGA 2015c). Az ítéletekben az alábbi nyelvi viselkedési módok, megnyilatkozások jelennek meg a boszorkányvádakhoz kötve (illetőleg olykor a tanúkihallgatási kérdésekben): káromkodás, szidás, szitkozódás; ráolvasásszerű megnyilatkozások; fenyegetés. A lejegyzés közvetettsége miatt a beszédpartnerek közötti egyezkedés folyamata nem hozzáférhető, ugyanakkor azonosíthatók a tanúk olyan megjegyzései, amelyekből a nyelvi viselkedés aktuális értelmezésére következtethetünk (5.3.).

A **kulturális, társadalmi** és valamelyest **jogi háttér** ismeretére ezúttal különösen szükség van, mert az egyes területek, közösségek nem egységesen és jól leírható módon

jellemzik a „prototipikus” boszorkánysággal megvádolt, megvádolható személyeket (számos boszorkánysztereotípiát megcáfolásáról részletesen: NENONEN 2012). A 16–17. századi Suffolk és Leicester területén – a szakirodalom alapján – tipikusan a társadalom perifériáján élő idős asszonyként írhatók le a vádlottak (vö. CULPEPER–SEMINO 2000: 101–102 és az ő hivatkozásaik), míg Salemben nem kifejezetten gender-alapú a boszorkányság (GRUND et al. 2009; KAHLAS-TARKKA 2012; KAHLAS-TARKKA–RISSANEN 2015). A magyar forrásokban szintén nem egységes (népmesei) kép rajzolódik ki a boszorkányokról, számos esemény és viselkedés kelthetett gyanút (a jogi háttérrel lásd KONCZ 2007: 143–156; 157–158, a gyanúról: „Elég volt az egyes emberek feljelentése, illetve az általános gyanú ahhoz, hogy valakit letartóztassanak”; 125, 178–179). Ezzel együtt, ahogy arról szó volt (lásd 2.3–2.4.), maga a boszorkányvád **nem** is mutatkozott **egyértelműen** és **feltétlenül végzetesnek**, a vádlottaknak volt lehetőségük tisztázni magukat. A mindennapos viszályoknak, félelmeknek – így az összeférhetetlen viselkedésnek ugyanakkor meghatározó szerepük volt a gyanú kialakulásában (PÓCS 1983, 1995; KLANICZAY 2011; R. VÁRKONYI 1991).

A nyelvhasználat elválaszthatatlan a megszólalók személyiségétől, a társadalmi körülményektől, a beszédhelyzetből kialakuló kontextustól, ezzel összefüggésben bármiféle **nyelvi megnyilatkozásnak cselekvési értéke** lehet (a boszorkányperekkel kapcsolatos diszkurzív kontextusról lásd többek között HILTUNEN 2010: 67–70; GRUND et al. 2009; KAHLAS-TARRKA–RISSANEN 2011). A beszélők a nyelvi választás és egyezkedés összjátéka során folyamatosan egyfajta képet hoznak létre saját magukról a diskurzusban – nem feltétlenül tudatosan befolyásolva a másoknak szánt kifejezések tartalmát és stílusát. A szociálpszichológiai szakirodalom a szerepjátszás metaforájából kiindulva benyomáskeltésnek nevezi, az egyes szerepekhez pedig nyelvhasználati stratégiákat kapcsolód (a szinkrón nyelvhasználatra vonatkozóan részletesen lásd NEMESI 1997: 491–492, 2000: 418–423).

A **benyomáskeltés** fogalma a szociálpszichológia mellett **pragmatikai alapokra** is épít, beleértve az együttműködési elvet (GRICE), az udvariassági alapelvet (LEECH), az arculat és az udvariasság további fogalmait (BROWN–LEVINSON, részletesen lásd NEMESI 2000: 422–426 és az ő hivatkozásaik). Az egyes fogalmak és modellek azonban inkább **kiindulásként** szolgálnak, a grice-i maximák kapcsát például felmerül a kiegészítés igénye, mivel a modell számos aspektust (az egyes maximák sértésének módját) csak jelez, de nem kínál rájuk magyarázatot (NEMESI 2000: 423). Noha a benyomáskeltési stratégiákból és kifejezésmódokból is összeállítható egy modell, a segédfogalom maga **függetleníthető**

ettől,¹⁴ így rugalmasan alkalmazható történeti diskurzusok elemzésére, mivel nem határozza meg előre a vizsgálható jelenségeket, ezáltal lehetővé teszi kontextusfüggő értelmezésüket.

A hagyományos udvariassági modell elemzési eszközként annyira számít precíznek és stabilnak, amennyire pontos, precíz definíciókat adnak róluk (vö. JUCKER–TAAVITSAINEN 2013: 114–116). Szükséges továbbá elválasztani a stratégiai udvariasságot (az arculattal és annak fenyegetésével összefüggésben, *deference politeness*) és az ill(end)őséget (*discernment politeness, politic behaviour*); a történeti vizsgálódások gyakran ez utóbbi területet célozzák meg (lásd JUCKER–TAAVITSAINEN 2013). Az udvariasság kapcsán is felmerül a tudatosság meghatározása, ez korszakfüggőnek bizonyul, ráadásul nem lineáris és közvetlen „fejlődést”, változást mutat – vizsgálatában pedig nem hagyható figyelmen kívül az egyezkedés szerepe, a diszkurzív jelleg (JUCKER–TAAVITSAINEN 2013: 125–127).

Mivel a perszövegeken alapuló néprajzi megközelítés szerint a boszorkány **szerepet** testesít meg, a szerep pedig részben ideológiákból, részben különféle viselkedésmódokból alakult ki (PÓCS 1983: 135–142; 1995: 14, 16–46; KLANICZAY 1986: 269–270; 2014: 264–269), a szerepjátszás és a benyomáskeltés fogalma átvehető a szövegek vizsgálatához. Történeti és társadalmi-kulturális szempontból speciális anyagról lévén szó, várhatóan nem napjaink stratégiái, nyelvhasználati elvárásai és megoldásai rajzolódnak ki az elemzésből. Mivel a vizsgált időszak forrásaira vonatkozóan nem született átfogó elemzés a benyomáskeltési stratégiákat tekintve, egyelőre a szinkrón megállapításokat, jelenségeket tekinthetjük közvetett kiindulópontnak, például az érdeklődés felkeltését, az expresszivitást, késleltetést, az implikált tartalmakat – természetesen nem elvárásként kezelve azokat.

Noha a jelen vizsgálat pragmatikai megközelítésű, a történetiség nem a viselkedési stratégiák változásának leírásában nyilvánul meg: a vizsgált forrás ezt kevésbé teszi lehetővé, mivel a vádlottak kihallgatásának dokumentumai elsősorban a 18. századból ismeretesek és hozzáférhetők (5.5.). A korszakon belüli változatosság minél részletesebb bemutatására azonban lehet törekedni – a vizsgált anyag korlátait szem előtt tartva.

5.2. Hiedelmek, vélekedések, következtetések: nyelvi viselkedés a tanúvallomásokban. A tanúk önmagukra vonatkozó benyomáskeltési stratégiái kevésbé markánsak, mint a boszorkány szerepe esetében, azonban e téren is felfedezhetők bizonyos (nyelvi) viselkedésmódok, illetőleg megfigyelhetők az elhangzottakra vonatkozó

¹⁴ A salemi anyag leírása kapcsán megjelent *self-face* fogalom hasonló meghatározással használatos, mint a benyomáskeltés: amit a megnyilatkozó szeretne, hogy a befogadó gondolna róla, amilyennek szeretné, ha mások látnák (CHAEMSAITHONG 2009).

viszonyulások, attitűdök (lásd még VARGA 2015c). A (nemritkán mindennapos) váratlan, akár tragikus események rontásként értelmezését maguk a tanúk is nyíltan elismerik:

?1732: az suspitio tellyessiggel csak az megh holt Annyokra volt, hogy az rontotta megh, *mivel igen hirtelen jött nyavalya volt raita* (Bosz. 2: 272. sz.)

1754: de az után annyival inkább *erősítette gyanúságát*, mivel oly bolondcság állapottal, *oly hirtelenséggel segített rajta* (Bosz. 1: 158. sz.)

1742: Mivel egy Udvaron lakot Tormánéval, azért *ha nem edszer, máskor véthetett ellene* (Bosz. 2: 285. sz.)

A gyanúsítás pedig összefüggött a **közösségen belüli feszültségek** kezelésével (lásd még 5.3.). Időnként jelzik is a tanúk, hogy ezek a bizonyos feszültségek az adott időszakban egyetlen személy ellen irányultak:

1742: Kas Andrásnéra tellyes gyanosággal vagyon, mivel *más ollyas ember nem volna* (Bosz 2: 284. sz.)

A boszorkányperekben teret kaptak tanúk személyes vélekedései, valamint utalások a népítéletre:

1572: *emmagam hátodra rakatom az tüzet!* (KBosz. 13. sz.)

1709: Isten engem ugj segillyen Ha Isten azt adna érnem hogj meg fognak *magam vinnek rea egj szeker fat mint Annyam egetesere* (Bosz. 1: 57. sz.)

1716: *nem szánom ugjmond sem szekeremet sem két lovamat, hanem azon vitetek még én Nádat te reád Jóczikné, s én égettetlek meg* (Bosz. 1: 61. sz.)

1749: *magam bé fogom az ökröt és a Ház ajtaját read kötöm, a Hazat réad gjutom benne igetlek* (Bosz. 1: 156. sz.)

?1732: ez [= a vádlott] *már ez előtt 30 Esztendővel tüzet érdemlet volna* (Bosz 2: 272. sz.)

A továbbiakban a tanúk kommunikációs stratégiáit az úgynevezett **pragmatikai markerek** (*pragmatic markers*, CULPEPER–KYTŐ 1999; 2010) segítségével mutatom be. A pragmatikai markerek azért lehetnek erre a célra alkalmasak, mert rámutatnak a közösségi történetmondás jellegzetességeire egy speciális kommunikációs helyzetben: a tanúkihallgatás során, azaz a bizonyítási eljárás, a jogi diskurzus részeként). Arra lehet az ilyen elemekből következtetni, hogy hogyan reflektálnak a tanúk saját tapasztalataikra és az azokból levont következtetésekre. A szövegtípusból adódóan a tanúk egyfajta egyensúlyt próbálnak fenntartani – többek között a vizsgált elemek által – a felidézés természetéből

adódó szükségszerű bizonytalanság, pontatlanság, valamint a hatóság meggyőzésének igénye, azaz a vélekedésük minél világosabb, egyértelműbb, hangsúlyosabb kifejezése között (vö. a korszak angol tanúvallomásai alapján CULPEPER–KYTÖ 1999: 305–307, 2010: 376–377). Az elemzés ezúttal a **szókincsben megragadható** (így korpuszban is kereshető) megoldásokból indul ki a Történeti Magánéleti Korpusz alapján, ennek a szótőre (ezáltal a minél inkább teljes körű) kereshetőség mellett az az előnye, hogy az eredmények összevethetők a magánlevelezés szövegtípusával. Egyaránt szó lesz általánosabb használatú és ritkábban előforduló elemekről és olyan együttállásokról, amelyek jól jellemzik a szövegtípust és ezen keresztül a korszakot. További vizsgálható szempont, hogy bár az angol források alapján a tanúvallomás természetéből kifejezetten adódna a pragmatikai markerek előfordulása, a lejegyzők hajlamosak lehettek feláldozni az ilyen elemeket a „tartalmas”-nak tartott részletek javára (CULPEPER–KYTÖ 1999: 302–303, CULPEPER–KYTÖ 2010: 379). A magyar forrásokban mindenesetre alapvetően **lejegyzésre érdemesnek** tartották magukat a jelenségeket, stratégiákat (ahogy a távolságtartó attitűdök megnyilvánulásait is, vö. 3.4.).

A pragmatikai markerek összefoglaló elnevezése azon elemek csoportjának, amelyek a **megnyilatkozói viszonyulással** kapcsolatosak – egyrészt a megnyilatkozáshoz (tartalmi-információs tényezőkhöz, diskurzusrészletekhez) való viszonyt jelezve, másrészt a szituációhoz, diskurzushoz (beszélői attitűd; összefoglalóan lásd CULPEPER–KYTÖ 1999: 296–297; 2010: 365–367). Más megközelítésben az ide sorolható elemeket nevezik metapragmatikai jelölésnek (CULPEPER–HAUGH 2014: 240–241), diskurzusjelölőknek, a beszélői attitűd szempontjából pedig: értékelő, episztemikus, evidenciális jelzéseknek (KUGLER 2015: 81–83, 168–183). A pragmatikai markerek elsősorban a szóbeliséggel függenek össze, illetőleg az abban jelentkező interaktivitással (beszélt nyelvi alapú szövegekben történetileg is, vö. CULPEPER–KYTÖ 1999, 2010; GRUND et al. 2009, 2012b). Szerepük van az információ (vagy annak hiánya) jelzésében, a koherencia fenntartásában, a stílust tekintve, és az udvariasság szempontjából is.

Az összefoglaló elnevezés és a tag besorolás abból adódik, hogy a csoport elemeit számos funkció és számos forma (eltérő szófajokba tartozás) jellemzi – bár a meghatározás az idők során változott. Korábban a nyomatékosító elemek is beletartoztak, míg mostanság csak a *hedge*-nek nevezett kategória (egyes magyar nyelvű munkákban „pontatlanság-jelölő”-nek fordítva: KUGLER 2015: 182–183). A *hedge* által a megnyilatkozó növeli a megfogalmazott állítás vagy propozíció – vagy épp a beszélő viszonyulásának – homályos, kevésbé éles (nemzetközi terminológiával *fuzzy*, *fuzziness*) jellegét, míg a nyomatékosító vagy fokozó elemekkel (*boosters*) éppen ezt csökkentheti (vö. szinkrón anyagban DÉR

2013b: 71–72). A két funkció korábbi együttes kezelését az is indokolta, hogy egy adott elem **eltérő kontextusok** hatására mindkét használatban jellemző lehet (a *you know* példáját hozva CULPEPER–KYTÖ 2010: 366) – s hozzátehetjük, hogy a használat, a funkció **történetileg is változhat**. A *bizonyos* a tanúvallomásokban gyakorinak számít (298 találat), de kontextusfüggő a használata, mivel számos esetben a közelebbről meg nem határozást fejezi ki bármilyen körülményre nézve, például időre vagy éppen szándékra vonatkozóan:

1724: hogy *bizonyos alkalmatosságal* az el mult nyáron (Bosz. 13. sz.)

1723: Idő mulva történt a Fatensnek *bizonyos dolgáért* szinten azon házhoz menni (Bosz. 35. sz.)

Az információ forrásával kapcsolatban viszont meggyőződést is jelezhet:

1709: Hallotta azon Toth Janosnera, amint hogj *bizonyos is* hogj Szent Györgj napjan harmatot szedet (Bosz. 1: 57. sz.)

A *bizony* szintén a következtetés és a meggyőződés között váltakozik (592 találat):

1724: mely dolgáért Kósnét a fátens meg fenyegetvin ilyenkippen te Kósné a lábomat meg gyógyics mert *bizony te dolgoz* (Bosz. 1: 24. sz.)

1723: arra csak azt felelte *ő bizony nem tudja* hogj mit szollottak hozzája (Bosz. 1: 35. sz.)

A jelen munka a tágabb megközelítést követi, mivel a jelenség határai bizonytalanok, egy-egy elem aktuális funkciója történetileg sem (mindig) egyértelmű. Például az *ilyen (amolyan) boszorkány* szerkezet esetében nem a körülírással járó bizonytalansárról van szó, hanem éppen nyomatékosításról, ha elhallgató, eufemizáló szándékkal keverve is:

1749: *te ilyen amolyan boszorkánya* ti ettetek engemet meg az Anyáddal (Bosz. 1: 156. sz.)

1750: meg gyógyisd a Fiam lábát *ilyen amollian boszorkánya* (Bosz. 1: 157. sz.).

Más hasonló szerkezetben is így értelmezhető:

1714: ezt mondván: *ez ilyen lelki* ha meg tudom rontanj megis tudom gyógyitanj (Bosz. 2: 349. sz.)

1755: Boszorkány vagy, Boszorkány vagy! *ilyen s amollian teremtetten* vén boszorkánnya (Bosz. 1: 95. sz.)

1730: mondotta nékék, *ilyen amollian rossz Aszszonyok*, nem illik eczakan itt járni (Bosz. 2: 266. sz.)

A tanúk a történetek felidőzéséből eredő bizonytalanság mellett is meg akar(hat)ják győzni a hatóságot, tehát más tekintetben határozottan fejezhetik ki vélekedéseiket. Kérdés azonban az, hogy a bizonytalanság vagy éppen a nyomaték jelzése általában a szövegtípus sajátja-e, vagy az egyes lejegyzők törekvéseinek eredménye – megőrzik-e, kihagyják-e, esetleg egységesítik-e a szóválasztást. A jelen vizsgálatban a pragmatikai markerek csoportjában egyaránt lesz szó hedge és nyomatékosító elemekről is.

A **bizonytalanság eloszlátása** több módon is megvalósul a tanúvallomásokban, legyen az tapasztalatra, következtetésre vonatkozó, vagy éppen szubjektív benyomás, vélekedés. A boszorkánnyal kapcsolatos általános hozzáállás, attitűd megmutatkozhat a megszólításban, **megnevezésben** is. A TMK alapján a tanúvallomások egyik legjellegzetesebb ilyen megnevezése a *nyilván~nyilvánvaló~nyilvánosság* (jelenleg 338 adattal, míg a magánlevelekben egyelőre 61 találattal):

1666: Tanu *Tudode nyilván* avagj hallottade [...] (Bosz. 1: 53. sz.)

1753: *Nyilván* és nem állomképpen történt Dolgokat Musa Ersebettül, és Kocza Katátul láttott (Bosz 2: 348. sz.)

A *nyilvánvaló boszorkány* mint együttállás a hivatalos kérdésekben és felidézett párbeszédekben is megjelenik, nemcsak a történetmondás részeként:

1723: 1. Tudgya latta, vagy hallottae a Tanu hogj Murvaine Elisabeta Illyes *nyilván valo Boszorkany* volna? (Bosz. 1: 35. sz.)

1726: Tudgyae? Vagy hallottae az Tanú itt Turán ki vólna *nyilván való Boszorkány* (Bosz. 2: 306. sz.)

1730: mellyre felelvén a Fatens neki: Te *nyilván való Boszorkan* vagy, te fejtet meg az Tehenemet (Bosz. 1: 79. sz.)

A *nyilván* a *nyílik~nyit* igék származéka, s a 'világos, egyértelmű' jelentésekből következett a diskurzusbeli funkciója. Ahogy azonban az *obvious(ly)* az angolban bizonytalan, instabil ilyen használatban (CULPEPER–KYTŐ 2010: 374), úgy a *nyilván(való)* esetében is érdemes megemlíteni, hogy a tanúvallomás kontextusában a **meggyőződés**, az állítás nyomatékosítása inkább attitűdjelölő, legalábbis feltételezésen, nem valami konkrét bizonyítékon alapul. Nem válik legalábbis el élesen a bizonyosság és a **vélekedés**:

1699: ezekbül *nyilván mongya* hogy *nyilvánvaló boszorkány* (Bosz. 2: 299. sz.)

1732: *nyilván tudgya*, hogy *boszorkány* Thot Mihályné (Bosz. 1: 82. sz.)

1721: hogy *nyilván nem tudgya* hogy Embereknek vagy Barmoknak artott, hanem csak masoktól hallotta (Bosz. 1: 114. sz.)

1716: az fatens akkor gondolkodván, s tépődven magában: *nyilván* ugj mond az jött az ajtóra aki az lábaimat meg rontotta (Bosz. 1: 61. sz.)

Hasonló szerepű a *világos~világosan* (106 találat marker funkcióban):

1712: *Világos boszorkánságott* a fatens nem tud, hanem Bana Mihálynéra vagyon nagy gyanuság (Bosz. 1: 21. sz.)

1723: az gyermeke nyomoréksága *világosson mondom* az Kenézné dolga (Bosz. 1: 37. sz.)

A két marker (főként kérdésekben) együtt is használatos:

1715: Tudgyae Lattae Hallottae? az Tanu *nyilván es világosson* (Bosz. 1: 28. sz.).

Az előzőeknél ritkább használatú marker a *tiszta* 'keveretlen, csupa, merő' illetőleg 'teljesen, merőben' jelentésben (TMK: összesen 91 találat):

1756: s már akkor *tiszta nyomorék* vólt a Leányka (Bosz. 1: 101. sz.).

A *tiszta* ugyanakkor egyszerre **kétféle** (lényegében ugyanazt a gyanúsítást kifejező) **használatban**, együttállásban jellemző a tanúvallomásokban. Az egyik a jelzői, melléknévi szerep az elsődleges 'nem piszkos, makulátlan, érintetlen' stb. jelentésből merítve, azt absztrahálva az erkölcsi, viselkedésbeli helyénvalóságra vonatozik. Ebben a használatban a szerkezetben kifejezett **kontraszt** által válik hangsúlyossá a tanúk meggyőződése, attitűdje:

1712: *nem Tiszta Aszony*, hanem boszorkany (Bosz. 1: 21. sz.)

1716 *nem tiszta személy*, hanem *tudalmányos* (Bosz. 1: 61. sz.)

1741: *nem tiszta*, hanem *tudákos* Boszorkán (Bosz. 2: 277. sz.)

Ugyanezt a tartalmat azonban 'teljesen, merőben' jelentéssel nyomatékosíthatja, fokozhatja, határozói használatban:

1629: hanem Por Máténétől hallottam, hogy *tiszta boszorkány* (KBosz. 39. sz.)

1734: az *Tiszta nem jó Aszszony*, *tiszta Boszorkány* (Bosz. 1: 143. sz.)

1724: *Tiszta ördögnek* mondta (Komáromy 336)

Ez a használat nemcsak a narratíva része, felidézett **párbeszédekben** is előkerül (társulva akár más nyomatékosító elemekkel is), a közösség tagjai mondják a gyanúsított személynek:

1730: *Tiszta szin nyilván valo Boszorkany vagj* (Bosz. 2: 313. sz.)

1733: *Boszorkány vagy té, tiszta ördög* (Bosz. 2: 346. sz.)

Ez a marker határozóként, értelemszerűen más együttállásokkal manapság is használatos, ugyanakkor napjainkra kifejezetten **informálisnak**, akár szlengnek is minősül (vö. az angol *pure* hasonló használatával párhuzamba állítva DÉR 2013: 71).

A *tiszta* mindkét használatát erősítheti, fokozhatja egy további marker, a *sült*. A kontraszton alapuló szerkezeti megoldásban ritkább, de nem példátlan:

1728: bár engem vigyenek annak helyére, ha az *tiszta asszony*, bizony *sült boszorkány* (MBF 1: 276)

Jellemzőbb azonban az együttállás a nyomatékosítás részeként:

1724: *azon Asszony tiszta sült boszorkány* (Bosz. 1: 13. sz.)

1725: *lüdérc gyötörte tiszta sült boszorkány* (MBF 3. 586)

1739: hogy szemben mondotta Vas Mihálynak *te tiszta sült Boszorkány* vagy kinel nagyobb nem lehet (Bosz. 2: 321. sz.)

A *sült* nyomatékosító markerfunkciója természetesen önmagában is használatos:

1700: Hallotta maga szájából Nagy Jánosnénak: *Szaszariné sült boszorkány* (NB, 131)

1709: meg erdemlene a tüzet mert *sült boszorkany* (Bosz. 1: 57. sz.)

1714: nem kár volna megégetni Mátyásnét, *mert sült boszorkány* (MBF 4. 41)

1787: holtig *sült boszorkánynak* tartja (MBF 1. 186)

Más összefüggésben is megjelenik az anyagban a *sül~süt* (vö. 'valakire rásüt valamit'):

1676: de emlétet Kata az gyalazatos s Boszorkanios nevet simpliciter tsak *magan hadgya sülny*, sem ide sem amoda nem ment panazolni (Bosz. 2: 256. sz.)

Ebből azonban nem következtethetünk arra, hogy a *sült boszorkány* 'vádolt boszorkány' jelentésű lenne. A *sült boszorkány*, *ördögség* stb. együttállások adatolása szórványosnak is mondható (10 adat), a TMK-n kívüli manuális gyűjtésekkel együtt is mindössze 27 előfordulásról beszélhetünk egyelőre. Ez a kevés adat azonban Borsod, Heves, Békés, Szabolcs-Szatmár, Bereg, megyékből származik, valamint Nagybányáról, Rimaszombatról, Udvarhelyszékről, Máramaros, Gömör-Kishont területéről, tehát területi értelemben legalábbis viszonylag kiterjedt használatú kifejezésről van szó.

A jelentést tekintve ugyanakkor szintén ez az elem szorul leginkább magyarázatra, pontosabban a *sült boszorkány* mint szerkezet (ezt az együttállást sem a TESz., sem az SzT. nem idézi). A *sül* több jelentése is számításba vehető, főként a 'igazi, valódi' jelentés (leginkább a *sült bolond* szerkezetben napjainkig is), valamint a 'felszínre jut, kiderül, következik, sikeresen megvalósul'. A TESz. szerint „Nem lehetetlen viszont, hogy a személyekre vonatkoztatott, pejoratív használatú *sült* igenév nem ide, hanem a *szül*-höz tartozik”. Az SzT. mind a *sült*, mind a *született* jelentésváltozatai között kitér a 'vérbeli, igazi' jelentésre. A *szül(etett)* és a *sült* ilyen jelentése közötti kapcsolat a boszorkányperekből rendelkezésre álló adatok alapján nem erősíthető meg. A korszakra a *sült* lexikalizálódott ebben a markerfunkcióban, a *született* és a *boszorkány* önmagukban nem alkotnak szerkezetet, csak olyan fordulatokban, mint az *eb ágyában* vagy éppen *kutyától született, ördögtől született boszorkány*. A *született* azonban ilyenkor nem pragmatikai marker. A 'sikeresen megvalósul' (vagyis 'elkészül') jelentés valamiféle folyamatot implikál, a *sült boszorkány* kontextusában viszont eddig nem volt példa arra, hogy egyfajta „készülési folyamatot” lehetne feltételezni. Úgy tűnik tehát, hogy a 'felszínre jut, kiderül' alapjelentés a legvalószínűbb, azaz a *sült* végeredményben a *nyilvánvaló* szinonimája – az érzékszervi tapasztalás vagy következtetés helyett az értékelést, a beszélői meggyőződést előtérbe helyezve. A két nyomatékosító elem együtt is megfigyelhető:

1727: kész az fejére eskünni hogj ezt Rez Benköne cselekedte velle, nem mas, es hogj *nyilván valo sült boszorkánj* (Bosz. 309. sz.)

Nem példátlanok ugyanakkor a **gyanú közvetettebb megfogalmazásai** sem. A boszorkánysághoz kapcsolódó képességekre, tevékenységre vonatkozó szókincs alapvetően a jártasságból, hozzáértésből indulhatott ki, például a gyógyítás kapcsán. A körülírások és a szinonim megnevezések jól mutatják a közösség ambivalens megítélését (a rivalizáló gyógyítók kapcsán KLANICZAY 2011, 2014, a szókincsbeli vonatkozásokat részletesen lásd VARGA–GUGÁN 2017):

1741: Régtül fogva folt a hire az emberek között, hogy Takács Gergölné, és Vidáné, Mátai Marinka *tudákossak, és gonosz tudománnyal élők* legyenek (Bosz. 2: 277. sz.)

1743: köz hirül hallotta e fatens mindenkor, hogy *rosz életü tudományos aszszony légyen*, és féltek tőle (Bosz. 2: 420. sz.)

1748: megh halt Nagy Maris *mesterséges aszony volt* el annyira, hogy sokszor embereket, és marhákat szokott rontani (Bosz. 1: 155. sz.)

1743: Somogyi János magha magát *nagy mesterséghes és tudákos embernek* hirdette (Bosz. 2. 286. sz.)

A *bűbájos* szintén megjelenik az együttállásokban, ez is a tudással kapcsolatos megnevezések a pejoratív voltáról árulkodik:

?1731: Nagy héré volt azon fekete szoknyás aszszonynak, hogy *tudákos, és bűbájos lett vólna* (Bosz. 2. 272. sz.)

1742: hanem Tormánéra hallotta, hogy *tudákos Személ volna*, és az Teheneknek hasznát el tudna venni (Bosz. 2: 285.)

1741: Vidáné, és a Bába aszszon felől már régtől fogva foly a hir, hogy *tudákossak*, és a kiknek akarnak vitteni, árthotnak (Bosz. 2: 277. sz.)

A szóválasztásból olyan óvakodó, elbizonytalanító hozzáállásra lehet következtetni, amelyet a félelem is motiválhatott:

1741: te Eva én rejám ne haragudgyál, hogy te, és az te Nemzetcséged *tudományos légyen* (Bosz. 2: 419. sz.)

1743: Valamiuta isméri e Fatens Dogos Jutkát, mindenkor *tudományos boszorkány aszszonnak* tartották, és vétteni sem merészelletek néki (Bosz. 2: 420. sz.)

Az elbizonytalanítás más formában is megjelent, egyúttal a varázslás, rontás rejtélyességére, közelebből meg nem határozható voltára is rámutatva:

1746: mindenkor *ollyan tudományos, bu bájos Aszszonynak* tartatott lennyi (Bosz. 2: 421. sz.)

1745: jaj miért nem vitte el kegyelmed nékj minémü *tudákos Aszony*, bizony vagy Gyermeinket, vagy magunkat megh veszt, és el ront (Bosz. 2: 290. sz.)

1743: mivelly köz hir volt hogy *ollatin tudományos személyyek* légyenek feleségestül (Bosz. 2: 420. sz.)

A tanúvallomásra mint szövegtípusra jellemző, hogy a megnyilatkozók reflektálnak bennük az értékelésekre, illetőleg az információ forrására. Az egyes kihallgatások kérdőpontjai a *Tudja-e, látta-e, hallotta-e a tanú* kezdetű formulát szinte mindig tartalmazzák valamilyen formában. A Történeti Magánéleti Korpusz boszorkányperes részének *tud, lát, hall* szótöveire rákeresve a kutatás idején jelentős számú – *tud* 3579, *lát* 1875, *hall* 3413 – előfordulás található, azaz nemcsak a kérdésekben jelenik meg, hanem a tanúk beszámolójában is sűrűn megtalálhatók (a tagadott formákat is beleszámítva). Az

evidencialitás több értelemben is fontos a szövegekben, az egyik ilyen az információ forrásának jelzése (a salemi boszorkányperes tanúvallomások alapján ezt az aspektust helyezi előtérbe GRUND 2012b):

1716: *kit szemeivel látott a fatens, tiszta szép hold volág lévén, ugj hogj a pénztis meg olvashatta volna az asztalán* (Bosz. 1: 61. sz.)

1751: *igen szép világos hold világh lévén anynyira hogj az házban mindenek meg láthattattak tisztán* (Bosz. 2: 328. sz.)

A magyar anyagban az információk jelzése – főként az érzékelés kapcsán – is összefügg a nyomatékosítással, amikor a tanú nem egyszerűen azt jeleni ki, hogy hallott valamit, hanem: *testi füleivel hallotta* – szemben azzal a bizonytalansággal, ami azzal jár, ha *valami fülhegygel hallotta a tanú* (1755; Komáromy 572).

A variáció „felelős” vizsgálatára, azaz a **jelöletlenséget** is bevonva az elemzésbe (vö. WATERS 2016: 54–55) azt mondhatjuk, hogy a *tudja* kap a legtöbb esetben valamilyen értékelő jelzést. A tagadást és a kérdést, illetőleg néhány, idézetbeli irreleváns előfordulást leszámítva (891 adat) az esetek **egynegyében** jelenik meg *jól, nyilván, bizonyosan, világosan* együttállásban (összesen 239 adat). A *látja* sokkal ritkábban kap hasonló nyomatékot (20%, 121 előfordulás); ezúttal **közvetlenebb** módon kerül előtérbe az érzékelés, mivel a *szemeivel/testi szemeivel ~ szemével látta* sokkal gyakoribb, mint a *jól*, a *nyilván*, vagy a *bizonyosan*. A *hallotta* ehhez képest általában jelölés nélküli 90% fölött, ha mégis, akkor a *(testi) füleivel* és a *bizonyosan* jelenik meg előtte vagy utána. Nem beszélhetünk tehát „kötelező” használatról vagy hivatali markerről az információ forrásának nyomatékosítása kapcsán, azonban nem is tekinthető jelentéktelen tendenciának, elsődlegesen a tudást és a látást tekintve.

Az evidencialitás további aspektusa, a **következtetések** és **feltételezések** jelzése szintén jellemzi a beszámolókat (teret hagyva a személyességnek is):

1699: *Aszt az Aszszontis Komáromban megh égették, kinek hitták, nem tudom, Hihető Czimborája volt* (Bosz. 1: 17. sz.)

1752: *és mindadigh kinezta az hidegh löléssel mind az ketőt valamedégh más tudós, hihető hasonló boszorkany Emberel megh nem gyógytatták magokat* (Bosz. 2: 429. sz.)

1720: *Hihető*, ismerte ő is vétkét, azért bújt ott meg (MBF. 3: 114)

A tanúk az ilyen és ehhez hasonló reflexiókkal saját magukat is reprezentálják, implikálva például szavahihetőségüket, megbízhatóságukat. Kitérnek a tanúk arra is, ha az

adott történet egyes aspektusairól nincs tudomásuk, vagy bizonytalanok benne – ettől hitelesebbnek hat a beszámoló, a rendkívüli részletek esetében pedig nem kelt gyanút:

1723: hallám, hogy ő kegyelme mondá: Eregy el, sült boszorkány. *De kinek mondotta, én nem tudom* (MBF. 3: 546)

1734: de a penz ki cseréppé ki fa karikává változott *de hova lett nem tudja* (Bosz. 1: 85. sz.)

1734: Czeglédi Uram ágyán tudgya, hogy feküdtenek, *de kik, nem tudgya* (Bosz. 1: 85. sz.)

A TMK találati az mutatják, a hallott információk valamivel gyakrabban kerülnek elő a beszámolóknak, mint a látottak – ebbe természetesen az idézetek is beletartoznak (míg máshol ez utóbbi külön kategóriába kerül az evidencialitáson belül, GRUND 2012b). Az idézet és az egyéb hallott információk gyakori említése részben azzal indokolható, hogy jellemzően általános, nyitott kérdésekre válaszolnak a megkérdezettek (szemben például a lopási ügyekkel), másrészt a **közösségi vélekedés** is kiemelt szerepet kap a beszámolóknak:

1627: Horuat Janosne felől *hallotta hogy tud. semmit sem tud egiebet* (Kisebb források: 331)

A valamelyest is szokatlan (tehát a tanúk számára gyanús, boszorkánysághoz köthető) körülmények szintén inkább hangadásokhoz kapcsolódnak:

1750: az után semit sem látott, hanem *valamelly patogatást hallott mintha kuttya rászta volna az füleit*, (Bosz. 2: 432. sz.)

A hedge-ek is halmozódhatnak, az alábbi esetben elhallgató attitűdöt jelezve, mivel a tanú is feltehetően babonás dolgot művelt:

1692: *neminemű Ember tanította valami dologhra* hogy ha megh cselekszi oda jün aki megh cselekette [ti. a rontást] megh cselekedvén [ti. a tanú] Pinterne oda jut (Bosz. 3: 506. sz.)

A boszorkányvadás esetében különösen jelentős szerepet kap a vádlott előélete, így akár évekkel korábbi történéseket idéznek fel a tanúk. Az ilyen fajta emlékezéssel, megelevenítéssel értelemszerűen együtt jár valamiféle bizonytalanság, ezt maguk a megnyilatkozók is jelzik, a gondolatmenetük egyes aspektusaival együtt, részévé válva a jegyzőkönyvnek is (lásd 3.5.). A 16–18. századi angol tanúvallomások jellegzetes hedge-ei az *about* és a *some*, ezek általában időre és mértékre vonatkoznak. A magyar forrásokban is

megtalálhatók ezek megfelelői, leginkább a *mintegy* tekinthető annak (TMK, jelenleg 324 találat, a magánlevelezésekben pedig 60), már a legkorábbinak számító, 16. századi forrásoktól kezdve. Nem példátlan ugyanakkor a jogi kontextussal magyarázható hivatalosabb szövélasztás a *circiter* (TMK: *cir.* + *circiter* összesen 211 találat). A két hedge azonban halmozva is megjelenhet:

1716: *Ez előtt circiter mint edgj tizenhat esztendővel* (Bosz. 1: 61. sz.)

A *mintegy* leggyakrabban az időviszonyítással kapcsolatos a bizonytalanságot és a pontatlanságot fejezi ki, a narratíva részeként (a *some*-hoz és az *about*-hoz hasonlóan). Szintén jellemzők ugyanakkor a történetek szereplőinek **érzelmi–mentális állapotára** vonatkozó jelzések reflexiók, hiszen a tanúk korlátozottan férhettek hozzá mások, de visszatekintve már a saját maguk érzéseikhez, vélekedéseikhez, viszonyulásaihoz is:

1736: *mint egy haraggal mondotta* Fáifer Ilonának az Fatens Aszon, miért jön éppen akkor (Bosz. 2: 268. sz.)

1756: *mind egy megh iedett az Aszony* (Bosz. 2: 441. sz.)

1729: *fáratságából mint egy észére jövén* (Bosz. 1: 151. sz.)

A *mintegy*-nél jóval ritkábban, de előfordul hedge-ként a *forma* (50 előfordulás) – körülírás részeként (hasonlósági alapon) és következtetésben egyaránt:

1755: *az sem igaz Tej forma volt hanem csúnya* (Bosz. 1: 100. sz.)

1750: *bizonyos veres Zsir forma ezköz* (Bosz. 1: 95. sz.)

1709: a midőn akarta volna fejni, a Leanya vitt *valami vaj format*, ki hogj kényne meg (Bosz. 1: 57. sz.)

Érdekessége, hogy általában azokban a kontextusokban jelenik meg, ahol manapság a *szerű~szerűség* szerepelne (míg *szerű* a korpuszban mindössze három találattal fordul elő):

1750: de semmi izit sem kenyérnek sem a *reték formának* nem érzette (Bosz. 1: 95. sz.)

1744-1745: a füléből *czérna forma* fehér *Materiát* huzott ki (Bosz. 1: 94. sz.)

1726: más *fonot Sinor forma maczag* gyepelő vólt (Bosz. 1: 144. sz.)

Ilyenkor sem példátlan a hedge-ek halmozása:

1714: látott *mint egy Tyúk formát* (Bosz. 1: 212. sz.)

A 'mód~módon' jelentés sem ritka, például:

1737: helyire tette, de *valami formán* le eset (Bosz. 2: 273. sz.)

A *valami formán* itt azt az attitűdöt adja hozzá a történetmondáshoz, hogy az esés a véletlen műve volt (miközben a későbbi konfliktus forrásává vált). Ebben nem hedge funkcióban, 'módon' jelentésben együtt állhat nyomatékosító, intenzifikáló elemekkel is:

1738: *olly irtoztato formán* földagadozván egész Teste (Bosz. 1: 220. sz.)

A *forma* jelentéséhez hasonló hedge a szövegtípusban a *szabású*. Noha előfordulásait tekintve a *szabású* még ritkább, mint a *forma* (egyelőre a TMK-n kívüli adatokkal együtt is mindössze 15 előfordulás), nem korlátozódik a perek anyagára, ráadásul **igével** is alkothat szerkezetet (ez a *formára* nem jellemző):

1636: kit bizony *bánnék szabásu* (LobkPopp. 44.)

1633–1659: miuelhogy *nehezlenem szabasu* is chak szaz louassal mennem (Zr. p. 274–275)

1629: Azt mondá, nem megyen, mert *haragszik szobású reám*, (KBosz. 39. sz.)

Igéhez kapcsolódva a *mintegy* használatával állítható párhuzamba, más szövegrészletek alapján 'forma, szerűség' jelentésű is lehet. Ritkasága ellenére a legkorábbi peres szövegekből és a 18. századból – különféle területekről – egyaránt kimutatható:

1584: *fekete lév szabásút* adott (KBosz. 24. sz.)

1630: *erőtlen szabású* vagyok (KBosz. 40. sz.)

1716: *Boros szabassu* Ember lévén mitt vitkezet (Bosz. 1. sz. 29)

1665: *valami boszorkány szabású asszonyt* (Áldásy 171)

A *szabású* funkciója a korszakban mégsem tűnik olyan stabilnak, mint az előző két hedge-é, ugyanis a bizonytalanság mellett a kontextus hatására **nyomatékosító** szerepe is lehetett és a narratíva mellett a közvetlenebb interakció részévé is válhatott. Erre utal legalábbis egy becsületsértési ügy Nagybányáról, ahol a kérdőpontok mellett több tanú is felidézi, hogy a sértettet „boszorkány szabású”-nak nevezték:

1676: *hamis emberek vagytok mind urastól, te boszorkány szabású [...] Halgass te vén boszorkány szabású [...] Meny be boszorkány szabású* (NB 96–101)

Az egyik tanú (a sértett férje) beszámolójában egyértelművé válik a befogadó számára, hogy nem bizonytalanságot jelöl a megnevezés: „*boszorkány szabású, avagy vén boszorkány* legyen”. Mivel azonban ezek az előfordulások mind egyetlen szöveghez köthetők, további kutatást igényel, hogy a funkció változásáról vagy inkább variációjáról beszélhetünk.

A kifejezésbeli, szókincsbeli változatosságból, többé-kevésbé szinonim megoldásokból nem lehet egyértelműen igazolni, hogy a lejegyzők „feláldozták-e” az ilyen elemeket a tartalmi lényeg rögzítése érdekében (míg az angol forrásokkal kapcsolatban ezt a feltételezést indokoltnak látta a szakirodalom, CULPEPER–KYTÖ 1999: 302–303, CULPEPER–KYTÖ 2010: 379). Ennek kapcsán is igazolódik, hogy nem semleges, tárgyilagos, történetmondásokat ismerhetünk tehát meg a tanúkihallgatásokból, hanem a közösség tagjainak **szubjektív** és **involvált** következtetéseit, vélekedéseit is. Ezt a jogi diskurzus „mögötti” ügyek, történések indokolhatják (váratlan, nem ritkán tragikus kimenetelű káresetek, megbetegedések stb., lásd még 3.5., 4.5., valamint VARGA 2019 *előadás, kézirat*).

A vizsgált markerek funkcióit tekintve tartalmi–információs (beszélő – üzenet) viszonyban, főként a körülményekre történő **visszaemlékezés** kapcsán (idő, mennyiség, leírás) jellemzőbb a **bizonytalanság**, pontatlanság jelölése a narratívákban, reflexiókban.

Ezzel szemben és ezt kiegészítve a **nyomatékosító** markerek elsősorban a **személyközi viszonyulás**, főként a gyanúsítás kapcsán jelentek meg. Utóbbiak a közvetlenebb interakcióra is rámutatnak, mivel gyakran idézetekben jelennek meg, és jellemzőbbek a boszorkányperes tanúvallomásokra (szövegtípusként is értve), mint a korszak magánlevelezésére (míg a *mintegy* és a *forma* a levelezésekben is gyakrabban fordulnak elő). A gyanúsítás szempontjából ez a különbség **kulturálisan motivált**, de például a *tiszta* és a *sült* nemcsak az itt megfigyelhető együttállásokban használatos (így ebben a tekintetben nem korlátozza semmi a megjelenésüket akár levelezésekben is).

A **szöveggörnyezet** szerepe a korpuszalapú anyaggyűjtés ellenére is fontos volt az elemzésben, hiszen a szövegtípusban jellegzetes halmozódások és együttállások jelentek meg, főként a nyomatékosítás funkciójában. A további hasonló témájú kutatásokhoz is érdemes lenne bevonni az általánosabb használatú pragmatikai markerek mellett ritkábbakat, sőt az ezekkel alkotott szerkezeteket együttállásokat. A kevésbé gyakori előfordulású markerek használata időben és területileg is viszonylag széles körű lehet, ráadásul újabb nézőpontból irányítják a közösségi interakciókra és attitűdökre, vélekedésekre, mint általánosabb társaik. Emellett a ritkább markerek esetében ugyancsak megfigyelhető a formák és a funkciók közötti mozgás, a variáció és akár a változás a vizsgált anyagban, és így a korszakban is.

5.3. Kommunikációs igények, elvárások – és megoldások a tanúvallomások interakcióiban. Ahogy arról szó volt, a 16–18. században a boszorkányüldözés fő motivációja az, hogy a közösség tagjai **magyarázatot kapjanak** az őket érintő egyéni

károkra, hétköznapi balszerencsésekre, sérelmekre (PÓCS 1983: 140–142; 1995; 2001: 174; KLANICZAY 1986: 269–70; 2011: 696–697; SZ. KRISTÓF 2014: 35–36). Különböző váratlanul bekövetkező károk, tragikus események hatására az egyén jellemzően **okozót**, nem okokat keresett – egyúttal természetfölötti erőnek tulajdonítva a gondokat. További szempontnak tekinthetjük a károk helyrehozásának kérését/követelését, hiszen a közösség tagjai számos esetben nyomást gyakoroltak a meggyanúsított személyre (lásd 5.4.), hogy hozza helyre, amivel gyanúsítják. Ezzel azt a hiedelmet, vélekedést is implicálják a kárvallottak, hogy ők maguk (a boszorkányon keresztül) **befolyásolni tudják a káreseteket**, betegségeket, hatalmuk van ezek felett, irányítani tudják ezeket – többféle lehetséges kimenetellel, az eljárás megindítása előtt akár több évig is. Ez a felfogás mutatkozik meg közvetetten azokban a kifejezésekben, megjegyzésekben is, amelyek azt jelölik, hogy a káreset nem azzal történt, akinek „szánták” azt, és ezért enyhébb, visszafordítható (vö. VARGA 2015b).

A kihallgatási **kérdőpontok** ugyanakkor csak kivételesen utaltak az ördöggel való szövetségre (KONCZ 2007: 200), elsősorban a „rontó hatalom” forrását firtatva. Ezzel együtt a magyar források alapján a **közösség bármely tagját megvádolhatták** bűbájoskodással, illetőleg azzal, hogy „boszorkánysághoz célozó” módon **viselkedik**. Schram Ferenc tanulmányában többek közt az általa kiadott jegyzőkönyvek alapján részletesen bemutatta, mi jellemezte a vádlottak korát, külső leírását, társadalmi háttérét, gazdálkodását, stb. a különböző időszakokban és területeken (SCHRAM 1975/1982). Hasonló megállapításokra jutott korábban a Zala megyei dokumentumokat vizsgálva Degré Alajos (1960/2004: 100–105). Mindkét szerző minden vizsgált tényezővel kapcsolatban változatosságot, sokféleséget állapított meg. A közösség egyaránt megvádolhatott szegényeket és tehetősebbeket, fiatalokat és időseket, férfiakat és nőket. A teljesen ellentétes tulajdonságok (a feltűnő szépség éppúgy, mint a csúnyaság, a nagyon erkölcsösnek tartott életmód éppúgy, mint az erkölcstelennek számító) egyaránt gyanút kelthettek (SCHRAM 1975/1982, 15–42, 62–89).

Azzal kapcsolatban, hogy a **közösségi boszorkányfelfogás** mikor és hogyan aktualizálódik, érdemes megismételni, hogy természetesnek számít a tanúk beszámolóiban, hogy az éppen aktuális történeteket egy olyan időbeli támponthoz viszonyítva vezetik fel, amely a közösség életében lényeges eseményekhez kapcsolódik (akár évekkal korábbról). A forráskiadásokban időnként magyarázatok kapcsolódnak az ilyen megjegyzésekhez, bár nem minden esetben tisztázhatók azonban magukból a jegyzőkönyvekből az idézetekhez hasonló közösségi megnevezések. Az ilyen információkból mindenesetre következtetni lehet arra, hogy milyen történelmi események – csaták, járványok kitörése, vagy éppen a gazdaság alakulását befolyásoló természeti tényezők (aszály, tűzvész, árvíz stb.) –

húzódhatnak meg a boszorkányüldözések, gyanúsítások számának növekedése mögött (KLANICZAY 1986: 260–265, 271–272; 2014: 283–284).

Egyszerre **több személy ellen** is indulhatott eljárás – ez azonban nem jelentette azt, hogy egyformán súlyosak az ellenük felhozott vádak, ahogy azt sem, hogy minden egyes vádat mindegyikükön lehetne igazolni. A néprajzi munkák is megjegyzik, hogy a boszorkányság vádja nemcsak nőkre, hanem férfiakra is vonatkozhatott, bár a női vádlottak száma jelentősen több (80% fölött, vö. KLANICZAY 1986: 264; PÓCS 1983; PÓCS 1998: 140–142; újabban SZ. KRISTÓF 2014: 38). A férfiakat is számos okból vádolhatták, ilyen volt az emberek megbetegítése (Simon János, 1729, Bosz. 1: 218. sz., Lengyel István, 1716, Bosz. 1: 29. sz.) vagy épp gyógyítása, a csalás, jóvendőmondás (Tudós Hánzl, 1732, Bosz. 2: 270. sz., Somogyi János, 1743, Bosz. 2: 286), az átváltozás vagy átváltoztatás (főként „szakállas farkassá”, Pagács Pál és Kovács Márton, Nógrád megye, 1754; Csordós Mátyás 1742, Bosz. 2: 289. sz., Horváth János, Veszprém megye, 1759).

Nem példátlan, hogy közvetett módon a boszorkánysággal vádolt személy felesége is részt vesz a gyanúsításban, egy tanú szerint legalábbis:

1742: Városunkból lett ki küldésekor *Galagonya Tamásnak, önnön Felesége szájából hallotta, hogy mint eddig már ez után ördöggel nem lakik* (Bosz. 2: 360. sz.)

Hasonlóképpen a (volt) férjek is tanúskodhattak; arra is van példa, hogy maga a férj is részt vesz a gyanúsításban, legalábbis hivatkoznak rá:

1756: és Varga Bóldisártúl magátulis hallotta mondani, hogj kurva boszorkány *az Felesege, az rontotta el az ő szemét* (Bosz. 3: 477.sz.)

Amikor viszont a férj kap szót, visszakozik:

1756: Mikor a Fatenset a Felesége elhatta vólt *akkor boszúságában mondotta vólt*, hogj az a kurva boszorkány ette meg az ő szemét, *de a Fatens semmi boszorkányságot nem tud a Feleségéhez* (Bosz. 3: 477. sz.).

Nem teljesen világos, hogy külön vádat foglal-e magában az úgynevezett *kanboszorkányság*, ugyanis időnként magukban a hivatalos kérdőpontokban is ez a megnevezés szerepel:

1721: Tudgyae, L. Hallottae a Tanu Harang Öntök [=nek] [alias Suppuni Andras] *Nyilván Való Kan boßorkányságát* (kézirat: OSZK, Analekta 10888)

Előfordult, hogy a közösség tagjai a férjet és feleséget egyaránt boszorkánysággal gyanúsították, bár az idézett eljárás hivatalosan csak a nő ellen irányul:

1716: *te nyösten boszorkany te ettél, te rontottál engemet meg, az Urad pedig kan boszorkány* (Bosz. 1: 61. sz.)

Nem mutatkozik azonban a források alapján olyan egyértelmű összefüggés, mely szerint a férfiakat azért vádolták volna meg, mert a feleségüket már gyanúsították:

1729: Közönséges hír volt Simon János Boszorkányságáról, *de Feleségirül nem* (Bosz. 1. 218. sz.)

Az sem példátlan, hogy bár férj és feleség ellen indult eljárás, az egyetlen **közös vádpont** a káromkodó beszéd, ez azonban értelemszerűen nem azzal magyarázható, hogy házaspárról van szó (ebben az esetben további személyek ellen is gyűjtenek bizonyítékot):

1755: *azok olyan irtóztató karomkodást visznek vighez [...] de midőn szemire vetette volna a fatens és másokis nékiek azt felelték; hogy ők mind ketten Németek voltak, és a Német Szokást el nem hagyhatták* (Bosz. 1: 95. sz.)

A boszorkány szereppel kapcsolatba hozható **vádak** egyfajta **skálán** is elhelyezhetők (Pócs 1995). A rontó szándék és képesség, valamint az erkölcstelenség gyakran egyformán súlyos vádnak bizonyul – és együtt is előfordul. Az is gyanúba keveredhetett, aki kerülte a templomot:

1751: *mively közel lakván a Templomhoz soha sem ment Misére, azon okbul velekedet a Fatens is* (Bosz. 2: 433. sz.)

Olyanokat is érhetett boszorkányság vádja, akik jobban, eredményesebben gazdálkodtak, mint a közösség többi tagja (az utóbbi vádokról lásd még KONCZ 2007: 194):

1716: *az eő ludai nem döglöttek, a fatensnek pedig tizenhárom luda lévén, tsak edgj maradt benne, s ugj az mások ludais döglöttek, ezt látván a fatens, egjebet nem itilt ördögi mesterségnél s boszorkányságnál Német Dorkó felől* (Bosz. 1: 61. sz.)

Egyes tanúk világossá is teszik, hogy a gyanúsítás pusztán a **személyes konfliktusokon** alapul. Időnként a kérdőpontokból is kiderül, hogy a hatóságnak lehet némi rálátása a közösségi viszonyokra – s ennek megfelelően igyekeznek bizonyítékot szerezni:

1717: *Kitül esett azon szavatyban [’szóbeszédbe’] mely eránt czitáltatott, haragossae, vagy irigye, ha irigye miatt!* (Bosz. 1: 31. sz.)

A gyanús viselkedést tekintve az egyik legbeszédesebb az úgynevezett **rákeresés** problémája. A tanúvallomásokból kiderül, hogy ha a boszorkánysággal vádolt személy nem reagál az őt ért vádakra, rágalmakra, azzal a közösség szemében mintegy hallgatólagosan elismeri azokat.

1692: jo Sogor Aszony *ha bizol hogy nem vagy olyan* fogasd megh [...] sokszor kért tanácsot mit cselekedgyen *mert eotett boszorkannak nevezik*, ezzen fatens tavalý Biro levén azt mondotta *ha az vagy csak el kell szenvedned, hol nem megh fogasd* (Bosz. 3: 506. sz.)

1699: Az az Aszszony szemtül szemben Boszorkánnak mondotta Virághosnét, és Fiját Siposnak, *s soha reá nem kereste* (Bosz. 1: 17. sz.)

1716: fatens azt felelte Lengyel Istvannak hogy nem tiszta személy, az utan hozzaja *nem felelt, nemis kereste magha becsületit* (Bosz 1: 29. sz.)

A vádaskodásból eredő **konfliktus kerülése** nem számított szerencsés stratégiának: 1584: És csak azért szittam boszorkánnak, hogy beidézzem, és elindíthassam dolgát a bíró előtt, *de nem hiutt reá* (KBosz. 21. sz.)

1584: Montam boszorkánnak és hogy *a füst emésztene meg*. Mástól is hallottam, hogy *annak hitta, de eltúrte* (KBosz. 23. sz.)

Az idézett példák esetében tágan értelmezhető a nyelvi viselkedés fogalma, hiszen éppen a cselekvésértékű **megszólalás hiánya** válik bizonyító erejűvé.

Ahogy azt a fejezet bevezetésében jeleztem, az ítéletek egy része alátámasztja azt a megállapítást, hogy a boszorkány szerepéhez és viselkedéséhez a nyelvhasználat is hozzátartozik, a gyanúsításban is szerepe lehet:

1753: felele az fatens: Jaj laktam én Zenyi Jánosnénál, *bizony annak semmi Boszorkánysága nincsen, egyéb ugyan éles Nyelvénél* (Bosz. 2: 348. sz.)

Ha a boszorkányságot nem is látják bizonyítottnak, az **enyhébb büntetést** éppen a korábbi gyanút keltő **viselkedéssel** indokolja a hatóság:

1758: hogy pedig *okát ezen büntetésének tudhassa, az maga rossz szabadon járó nyelvét vesse okul* (Bosz. 2: 443. sz.)

1763: *60 korbács tsapásokra ítéltetett, Tanuljon másszor nyelvét zabolán tartani, s másokat meg becsülni; a meg sértett feleket pedig kövesse meg* (Bosz. 1: 107. sz.)

A káromkodás és a veszekedő természet alapvetően gyanút keltett a közösségben:

1743: Ismérie a Fatens Lánseri Várban raboskodo Somogyi Jánost, [...] nem de nem *2do Gonosz, Istentelen, káromkodó és veszekedő, mások között haragot, és háborút indító ember volt, hogy rossz maga viselése miatt az helységből el parancsoltatott* (Bosz. 2: 286. sz.)

1716: *sokakkal gyakran veszekedett, sokat hányták szemére boszorkányságát Jócziknénak* (Bosz. 1: 61. sz.)

A tanúvallomásokban felidézett társalgásokban a káromkodást, trágárságot jellegzetesen a boszorkányhoz kötődő viselkedésmódként értelmezik:

1742: *de máskint-is igen káromkodo azon rossz aszszon, csak azért-is nagy büntetist érdemlene* (Bosz. 2: 277. sz.)

1738: *azt tudgya, hogy fölöttéb irtosztato szörnyü Szitkos Atkos* (Bosz. 1: 220. sz.)

Rágalmazási ügyben is megjelenik ugyanakkor a nyelvhasználat kérdése:

oly böstelen Szókkal illetve melyből világosan az I-nak Szavaiból boszorkányságot Isten ellen való vétet igyenessen Ki hozta (Sugár 1987: 45–6; idézi Koncz 2007: 192)

A vádak alátámasztása érdekében gyakran részletesen idézik fel a korábban elhangzottakat:

1709: *atkozodot ezt mondvan Az Isten szinten ugj meg koholya a lelkemet mint az aranyat a tűzben az Ördög kovacsollya meg a lelket mint a kovács a vasat, az Isten meg hetediziglen valo maradékanak is a lelket a gehennara vesse* (Bosz. 1: 58. sz.)

A tanúk ugyanakkor időnként érzékeltetik, hogy konfliktusok ellenére ők próbáltak a **harmonikusabb viszonyban** maradni boszorkánynak tartott személlyel:

1709: *a fatens szabadkozva mondotta, Hagj beket, mert nem szoltam en te read arra mondotta [a boszorkány], jo szerencsed hogj szabadkozol, mert meg tanitanalak* (Bosz. 1: 57. sz.)

1716: *kire mond a fatens, de keserü ne legjen mert el nem szenyvedem, en ezt Kociknél hallottam, hogj olly követ szedtetek, az mellytül tojtok, s én tsak trefálo dom veled* (Bosz. 1: 61. sz.)

A kárvallottak egy része különösen alázatosnak mutatkozott:

1740: *azomba perlett a Fatensre s a Fatens mondotta Siffternének hagy békét édes Kata Néném, meny el a Jésus Kinszenvedésére kérlek* (Bosz. 1: 90. sz.)

1729: kire az fatens felesége felelt, *hej Néne, Néne edes Neném miért rontottál megh engem, azt nem vártam volna tőled* (Bosz. 1: 151. sz.)

Ahogy azonban arról volt szó, a kárvallottak általában a kihallgatáskor is felidéznek a vádlott iránti ellenséges viszonyulásukat (lásd 5.2., a tanú gondolatmenete kapcsán 3.5.).

Nemcsak a negatív megítélésű, mégis hétköznapiak tekinthető nyelvi viselkedés kapcsolódik a boszorkány szerepéhez. A **magyarázatkeresés** másik aspektusa a **természetfelettihez** kötődik, kiterjedve a nyelvhasználatra is. Időnként varázsigék, ráolvasások is felidéződnek a beszámolókból – ezek közvetlenül kapcsolódnak a korszak hiedelmeihez. A népi gyógyításhoz többé-kevésbé értő személyek olykor titokzatosnak, különlegesnek próbálták mutatni tevékenységüket és képességeiket – főként akkor, ha épp több gyógyító versengett egymással –, ezzel szerettek volna előnyökhöz jutni a közösségben (DEGRÉ 1960/2004; R. VÁRKONYI 1990; KLANICZAY 2011; 2014).

A gyógyítás során elhangzott **szokatlan**, kevésbé egyértelmű **kifejezések** egy része megjelenik egyenes idézet formájában, tehát emlékezetes maradt a közösség számára:

1674: mondgiad á Füleben haromszor á giermekednek, *Szöj uada sata,- | uadí*, mégh giogiul (Papp 1972: 228)

1741: Mikeppen változtattad Sassá magadat. Mondottam: *Czucz kerekedgye, legy aval, és a lett* (Bosz. 2: 357. sz.)

Más esetekben, főként a repülés kapcsán szinte ugyanazt a fordulatot idézik fel különböző időszakokból és helyekről:

1730: és hallotta ezt a szokat *mondvan azon Boszorkanyok Hip Hop* (Bosz. 2: 313. sz.)

1737: csak azt mondották *csucsorétván: hip hop ot legyünk hol akarunk, s mingyárt ot voltak* (Bosz. 1: 219. sz.)

1739: *Hipp Hopp ott legyek a hol akarom* (Bosz. 1: 87. sz.)

Az elbeszélés részeként is előfordulnak utalások ezekre a ráolvasásszerű szövegekre a titokzatosság és a félelemkeltés jelölőjeként, általában a **talányosságukat** hangsúlyozva:

1742: midőn az Tehene ala ment fejnyi Vörös Péterné, mindenkor *nagy Imadsagot vagy mitt kezdett*, kiből az fatens soha egy szot sem érthetett *mitt börmötölt* (Bosz. 2: 285. sz.)

1676: *Azonban berbételvén valamit, eltűnt a béka* (MBF. 1: 224)

1792: *ártalmas füveket szedegetett, berbitelést berbitélt* (MBF. 3: 445)

Ugyanakkor az indulatos hangadást – vagy kevésbé értett szavakat – utólag a tanúk gyakran **értelmezik fenyegetésként**:

1735: *elment onnét nagy dadogva*. S azután az uram lába kezdett nagyobbára elromlani (MBF. 3: 193)

1754: úgy második hívására, *nagy Dümögve, Dulva fulva* elment (Bosz. 1: 158. sz.)

1743: Gál Andrásné *dummogva el menván, úgy meg rontotta a Tehenemet* (Bosz. 2: 346.sz.)

1737: *föl csatant, és nagy haraggal dödögve* el ment a házatul (Bosz. 2: 273. sz.).

A tanúk a számoknak, pontosabban az ismétlésnek is jelentőséget tulajdonítanak, többen utalnak ugyanis a **háromszor** egymás után **elmondás** fontosságára – legyen az fenyegetés, gyógyítás vagy másféle varázslás:

1648: Aztis hallotta Szabó Pálnétul hogy *ő háromszor mondotta az ígét* Lucza Gergelyre, és úgy szabadult el az Miskolczi kalodából (Bosz. 1: 52. sz.)

1737: azon szaváro *felelt Tott Ilona háromszor no várgy várg de keservessen megh siratod* azt hógy én velem így bántál (Bosz. 2: 273. sz.)

1745: Gyalai meg ne verd a Fiamat mert bizony meg siratod *ezen fenyegető szavait háromszor is reiteralta Kis Ersok* (Bosz. 2: 325. sz.)

1751: és a Tanuval öszve háborodik, *és háromszor megh fenyegette*, ijjen formán Várj te, mert meg tanitlak (Bosz. 2: 328. sz.)

Nemcsak érthetetlen(nek tartott) vagy összefüggéstelen szavak kapcsán merült fel a varázslás képzete. Ha a boszorkánysággal vádolt személy **gyógyulást emlegetett**, azt a rontás elmúlasztásával azonosították:

1627: és *neuetkezuen* azt mondotta. *de nem lesz semmi dolga. megh giogiul* (KisebbForrások 1: 419)

1662/1665: *Mit beszélsz, semmi gondod nem lesz!* (NB 60)

Hasonlóan **sajátságos értelmezésre** hívja fel a figyelmet az a tapasztalat, hogy a beszámolókból a közösség többi tagjától nem idéznek a mielőbbi gyógyulásra vonatkozó – mai szemmel nézve ártatlan – kívánságot, jóllehet ezekben cselekvés nem fejeződik ki:

1730: ezen szokra *vigasztalván* az Gjermeknek az Annyat il forman, *ne busul, mert gjogjul és semmi gongja nem lészen* (Bosz. 1: 217. sz.)

1754: ugyan ott lévén akkor Zainé, mingyárt mondotta, hogy: *Jaj csak Bolondcság az, semmi baja sem leszen annak ne búsúlyatok* (Bosz. 1: 158. sz.)

1756: melyre a Fekete Aszszony adottis füvet mondván Szomszéd Aszszony *ez nem Boszorkányság ám* (Bosz. 1: 101. sz.)

Ezek a megjegyzések ebben a kontextusban szintén a **gyanúsításra** adnak okot, ezt mutatja, hogy a tanúknak szóló kérdésekben megjelenik:

1743: Ugy ellemben *biztatotte valakit* a ki előbb fenegetése után meg betegedett, *hogy ne busullynon megh gyógyul* (Bosz. 2: 278. sz.)

Időnként – valószínűleg az óvónevekhez hasonló motivációval – becsmérő vagy **trágárnak** számító kifejezésekkel keltettek hasonló hatást:

1715: felelvén Nagi Margit *eb gondgja van* semmi (Bosz. 1: 28. sz.)

1730: a Fatens szemére vetvén Biró Margitnak, hogy el romlott volna a Laba, kire felelt Biró Margit: *Eb gongya kuttya gongya* van a Labodnak, és annak utana mindgyarst el mentt róla a Nagy Daganat (Bosz. 1: 80. sz.)

1722: csak azt feleli Paczai Ferenczne, *kurvanyád* lisen semmi gondod, azutan nemis volt semmi gondom (Bosz. 1: 34. sz.)

A ráolvasásszerű kifejezések alkalmazása a boszorkányokhoz kötődik a szövegtípusban, a gyógyításban és az okozó azonosításában sokszor közreműködő „tudósok” vagy „nézők” esetében nem tipikus a hasonló kijelentések felidézése. Az ő stratégiájuk gyakran a hárítás azáltal, hogy rontásról beszélnek, melyet csak az elkövető szüntethet („ereszthet”) meg (lásd fentebb is, valamint KLANICZAY 2011, 2014).

5.4. Beszédaktus és újraértelmezése boszorkányperekben: a fenyegetés. A fenyegetés, akárcsak a káromkodás, kontextusfüggő stratégiának, viselkedésmódnak mutatkozik a tanúvallomásokban. Nemcsak a boszorkánysággal vádolt személyekre jellemző; ugyanakkor indokoltnak számít ebben a koncepcióban, hogy a kárvallottak is fenyegetnek, hiszen általában a rontás helyrehozását várják el. Valójában mindkét esetben a boszorkány szerepe hangsúlyozódik, hiszen az ő cselekedeteinek tulajdonítják azt a változást, amelynek következtében a kárvallott is fenyeget.

Fontos azonban, hogy bár az angol forrásokra jellemző átkozódást a szakirodalom **kinyilatkoztatásként** értelmezi (más terminussal *deklaráció*, azaz szóval kimondás által történt, szükségszerűen azonnal bekövetkező cselekvésként; CULPEPER–SEMINO 2000), ez a szemlélet a magyar forrásanyagra **nem alkalmazható**. Ismert ugyan olyan elemzés, ahol az idézett szakirodalom megállapításait egy az egyben átvették (ILYEFALVI 2010), a

korpuszadatok és a **szövegelemzés** alapján azonban **megcáfolhatók** az ott megfogalmazott igen határozott állítások. Az alábbiakban látható lesz, hogy nem állja meg a helyét az a megfigyelés, mely szerint „[l]egtöbbször ugyanazokat a szavakat használja mindkét fél, beszéd módjuk között nincs különbség” (ILYEFALVI 2010: 75), ahogy az sem, hogy a korszakban tartalomtól függetlenül élesen elkülönült volna a boszorkánynak és a kárvallottnak tulajdonított fenyegetés.

A szövegek **interakciós szemléletű elemzéséből** kiderül, hogy a **propozicionális tartalom** – azaz hogy pontosan milyen jövőbeli esemény történjen a hallgatóval – igenis **eltér** az egyes szerepek és a boszorkánysággal kapcsolatos hiedelmek szerint.

A **jogi kontextus** segítségével pedig az cáfolható meg, hogy a boszorkány szerepének azonosításával együtt jár a vádlott elítélése – ez kulturális különbségnek is mutatkozik az angol forrásokhoz képest, ahogy abban a tekintetben is, hogy ott a boszorkány sztereotip figuraként írható le (CULPEPER–SEMINO 2000). A tanúvallomások és más perszövegek anyagát tekintve újabban számos esetben a beszédaktusok kerültek eddig vizsgálódás alá: a kérdések (KRYK-KASTOVSKY 2009; KRYK-KASTOVSKY 2010) mellett megjelenik a direkt és indirekt kérdés, utasítás (CULPEPER–ARCHER 2008; KOHNEN 2015), eskü, beismerés (DOTY–HILTUNEN 2002; 2009). Ezekben ugyanakkor egyre inkább teret kap az interakciós szemlélet, ami az egyezkedés nyomait keresi a szövegekben.

A **történeti beszédaktus-elemzés** tárgyát Arnovick így határozza meg: olyan kommunikatív tevékenység, cselekvés, amely a beszélő szándékaival és a hallgatóra tett hatással van összefüggésben (1999: 7–8). Megkülönböztethető a lokúciós szerkezetet, az illokúciós erő (a beszélői szándék és cselekvéérték) és a perlokúciós – a hallgatóra tett – hatás. Az értelmezés része a diszkurzív, társadalmi és egyéb kontextuális értékelés, a beszédhelyzet, a megnyilatkozás, a résztvevők közös háttértudása és céljai – **történetileg** ugyanis az adott **megnyilatkozás illokúciós erejének azonosítása sem magától értetődő**. Az sem egyértelmű, hogy egyáltalán meddig terjed ki a környezet és maga a beszédaktusként azonosítható megnyilatkozás (ARNOVICK 1999: 12; CULPEPER–ARCHER 2008: 57).

A beszédaktusok esetében **nincs fix viszony a formák és funkciók között**; noha azonosíthatók bizonyos konvenciók, megfelelések bizonyos illokúciós erővel kapcsolatban, így is **megjósolhatatlan manifesztációi lehetnek** az ígéreteknél, a kéréseknek (TAAVITSAINEN–JUCKER 2007: 108). Nem minden beszédaktus realizálódik explicit beszédaktus-igével, vagy nem az írja le magát a cselekvést – vö. a ’sért’ jelentésű *insult* nem használatos performatívan (*I insult you* – ahogy a magyarban sem a *megsértelek*; TAAVITSAINEN–JUCKER 2007: 110). Ilyen a fenyegetés is, ezeket deskriptív

beszédaktusoknak tartják, melyeket úgynevezett címkék jeleznek (*speech act labels*, vö. JUCKER–TAAVITSAINEN 2014: 12). A mai **fenyegetések elkötelező aktus**nak számítanak: a proposíciós tartalomban foglalt jövőbeli cselekedet megtétele mellett köteleződik el a beszélő – esetleg **expresszív**nek, vagyis az érzelmi viszonyulás kifejezés kerül előtérbe (SEARLE 1975/2012: 13–14; 23–24). Előkészületi feltétele az, hogy az esemény nem áll a hallgató érdekében; az őszinteségi az, hogy a megnyilatkozónak szándékában áll, hogy valami rossz történjen, a lényegi feltétel pedig az, hogy ez kívánságnak számít (CULPEPER–SEMINO 2000: 102, 107–109). Kinyilatkoztatáskor azonban a szóval kimondás által történik a cselekvés, így az azonnal és szükségszerűen bekövetkezik, mivel a beszélőnek erre valamiféle hatalma van.

A tanúvallomásokban elmondott történetek gyakran konfliktuson alapulnak, így ezek a szövegek a **verbális agresszió** feltárására is ideálisak (vö. TAAVITSAINEN–JUCKER 2007: 114, 118; KRYK-KASTOVSKY 2009, 2010; RISSANEN 2012; KALHAS-TARKKA 2012; KALHAS-TARKKA–RISSANEN 2015). Ezt jól illusztrálja, hogy bár a TMK esetében a tanúvallomások és a magánlevelek közel azonos megoszlásban fordulnak elő, a *fenyeget* szótőre és a *megfenyeget* kezdetű karaktersorra kapott találatok mintegy 97%-a tanúvallomásból származik (ugyanakkor a rosszallás és a fenyegetés különböző fajtái természetesen a magánlevelezésekben sem példátlanok, például: MOHAY 2015b; KOCSIS 2017).

Ahogy arról volt szó, a magyar boszorkányszerep változatos formában valósulhatott meg, miközben a viselkedésében a nyelvhasználat is jellegzetesnek mutatkozott. A fenyegetés az úgynevezett rontáselbeszélések központi, bár nem elhagyhatatlan eleme: többek között ez hívja fel a figyelmet arra, hogy az adott káresetet rontás következményeként lesz majd értelmezhető:

1584 Azért nekünk minden gyanóságunk most is erre vagyon, [...] hogy *ő tökéllette meg fenyegetését rajtunk* (KBosz 20. sz.)

1690: *megh fenyegetéssere* megh betegedvén *meghis holt* (Bosz. 2: 382. sz.)

?1722: minden Gyanoságo az Jakabnera volt *mert ennek előtte sokat fenyegette* (Bosz. 1: 133. sz.)

Éppen ezért a tanúk általában azonosítják a fenyegetést, **felismerik** bennük a **károkozás szándékát**, függetlenül attól, hogy nem mindig részletesek az idézett megnyilatkozások:

1722: arra mingyárt *fenegető képpen monda no!* [idézet vége] egy kevés vártotva hogy ezen Fatens házához ment, azonnal a Felesége megh betegedet (Bosz 2: 259. sz.)

1741: Szót ejtvén a Tanuhoz: *No, várj reá.* [idézet vége] *Megfenyegették és úgy elmentek* (Sugár 154)

E közösségi tapasztalatnak, vélekedésnek a hatása a felidézett diskurzusokban is megmutatkozik, ezekben a közösség tagjai egyúttal fenyegetik is a gyanús személyeket:

1714: *ne fenyegetőczél aszony mert* ha valami esik vagy magamon, vagy penigh marhamon *tözet rakatok az hatadra* (Bosz. 1: 23. sz.)

1723: *Néne ne fenyegetődgjél mert* ha valami talál bennünket *bizony megh keresünk* (Bosz. 1: 37. sz.)

1751: Te Kis Péterné hallám hogy *háromszor meg fenyegettél, de magadra vigyáz gonoszt né cselekedgy* valakivel cseledim közzül *mert mindeneket ki kiáltok ellened* (Bosz. 2: 328. sz.)

Szintén volt arról szó, hogy a gyanúsításba beleértődnek a mindennapos viszályok, félelmek, mely szerint éppen az a személy okozza a megbetegedést, akivel a kárvallott vagy annak rokona korábban összeveszett. Ezzel együtt járt az a közösségbeli hozzáállás, hogy az ilyen emberek kéréseit teljesítsék, ne akarjanak ártani nekik:

1745: *megh nem mertik kérésit vetni* (Bosz. 2: 284. sz.)

1754: *fenyegetődött, a mint hogy mindenkor féltekis tőle* a Helységbeliek közönségessen (Bosz. 438. sz.)

1741: *utollára annyira meg retentek teőleők, hogy féltekben akár mit kérettek, nem mertek meg tagadni teőlők* (Bosz. 2: 277. sz.)

1754: sokszor szokott fenegetőczni *a mint hogy leg kissebben sem mernek néki véteni* (Bosz. 1: 115. sz.)

A fenti hiedelem azonban **nem minden esetben függ össze a nyelvi viselkedéssel**. Az előző pontban már jelzett kevésbé érthető indulatos megnyilatkozásokat a közösség tagjai szintén a rontás fogalmával hozták összefüggésbe:

1754: *meg dömögte magát és csak hamar kárt vallott az olyan ember* (Kisebb Források 2: 540)

Más szövegekből kiderül, hogy hangadásra sem volt szükség, ugyanis **nonverbális gesztusokat** is „fenyegetésként” azonosítottak a későbbi kárvallottak:

1753: ezen fatens fia megh ütven foghagymánét, *harag szemmel tekinte* az Legenre és haza ment, és *mingyárt az Legenynek uja nagyon megh dagadot* (Bosz. 1: 179. sz.)

1747: *haragos szemet fordított reaja Hős Anna*, akkor Eczaka mingyárt *meg romlott a Gyermeke* (Bosz. 1: 198. sz.)

1755: akkoron föl tekéntven *szemeivel emlétet Sipőcznére ütközött*, és mivel észre vette aztat Sipőczné, minek utanna azon Templomba nem sokára *a gutha megh ütötte azon okbul mindjárst gyanakodot a Rabra* (Bosz. 2: Bosz. 2: 296. sz.)

Időnként még ennyi interakcióról sem esik szó:

1742: *Kas Andrásnéra tellyes gyanosággal vagyon*, mivel más *ollyas ember nem volna* (Bosz. 2: 284. sz.)

Vagy például a korábban más szempontból idézett részlet alapján:

1696: Dócziné elment hozzájuk, szalonnát *kért*, *nem adtak*, az asszonyon, Deák István feleségén mindjárt nyavalya esett (Bosz. 1: 188. sz.)

A rontásfelfogás „**kinyilatkoztatásszerű**” vonásai tehát valójában **nem a tényleges megnyilatkozásokból igazolhatók**. A boszorkánynak tulajdonított rontó **hatalomhoz** kapcsolódó **hiedelmek** ettől függetlenül is **képlékenyek**. Fentebb szó volt arról, hogy egyes beszámolók szerint a károkozás nem volt feltétlenül irányítható. A boszorkány feltételezett képességei pedig nem korlátlanok a közösség szemében sem, hiszen időnként nem olyan súlyos az okozott kár, vagy éppen magától megszűnik a rontás (VARGA 2015b):

1704: *Megevétek a lábomat és két-három óra múlva ismét meggyógyult!* (NB 204)

A fenyegetés megítéléséhez – és főként annak megítéléséhez, hogy milyen következménye van annak, ha valakit boszorkányként azonosítanak, lényeges kitérni a **jogi kontextusra**. Annyi bizonyos, hogy a magyar forrásokban **szövegszerűen nem igazolódnak** az olyan megállapítások, mint például a korszak egyes angol boszorkányüldözései esetében. Az angol területeken ugyanis, ha egyszer valakit megvádoltak boszorkánysággal, és a hatóság ezt tevékenységtípusként azonosította, azt a vádat igen nehezen lehetett cáfolni (CULPEPER–SEMINO 2000: 110; az angol szövegek elemzésére a dolgozat nem vállalkozik, így egyelőre problematikus megítélni, hogy kultúrspecifikus jelenségről van szó, vagy a források szövegjellemzőiben, esetleg pragmatikai leírásban keresendő a különbség).

A hazai boszorkányok esetében **nem** beszélhetünk **egységes tevékenységtípusról** a hiedelmek alapján (PÓCS 1995; SZ. KRISTÓF 2014: 31–32, 37–38). A magyar források

alapján emellett **nem** feltétlenül **bizonyosodik be cáfolhatatlanul a boszorkányvád**, legalábbis nem olyan formán, hogy ha valaki, aki ellen eljárás indult, bizonyíthatóan fenyegetőzött, az mindjárt boszorkány. Ez azzal együtt is igazolható, hogy bizonytalan annak megítélése, hogy milyen arányban ítélték halálra a boszorkánysággal megvádolt személyeket: az ismert ítéleteknek mintegy 51%-a ilyen, ez az összes manapság feltárt ügghöz viszonyítva azonban az esetek mintegy 18%-át fedi le; az egy-egy területre vonatkozó arányok szintén változatosak (SZ. KRISTÓF 2014: 39–40). Így nem igazolható az, hogy a boszorkányság „intézményi” jellege egységes, egyöntetű lett volna korszakban.

Enyhébb büntetést vagy felmentést eredményező ítélet akkor is születhetett, ha a **vádolt fenyegetése bizonyítottnak** minősült:

1659: iollehet azon Inquisitioban inseralt bizonsagok uallasibul constalnak az Inak [= vádlott] hol mi fenegetözesi, es egyeb hasonlo babonaskodásy: *De minthogy azokért Capitalis büntetést nem erdemel*, Annak okaert kemennyen megh veszöztetik, es ex vinculis ki bocsatatuán az Dominus Magistratus Tartományabul ki üzetik (Bosz. 1: 224. sz.)

1752: ugyan *szabadon el bocsátatik, fedetik mind azonáltal* keményen, hogy ennek utánna senkit csak *leg kisebb fenegetéssel meg bántanyi ne merészellyen* (Bosz. 2: 429. sz.)

A vádaknak és azokat kiváltó **viselkedés szerepét** ezek az ítéletek is alátámasztják, a boszorkányság „intézményes” voltát azonban nem:

1741: az I-ok elbocsáttatnak ugyan, de úgy, hogy az idő alatt, míg dolgok eligazítottak, *senkit fenyegetni avagy injuriálni ne merészellyenek*” (KBosz. 86. sz.)

1701: Mindazáltall hogy ha ennek utánna *legkisebb ilyen fenyegetések és mocskolodások hallatnak felölle, azonnal a helyebül ki csapattassék és veretessék* (Bosz. 1: 18. sz.)

1747: igenis bu bajos Eördöggel közös, Felebaráttját ronto Istentelen Boszorkany Aszonnak lenni *nyilvánvalóvá lett*, [...] ha tagadgya üttessék meg hogy ennek utánna nem csak most ellene mondott cselekedetekhez hasonlókat ne tegyen, *de még gyanóságra is alkalmatosságot ne adgyon, fenyegetődistül ell légyen* (Bosz. 2: 422. sz.)

Itt érdemes azt is megjegyezni, hogy ha a korábbi kárvallottak például önbíráskodással, fizikai erőszakkal fenyegetnek, és be is teljesítik azt, ellenük is eljárás indul (lásd részletesen Bosz. 1: 60. sz.).

Az a tény, hogy a fenyegetéssel vádolt boszorkányokat nem feltétlenül ítélik el, összefügghet azzal, hogy az elvileg hozzájuk kapcsolódó beszédaktus önmagában **mégsem**

különült el olyan élesen a **korszak más fenyegetéseitől**. Nem érthetünk tehát egyet az alábbi megfigyeléssel: „A korban mindenki számára egyértelmű volt, hogy kétféle illokúciós aktusról van szó” (ILYEFALVI 2010: 87). A jelenlegi forrásanyag ismeretében még az sem magától értetődő, hogy a tanúk szerint a **boszorkány fenyegetése** egyáltalán **bekövetkezik-e**. A tanúkihallgatáskor is rákérdezhettek, hogy lett-e következménye a fenyegetésnek:

1699: Ugyan azon Szemely *valakit fenyegetvén, es azon fenyegetesett, igyekezete, avagy reszszerint vighezi vitte volna* (Bosz. 1: 16. sz.)

1717: *valakitt fenyegetvén, azon fenyegetésett igyekezeti vagy világos cselekedeti által [...] vighez vitte volna* (Bosz. 1: 81. sz.)

Időnként a tanúk nyomatékosan állítják, hogy a fenyegetés következményeként érte őket kár:

1729: nemcsak megfenyegetett, mondván: „Várj meg, mert ezt bizony megbánod, eb a lelked!”, hanem *fenyegetődzését tapasztalhatóképpen végben is vitte* (KBosz. 81. sz.)

Máskor azonban azt hangsúlyozzák a tanúk, hogy **nem történt** olyan **káreset**, amellyel a fenyegetés összefüggésbe hozható:

1584: Láttam, hogy jobb felől Fazakas Boldizsárnénak az nyelve oda be egy íznyire igen sebes vala, de *nem tudom mitől, és az fenyegetést sem hallottam Zabo Katótól* (KBosz. 19. sz.)

1732: az Fatenst is elleget fenyegette etzer másszor Seresné *de semmi gondgya nem lett azért* (Bosz. 1: 44. sz.)

1733: azomban az ősszel egy izben Fenyegette Sotészné a Fatens lakóját haraguván reá valami dologért hogy el töri a lábát, *de azon semmi sem eset* (Bosz. 1: 142. sz.)

Időnként pedig a tanúk **nem hozzák** a káresetet közvetlen oksági **összefüggésbe** korábbi fenyegetéssel:

1756: Ezen fenyegetis után a fatensnek egyik Ökrö megh romolván kintelenítettett a Meszárosnak adni, *de attul volté az Marhának nyavalája nem tudja a Fatens* (Bosz. 2: 296. sz.)

A **kinyilatkoztatásként értelmezés ellen** szól az is, hogy mind az idézetekből, mind a történetmondásból kiderül, hogy a boszorkány fenyegetése nem a kimondással egy időben teljesül. Ez gyakran **nem is része** a feltételezett **szándéknak**:

1584: Ez Zabo Kató így fenyegette meg feleségemet: „No, te asszony, nem engedéd a fát nekem, de bizony *nem érsz harmadnapot*, megbánod (KBosz. 19. sz.)

1750: *Két hét múlva* megh bánod (Bosz. 1: 95. sz.)

1709: No Demeter Marton de *nem er harmad napot* bizony meg busulsz (Bosz. 1: 57. sz.)

1716: *harmadnap múlva* Isten engem ugj segéllyen fel sugorodik a lábad (Bosz. 1: 61. sz.)

1753: *fenyegető* szókkal vissza felelt ekképpen: Meg bánod te aztat Kulcsár András, mert én *valamikor akkor meg keresem, csak időtt várok nékie* (Bosz. 2: 328. sz.)

A következményre vonatkozó *mindjárt* pedig jelölhetett néhány napnyi, több hónapnyi, akár egy évnnyi időt is a fenyegetés és a káreset között (vö. 4.3.):

1749: minek utána utolszor fenyegette volna, *mindjárt két hétre* az jobbik ökrei közül edjik (a kiket 68 forintokon vett) el veszet (Bosz. 2: 426. sz.)

A beszédaktus **sikeres volta** (vagy más néven boldogulási feltétel, AUSTIN 1955/1990: 49; 143) több **problémát** is **felvet** a leírásban, ilyen a válaszreakció kérdése (sikeresnek számít-e a megnyilatkozó adott beszédaktusa, ha a hallgató nem az elvárásoknak megfelelően reagál rá), vagy éppen a megfelelő körülmények – kinyilatkoztatás esetén ilyen lehet a hatalom, a jogosultság megléte vagy hiánya. Ha a befogadóban keltett perlokúciós hatást tekintjük teljesülésnek, akkor a fenti példákban is sikeres beszédaktusokról van szó, hiszen fenyegetésként azonosították őket. Ugyanakkor ez a kárvallottakra is érvényes, hiszen ők is kiváltják az elérni kívánt hatást a boszorkánysággal vádolt személynél, legalábbis ezzel magyarázzák, hogy teljesülnek az elvárásaik. Sőt boszorkányos ártás bizonyítékának tekintik, ha megajándékozták a fenyegetőt, vagy feljelentéssel, megfogatással fenyegették a gyanúsítottat, „és erre gyorsan elmúlt a betegsége” (KONCZ 2007: 201). Eszertint tehát a **sikerültség független** attól, hogy **kinyilatkoztatásról** vagy **elköteleződésről** van szó.

Történeti pragmatikai elemzések során átvehetők a **korpusznyelvészeti** kutatás lépései, azonban a szakirodalom felhívja a figyelmet az interpretáció problémájára, főként arra, hogy az egyezkedés során létrejött jelentések értelmezését szükségszerűen szubjektív szempontok is befolyásolhatják (JUCKER–TAAVITSAINEN 2014: 7). A beszédaktusok leírásában a formai jellemzők, a kontextuális vélelmek; az interperszonális jellemzők és a ko-textuális jellemzők, kimenetek (= perlokúciós hatások) kapnak szerepet (CULPEPER–ARCHER 2008: 47–48).

A **formai jellemzőket** tekintve lényeges szempont, hogy a felidézett beszédaktus milyen gyakran fordul elő idézettel – hiszen a fenyegetés **propozíciós tartalma** elsősorban

ezekből derül ki (e téren a *veréssel fenyegette* típus megfeleltethető a *fenyegette, hogy megveri* típussal). A TMK-ból egy korábbi gyűjtés idején nyert¹⁵ 1040 *fenyeget* és *megfenyeget* tövű/kezdetű találatból nem vehetők számításba azok az esetek, amikor nem tényleges beszédeseményt írnak le (pl. kihallgatási kérdésként, vagy ha a tanú arról számol be, hogy nem tud arról, hogy a boszorkány fenyegetett valakit). Az így kapott 826 szövegrész 43%-a idézetes (358 előfordulás); ennek valamivel több mint a fele egyenes idézet (52%). A kihallgatások során a megfogalmazás ritkán kerül szóba, a példák egyike a következő:

1755: *ÉN külömben nem fenyegettem hanem csak azt mondtam: Ugyan édes Komám Uram miért parancsolta kjend, hogy engem fosszon meg a Csösz a kjend Dinnyéjén, bizony meg lássa kjend hogy ezt meg bánnya*” (Bosz. 1: 100. sz.)

Interperszonális szempont, hogy elsősorban a boszorkánysággal vádolt személyekre jellemző a fenyegetés, legalábbis ezzel a címkével ellátva (a 826 előfordulás 80%-a), de a kárvallottak esetében sem jelentéktelen (20%):

1754: *a mint hogy egykor, ugyan Rádon lakozo Szépe Márton Leányára fenyegetése utan nyavalát eresztett, de mint hogy fenyegették Bencze Evát, a Leányhoz el ment, és megh tapogatván meg gyógyétotta* (Bosz. 2: 438. sz.)

Azt ugyanakkor nem feltétlenül *fenyegetés*-ként említik, amikor azt fejezik ki a kárvallottak, hogy elvárják a gyógyítást, a rontás visszavonását (még ha ellenkező esetben negatív következményt helyeznek is kilátásba):

1584: *Mikor a fájdalmát és bűdösségét a kötésnek nem szenvedhettem volna, gonoszt mondék neki, megszidogatám* (KBosz. 19. sz.)

1750: *azonnal Fatens fiát fenegette, s csak rövid idő mulva Fatens fia lábát fájdalván, jollehet a Fatens maga fiáért sokszor Utcza hosszat pörölt a rab Aszonnyal hogy ereszen megh a fiának* (Bosz. 1: 224. sz.)

1750: *és megis fenegette, hogy ezt bizony megh bánod, s az szerént azon nap dél után mindgyárt ki lölte az hidegh, sokáighis lölte, izentetett is rajá hogy eresztene megh néki* (Bosz. 2: 427. sz.)

A **kapcsolódó közlésigeként**, beszédaktusként vizsgált *int*, *ijeszt* és *szid(almaz)* is elsősorban a **kárvallottak fenyegetésként** minősíthető megnyilvánulásait írja le.

¹⁵ Az újabb keresés 723 *fenyeget* kezdetű találatot (ebből 405 igealak), valamint 515 *megfenyeget* kezdetű előfordulást ad ki.

Fontos-e a fentiekkel összefüggésben a megfogalmazás? A szövegek egy részében nem találunk idézetet, illetőleg bizonyos esetekben a **mondatszói–partikulaszerű jelölők** önmagukban is kiváltották a perlokúciós hatást:

1754: *No várj reá [idézet vége] ezen szavaira a Fatens mindgyárt el ijedett* (Bosz. 1: 98. sz.)

A boszorkánysággal vádolt személy által mondott fenyegetésnek ugyanis **vannak szöveges jellemzői**: a *várrá, ládd és hagyján* típusú elemek ugyanis szinte kizárólag a boszorkányhoz kötődő megnyilatkozásokban fordulnak elő – ez természetesen nem törvényszerűség, mindenesetre erőteljes **tendencia**. A *rávár* (> *várj rá ~ várrá*) a korábbi időszakokban semleges attitűddel bírt (vö. NySz. 'expecto adventum = valaminek a bekövetkeztére vár'; SzT. 'kivár valamit' – az ÚMTsz. szerint ma is megvan semleges 'vár valakire' jelentésben). A *vár* lehetséges jelentései között megtalálható (felszólító módban) a 'majd megkapod a magadét, majd meglátod, mi történik' értelmezés (SzT.), melynek alapja a 'valamire számít, felkészül'. A boszorkányperes források alapján már a 'valaminek a bekövetkeztére számít' jelentés is árnyaltabb, azt implikálva, hogy a várható következmény mindenképpen negatív lesz a befogadóra nézve (a további alakulástörténetről és *ládd*, valamint a *hagyján* hasonló változásairól részletesen lásd VARGA 2017d).

További kontextuális jellemző, hogy mi is pontosan az a **negatív esemény**, amelynek a bekövetkezését előrebetűtik. A boszorkányoktól idézett szövegek mintegy 80%-ában igen általánosnak tekinthető a propozíciós tartalom– *megbánod, megemlegetsz, míg élsz*, illetőleg az alábbi fordulat különféle változatai:

1715: *az anyádtul kit szoptál ki tejet az is keserű lesz* (Bosz. 1: 32. sz.)

Ez azonban önmagában nem jelenti azt, hogy a megfogalmazás mindig lényegtelen lenne. Ugyanis az esetek egyötödében igen **direkt módon** utalnak a következményekre:

1584: *hog az Fazakasné megfenyegette, hogy ?csontorkájából kiragattya nyelvét, addég nem nyugszik* (KBosz. 19. sz.)

1677: *bizony ször feregh terem az kezeden* (Bosz. 1: 128. sz.)

1677: *s mondot el meny házomtul, mert ha el nem mégy, egy Tenierny koszt ereszte read* (Bosz. 1: 128. sz.)

1690: *ha néki megh köl halnő [...] bizony ennyehánynak megh !kölleték vele halnő* (Bosz. 2: 382. sz.)

1726: *verrel fogsz ezért okadni* (Bosz. 2: 306. sz.)

1748: *le fogh rúla hullani a húsa* (Bosz. 1: 155. sz.)

Mivel a megnyilatkozók ilyenkor súlyos megbetegedésekre, illetőleg azok tüneteire (ideértve a korábban idézett „harmadnap mulva [...] *fel sugorodik a lábad*” részletet is) vagy akár halálra is utalnak, olyan következtetési folyamatokhoz vezethetnek **analógiásan**, amelyek a kevésbé expliciten kifejezett tartalmakra is kivetíthetők, mint:

1716: *várjon reá [...] de meg sirattya* (Bosz. 1: 61. sz.)

Természetesen akkor sem példátlan a világosabb propozíció, amikor nem a *fenyeget* írja le a beszédeseményt:

1767: Deutralis Aszony felelt s mondván *ne is gondolkogyal*, hogy ki gyógyulj ezen Nyavaládbul, *kinlodgyál mind addig, valamedig nékem teczik* (Bosz. 2: 406. sz.)

A súlyos tünetek kiváltása, megbetegítés és halál okozása olyan **képességre enged következtetni**, amelyet általában a **boszorkányoknak tulajdonítanak**, részben annak kapcsán, hogy közülük többen is jól ismerik népi gyógymódokat (vö. KLANICZAY 2011; 2014) – függetlenül attól, hogy „csak” elköteleződik a cselekvés/történés mellett.

Ezzel szemben a **kárvallottak** a fenyegetéseikben gyakran fogalmazzák meg igencsak explicit módon a jövőben bekövetkező negatív eseményt, tipikusan a **hivatalos eljárást** vagy az **önbíráskodást** (77%):

1584: hát uram reátalált, és *megfenyegette fogtatással* (KBosz. 20. sz.)

1724: hogy ha meg nem gyógyítasz *az házadban égetlek* (Bosz. 1: 13. sz.)

1750: *öszve veri es Kapuvari Várban foghsághra viszi* (Bosz. 2: 274. sz.)

Ez a tendencia akkor is érvényesül, amikor az *int*, az *ijeszt*, a *szid*, vagy más, semlegesebb közlésigék írják le a beszédeseményt:

1716: az fatens *felelvén* akkor Jócziknének; Eb agjabul született, ugy essek valami gonosz veszély rajtam, *hogj bizony Nádat hordatok read égettetésedre* (Bosz. 1: 61. sz.)

1745: Az Ura Letenyej Péteris *szidta* az feleségét a fatens hallattára, hogy ha el rontottad megh gyógyicsd a hugomat *mert agyon verlek, s ki huzlak az határra és ott égetlek megh* (Bosz. 2: 295. sz.)

1750: Melyre a fatens *felelt*, ugy beszély csak jó Aszszony *de bizony meg pörzsölnek* (Bosz. 1: 95. sz.)

1749: mikor afia elnyomorodott boszorkánynak kiáltotta és *szidta* hogy *a házát is reá gyújtya* ha meg nem gyógyította az Fiát a Tibáné (Bosz. 1: 156. sz.)

1730: úgy azon Gyermekeknek nennye Varganének házára menvin s ottan szemtül szembe *öszve kurvaszta és boszorkanosta*, gyógyitana megh az öcsit, *mert* ha jobban nem lesz *Tiszt Urhoz panaszra megyen és Tömlöczben teteti* (Bosz. 1: 217. sz.)

A kárvallottak szövegében a kevésbé közvetlen proposíció jellemzően a „rosszul jár” és a „miként fog vele bánni” – ez azonban a fentiek ismeretében fizikai erőszakra utalhat, beleértve az összelövöldözést és hasonlókat is.

A *megbánod*-féle fenyegetés kárvallottaknál kevésbé jellemző. A **tanúknak** tulajdonított megnyilatkozások tehát nem egyszerűen „életszerűbbek, színesebbek” (ILYEFALVI 2010: 86), hanem nagyon is **reális** – és „természetfeletti hatalmat” nem igénylő, illetőleg a **betegségekhez nem kapcsolódó** – következményt vetítenek előre.

A proposíciós tartalom különbsége megmagyarázza azt, ha a kárvallottak a fenyegetést követően sikeres gyógyulásról számolhatnak be, vagy azt, hogy a boszorkány igyekezett együttműködően viselkedni ez ügyben. Abban a szemléletben, ahol a boszorkány tevékenysége kinyilatkoztatásnak minősül, a rontó hatalom pedig ennek megfelelő erejűnek (és „egy logikusan működő rendszert” szándékozik leírni, vö. ILYEFALVI 2010: 75), valójában **nincs helye annak**, hogy ennyire egyenlőtlen erőviszonyok mellett a **kárvallottak is fenyegetessenek** és ettől például gyógyulást várjanak (az átkozódás beszédaktusa kapcsán a kárvallottak ténykedéséről nem esik szó, CULPEPER–SEMINO 2000).

A fenyegetés **tartalmi különbségeire vonatkozó tudatosságra** utal az a részlet is, amely egy vádlott ártatlansága mellett érvelő tanúvallomásból származik:

1732: semmi ollyas ördögös természetett nem tapasztalt felőle, hanem hallotta magátul [= a vádlottól] ennihányszoris hogj meg fenyegette szomszédit ellene tett !boszszukért, de *nem ezért úgy mond hogy én valamit cselekedhetném nékik hanem hogj a Törvény igasságával meg tanította* (Bosz. 2: 411. sz.)

Ennél a vádlottnál (Vajda/Hajdu Jankó) egyaránt ismeretesek ellene és mellette valló tanúk (külön-külön kihallgatások alapján), így érdemes összevetni, van-e különbség a felidézett fenyegetések között. Ebben a szövegben is látunk példát arra, hogy a fenyegetés következménye kerül előtérbe:

1732: Ezen okbul tudgya a fatens Vajda Jankót Boszorkánnak lennyi hogy sokakat *megh fenyegettvén*, csak hamar azon szerént *a miképpen megh fenyegette némellyek megh holtak; némellyek szörnyü betegeskedéssel kinosztattak, sokaknak marhaj ell vesztenenek* (Bosz. 2: 411. sz.)

Az idézetek alapján a vádlottól elhangzott fenyegetések **propozíciós tartalma általános** vagy kétértelmű:

1732: megh fenyegette, s megh is mondotta hogy *többet nem fogh abban szántanyi*
megh fenyegettvén e fatenst, *no varj Szakal István megh siratod ezt*
no várj, több Ludat soha nem nevelsz
mondotta e Fatensnek *no várj ennek meg adod az árrát*
megh fenyegette, mondván: *várj csak megh !bánkoszol ezért* (Bosz. 2: 411. sz.)

A vádlott mellett érvelő tanúk is legtöbbször az ár megadását idézik – jelezve, hogy ez számukra nem utal természetfeletti hatalomra:

1732: mivel előb szabadon mind jóságát, telekét az hatalmas szomszédok marhájokkal el rontották Vajda János pedig azt meg nem engedte, sőt fenyegetvén *hogi meg veszi az árrát rajtok*, s mind ebből eredett ezen gonosz hir (Bosz. 2: 411. sz.)

A beszámolókból azt is megtudjuk, hogy a vádlott a gazdaságát próbálta ilyen módon védeni, fenntartani, illetőleg többen utalnak arra, hogy összeveszett a falubeliekkel:

1732: azon ördögös és boszorkányos hire s neve Vajda Jánosnak nem egjéből támadott; hanem a *Szomszedivel valo viszsza vonásbol* (Bosz. 2: 411. sz.)

Többen felidézik a vádlott **kérkedő hozzáállását** is – ezekből valóban nem az derül ki, az ő tettének következményét vetíti előre:

1732: csak azt felelte Hajdu Janko: *mig megh égetecz megh esik addig az eb vásár [...]* *nó ha vissza ugatthatnád Ebül is vissza ugattnád [...]* házára küldötte e Fatens Hajdu Jankonak hogy bocsásson megh neki melynek felelt Hajdu Janko *ugy tanul az* (Bosz. 2: 411. sz.)

A kárvallottak ugyanakkor a hivatalos eljárás kilátásba helyezésével gyakorolnak nyomást a vádlottra – s az egyik tanú tőle is idéz ilyet (vö. *a Törvény igasságával meg tanittyá*):

1732: hogy *fenyegették az N. Magistratussal* mindgyárt megh is gyógyított [...] le fogja magát vitetni V. Ispány Uramhoz, és *ugy ellene panaszt tenni kéntelenittetik* (Bosz. 2: 411. sz.)

Emellett a kárvallottak az alábbiakkal fenyegetik a feltételezett boszorkányt (magára a beszédaktusra szintén közvetett igéssel utalnak):

1732: rajt *izent* hogy ha megh nem ereszt feleségének *maga házában lövöldoszi öszve*

1732: melyre valo nézve házára menvén Hajdu Jankonak *szidta* rutul e Fatens Boszorkánynak s ördöngösnek, mondván: Hogy ha megh nem eresztess az gyermekemnek *rád gyujtom az házadat*

1732: tudván bizonyossan, hogy Vajda Jankótul vagyon a dologh, reá *izent*, hogy *föll égeti az Házát ha megh nem ereszt*

1732: nehay Vajda Miklossall öszvö szollalkozván ez előtt 3. esztendővel Hajdu János füleivel hallotta *no várj Hajdu János megh égettetlek* (Bosz. 2: 411. sz)

A kárvallottak feltűnően közvetlenül és világos módon vetítik előre a negatív következményt, legyen az fizikai erőszak vagy a feljelentés – szemben a vádlottól idézett talányos és indirekt megfogalmazásokkal.

Noha az ügyvel kapcsolatos ítélet nem ismeretes, annyi kiderül a szövegekből, hogy a közösség tagjai ezt a vádlottat nem egyformán ítélik meg, így a fenyegetéseinek is különböző tartalmat tulajdonítanak: olykor mintha rájátszana a vádlott a hozzá kapcsolódó hiedelmekre, máskor azonban a közösség más tagjaira jellemző viselkedést mutat. A **különbség** mindenesetre **nem az illokúcióval**, az elkötelező-expresszív jelleggel **kapcsolatos**, hanem az eltérő propozíciós **tartalmak** miatt bizonytalanodik el a tanúvallomásokból kirajzolódó szerep. Az illokúciós erők tehát önmagukban nem különülnek el, de legalábbis nem olyan élesen, hogy ne mutatkozna közöttük átjárhatóság, és ne lenne hatással a nyelvi megvalósulásra. A feltételezett boszorkányoknak tulajdonított kinyilatkoztatásszerű viselkedés ezzel együtt nem magukhoz a beszédaktusokhoz kötődik, hiszen a gyanú, illetőleg a tevékenység azonosítása akkor is megtörténhet, ha nincs szó előzetes interakcióról, vagy nonverbális módon valósult meg a „fenyegetés”. A fenyegetés beszédaktusát illetően tehát **a megfogalmazás** még úgy is **lényegesnek mutatkozott** a korpuszos adatelemzés eredménye alapján, hogy a nyelvi viselkedés főként a tanúk perspektíváján keresztül ismerhető meg.

A szövegalapú, interakciós megközelítés módszertani hozadéka pedig az, hogy történetileg **a beszédaktus tartalmi vonatkozásai nem tekinthetők adottnak**, és nem általánosíthatók eleve, a kategóriától vezérelve. A boszorkányokhoz köthető fenyegetés mint illokúciós aktus tehát a vizsgált anyag alapján önmagában nem sorolható be más kategóriába, mint a kárvallottaké – a különbség a propozíciós tartalomban és a megformálásban mutatkozik meg. A „kinyilatkoztató” viselkedésmód és a **boszorkányság „intézményes” jellege nem egységes** a korszakban, és máshol keresendő.

A további kutatásra nézve ugyanakkor nehézség, hogy kevésbé adódik a későbbi időszakokból olyan szövegtípus, amely a boszorkányperes tanúvallomásokkal a hiedelmeket és más kontextuális jellemzőket tekintve összemérhető lenne (a 19–20. századi hiedelemmondák esetében kevesebb a felidézett diskurzus, hiszen a szövegek is más céllal rögzültek).

Kitekintésként érdemes szót ejteni arról is, hogy a fenyegetés érintkezik más beszédaktusokkal a vizsgált anyagban, ilyen a **kérés** is. A boszorkányokhoz kapcsolva a kérdés, utasítás általában a káreseteket megelőző interakció részeként jelenik meg (vö. PÓCS 1995, KLANICZAY 2011). E beszédaktus boszorkányperes vizsgálata szintén nem előzmények nélküli a magyar források esetében (KOÓS 2008). A jelen kutatást egyrészt az elemzett anyag indokolja (a korábban vizsgált MBF kötetek helyett a TMK), másrészt a már felvázolt interakciós szemlélet, melynek segítségével a korábbi megállapítások egy része **más kontextusba helyezhető**. Az elemzés ugyanakkor nem foglalkozik az idézetek fajtáinak elkülönítésével – ugyanis a korszakban számos átmeneti kategóriával kell ezen belül szembesülni (vö. a korszak más szövegtípusaiban is, DÖMÖTÖR 2002), a forráskritika kapcsán pedig már jeleztem (lásd 1.4.), hogy a módosított központosítás téves megállapításokat, indokolatlanul éles kategória-elhatárolásokat eredményezett a Koós-féle tanulmányban (2008: 4). Nem foglalkozom ezzel kapcsolatban a metapragmatikai tudatosság fokozataival sem, mivel ennek megállapításához arra lenne szükség, hogy a korszakra és a szövegtípusra nézve egy „alap” metapragmatikai tudatossági szintet tudjunk meghatározni, és ahhoz képest értelmezni az egyes idézésbeli variációkat. Erre azonban a teljes körű pótkompetencia hiányában (vö. FORGÁCS 1993–1994) nem vállalkozom. A kéréseket kifejező ígék erősség és érzelmi töltet szerinti besorolása a korábbi tanulmányban igen szubjektívnak bizonyult (adatokkal kevésbé igazolva az eredményt); a jelen vizsgálat ezt a problémát sem érinti.

Az interakciós szemlélet elsősorban arra irányul, hogy kontextusba helyezve értelmezze a kéréseket, elsősorban arra keresve a választ, hogy az egyes előfordulásokban ki az, aki kér, és ennek milyen hatása van a megformálásra és a tartalomra, milyen együttállások, diskurzusmintázatok bonthatók ki ennek alapján. Ez a kérdés KOÓS tanulmányában nem merül fel, noha a kérdés tárgya kapcsán tett megállapítása indokoltá tenné: „Érdekesnek találtam, hogy ha a narráció menetében mesélnek a beszélők a kérdés szándékáról, szinte minden esetben egy tárgy a kérdés tárgya, nem cselekvés” (majd jó néhány tárgyat felsorol, míg a függő és az egyenes idézet kapcsán nem tér ki a kérdésre; KOÓS 2008: 6). Ehhez a szemponthoz különösen fontosnak mutatkozik **elkülöníteni a**

boszorkánysággal vádolt személy kéréseit a kárvallottakétól: a bár a feltételezett boszorkányok esetében sem példátlan, hogy cselekvést várnak másoktól, a kárvallottakra még inkább jellemző, hogy tetteket kérnek, elsősorban gyógyítást.

A korábbi tanulmány azt is megjegyzi, hogy bár sok példa szerepel a vizsgált anyagban, változatosságot azonban nem talált a szerző (KOÓS 2008: 10). A változatosság a jelenlegi forrásokból igazolható anélkül, hogy az adatgyűjtést számos lehetséges – ám közvetettebb módon hozzáférhető – alternatívára bővítenénk. Az adatok a TMK-ból származnak, így elsődlegesen a lexikailag megragadható megoldásokat, beszédaktus-igéket kerestem (hasonlóan a korábbi tanulmányhoz): *kér*, *parancsol*, *kényszerít*, *kíván*, *kínál*, *óhajt* – kiegészítve a szövegismeret alapján: *könyörög*, *reménykedik* 'rimáncodik'. A gyakoriságokat és az arányokat az alábbi táblázat mutatja:

ige	<i>kér</i>	<i>kíván</i>	<i>kényszerít</i>	<i>parancsol</i>	<i>könyörög</i>	<i>kínál</i>	<i>reménykedik</i>
1470	993	180	101	83	47	42	24
%	67%	12%	7%	6%	3%	3%	2%

6. táblázat: A kéréssel kapcsolatos beszédaktus-igék előfordulása a TMK-ban

A gyűjtés eredményei magyarázatra szorulnak: az *óhajt* a korpusz boszorkányperes részében nem fordult elő (levelekben is mindössze 10 találattal). A *kíván* igen sok előfordulását ki kellett szűrni (nem a 'kér' hanem az 'akar' megfelelői), a *kínál* adatai pedig szintén kevésbé értelmezhetők hétköznapi értelemben vett, közvetlen kérésként. Ezzel szemben, bár a *könyörög* és a *reménykedik* előfordulásai csekélynek mondhatók, ezek valóban kérésként működnek, szemben a nagyobb adatszámú, de sokkal kisebb arányban releváns *kíván* és *kínál* adataival.

Ahogy várható volt, a beszédaktust **explicit** módon megvalósító igék közül a *kér* szótövű adatok a legjellemzőbbek a korpuszban. Az adatok nagy része a feltételezett boszorkány kéréseire vonatkozik (leszámítva azokat az eseteket, ahol nem a közvetlenül a feltételezett boszorkánnyal folytatott interakcióról van szó); ezek tárgya nemritkán cselekvés:

1715: ezen fatens fiait *kerte* Kulcsarne szantani (Bosz. 1: 26. sz.)

A kárvallottaknál sem példátlan:

1584: és osztán hozzánk sem jöve, hanem az Varganét *kérém a gyógyításra* (KBosz. 22. sz.)

Jellemzőbb természetesen az összetett mondatban megfogalmazott kérés – ettől még a „narráció” részéről beszélhetünk:

1702: a Fatenst *kérte a Majorné, hogy vigye megh* izenetit Borbély Katha Asszonyhoz (Bosz. 1: 12. sz.)

Emellett a tárgy kérése is megfogalmazódik cselekvésként, leginkább adásként:

1716: *kérteis a fatens Mondoknét adna valami füvet* a lábának, nem hadgja hijjában (Bosz. 1: 61. sz.)

A **boszorkányszerep** részeként előfordul, hogy arra kéri a közösség tagjait, ne árulják el, ne jelentsék fel őket:

1715: *az Aszszony kerte ne adgyon be Kgd* adok vagy 4 Polturat (Bosz. 1: 32. sz.)

1756: utána jött nagy siecseggel a Fekete Aszszony, *kérvén hogy bé ne adja* mert ugy mond eddigis sokat kellett néki ezért fizetni (Bosz. 1: 101. sz.)

A ritkább variánsoknál mások az arányok a **kérő személyt** tekintve. A ’rimánkodik’ jelentésű *reménykedik* szinte mindig a **kárvallottaktól** ered a boszorkánysággal vádolt személy – vagy más segíteni tudó személy – felé (szintén a gyógyítás, illetőleg az okozott kár helyrehozása vonatkozásában). A későbbi vádlottaktól sem példátlan ugyanakkor az így megnevezett (erős érzelmi bevonódásra utaló) megnevezés:

1717: Ezen fatens Orosz Jánosné szájából hallotta az midőn megh fogták hogi *reménkedett ilyen formában*, Finta Sigmond Uram vegye ki kezességenn s megh Gyógyitya az Annyát (Bosz. 2: 303. sz.)

Hasonló az eredmény a *könyörög* esetében:

1732: azután én *könyörögvén néki*, hogy gyogyicson megh (Bosz. 1: 82. sz.)

Ez utóbbi nem mindig hétköznapi értelemben vett kérésként jelenik meg – a **szövegtípusbeli szerepről** azonban ilyenkor is árulkodhat:

1714: És annak előtte szájából hallotta Matyónak, hogy *ő nem is könyörög már Istennek*, mert ő nem Isten fia (Bosz. 1: 210. sz.)

1749: hallotta magátulis a Tibánétul, Már *egyért könyörgöttem az Istennek*, mellyet megis vert, de *még egyert fogok könyörögni*, hiszem aztis meg veri (Bosz. 1: 156. sz.)

A kárvallottaknak is könyöröghetett a feltételezett boszorkány, ezúttal cselekvésre (illetőleg annak hiányára) vonatkoztatva:

1741: *kiértis könyörgött* e Fatens Aszonynak Boronyak Eva, hogy csak senkinek se mondgya [ti. hogy őt gyanúsítja a tanú] megh jobbul az Tehene (Bosz. 2. 419. sz.)

A vizsgált anyag további kérést (is) kifejező beszédaktus-igéi a kontextust és az interakciót tekintve **többé-kevésbé korrelálnak** az úgynevezett **rontáselbeszélések bizonyos epizódjaival**, illetőleg a boszorkánysághoz kapcsolódó cselekvések egyes aspektusaival. A *parancsol* egyrészt hivatalosabb személytől, tisztségviselőtől ered, például:

1729: midőn edgyszer az Uraságh dolgára *ugymint Biró parancsolta volna* Simon Jánost (Bosz. 1: 218. sz.)

Az eljárás indításával is lehet kapcsolatos:

1753: mellyre Macska Mihály *parancsolta* ezen fatensnek, *mind akkori Birónak* fogd megh Foghagymánét fejembe jóságomba, mert eő rontotta megh feleségemet Leanyomat (Bosz. 1: 179. sz.)

Másrészt viszont gyakran a **gyógyítás**, a kezelés **kontextusában** jelenik meg, tipikusan a vádlottól kapott utasítást jelezve:

1755: sokak javallására füvet szedett s ferdőt csinált, melly közzé *emlitett Ecsery Panna parancsolta a Fatensnek*, hogy Iglicze Töviskét szedgyen s a ferdőbe tegye (Bosz. 1: 100. sz.)

1754: Ugy cselekedvén a Tanú, *valamint Zainé parancsolta*, virattig semmi baja nem volt a Leánkának (Bosz. 1: 158. sz.)

1747: mihelyet latta, *azt parancsolta* szedgjenek giz gazt, és kilenczer förösszék megh jobban lészen (Bosz. 1: 198. sz.)

A *kényszerít* szintén ritkábban fejez ki hétköznapi értelemben vett kérést, de ez sem példátlan a kárvallottak részéről (az első példában az együttállás mutatja a szinonim értelmezést):

1748: noha száma nélkül *emlitett* Horváth Katát, kinek egyedül beteges sorsokat tulajdonították, *a megh orvoslásra kinszerítettik, s kérték*, nem használvan mindazonáltal kérések (Bosz. 2: 295. sz.)

Hétköznapi szituációban, a mainál sokkal kevésbé nyomatékos értelemben is használatos (az elutasítás is a kérésként értelmezésre utal):

1747: annak utanna Hős Anna Kulcsár András Háza előtt forgodván *Kulcsár Andrásné meg fogta és kinszerítette*, hogj egi szóra menne bé, de akkor is csak azt mondotta, neis hivj én bizony nem mégjek (Bosz. 1: 198. sz.)

A kontextus sajátosságát mutatja ugyanakkor, hogy a boszorkányság elfogadásával, illetőleg az **ördögi szövetség** formáival és rítusaival összefüggésben gyakran jelenik meg a *kényszerít* (a vádlottak kihallgatásakor is):

1724: hozzája ment Kósné Kerekesné sokat *kiszerítettik* hogy *esküdjik közéjek* *ligyen boszorkány* (Bosz. 1: 13. sz.)

?1732: esmét a Praepostszeri Tégla kemenczéhez vittik, s abban kétszeris belé vetették, *kénszerétvén, hogy társaságokra magát köteleze* (Bosz. 2: 272. sz.)

?1732: azis *kénszerétette, hogy a vérét cseppencse azon könyvben, denem cselekedte* (Bosz. 2: 272. sz.)

Az idézett esetekben azonban inkább késztetésről, utasításról beszélhetünk, illetőleg olyan kényszerről, amely hatalmi, erőviszonybeli egyenlőtlenségről árulkodik, így nem tekinthetők hétköznapi értelemben vett kérésnek.

A rontáselbeszélések egyik sémája szerint a kérést gyakran **követi fenyegetés**:

1737: *Ilona eczetet kért, nem adtak s mingyárt meg fenyegette* ha acz is megh bánod, ha nemis megh bánod (Bosz. 1: 219. sz.)

Ezzel együtt időnként több-kevésbé össze is kapcsolódnak, ahogy az együttállások is mutatják; ahogy arról volt szó, a kárvallottakhoz köthető fenyegetést a többek között az *int* is kifejezheti:

1706: gyanakodott, az vastag Aszszonyra s hivatta magához, *intetteis s kerte is, hogy gyógyítsa meg* (Bosz. 1: 56. sz.)

A kényszerítés is elhelyezhető ezen a **skálán**, bár utóbbiban már gyakorlatilag megjelenik a fenyegetésben általában még csak előrevetített negatív következmény:

1692: a Kapitány Uram bor házában, *kénszeretette* Szücs Demeter Rugónet, ha az első vallasa szerent nem vall, *sing vasakkal fogják megsütögetni* (Bosz. 2: 447. sz.)

1700: és a mikoron *kénszerétették, és fenyegették* Szozatok által az el bagyadott Legenyt, mindenkor jött olyan Szozat utanna, de ne bancsuk (Bosz. 1. 55. sz.)

Az implicit megfogalmazás is mutatja a két kategória átjárhatóságát:

1748: Horváth Kata számára vásznót szüvén, mivel azt a fatens szokott váltsága !nélkük gyakran való kérésére is, hitelyben ki nem adta, *ednihánszor ejtett ollyas szokat, adgja ki kend, mert bizony megh bányya* (Bosz. 2: 295. sz.)

A korábbi tanulmányban arról is esik szó, hogy nem sok beszélt nyelvi elem jelenik meg az adatokban (KOÓS 2008: 10). Mivel az ott idézett példákban is vannak megszólítások és a mai értelemben indulatszónak, illetőleg diskurzusjelölőnek tekinthető elemek, nem teljesen világos, mire is gondol a szerző. **Természetesebb történetmondást** jeleznek ugyanakkor a közvetlen beszédaktus-ige nélküli előfordulások is, például az egyszerű *mondal* vagy más közlésigével felvezetett idézetek:

1745: regveli üdön be menván Letenyei Peterne az Fatens hazához be köszönvin mondotta *Ilona fiam* agy ennekem éget bort, es kalaczt *had egyem, es igyam egy keveset* (Bosz. 2: 290. sz.)

1744/1747: Erre így szollot a Kanászné, *jó jó adgjon hát Kglmed* két tyuk monyat (Bosz. 2: 360. sz.)

1728: az Deutralis Személy egykor meg fenyegette ilyen képpen, *hoczcza tejett kutya*, ha acz !lészem gyermeked ha nem acz nem lészen (Bosz. 2: 310a. sz.)

1745: és könyörgöttem nékie hogy vigye az füz fák alá az patak mellé az úttza középre, s vas ásóval ássa el [...] *hanem kérlek édes Bertáném* vid el oda és ásd el (Bosz. 1: 178. sz.)

Összességében tehát a vizsgált anyag kérései közel sem mindig tárgyra irányulnak, ugyanakkor kimutathatók mintázatok attól függően, hogy ki az, aki kér, akár a beszédaktust kifejező igét tekintve, akár a kérés tárgyának vonatkozásában, hiszen a kárvallottak esetében előtérbe kerülnek a cselekvések. További szempont, hogy a **történetmondás** bizonyos **epizódjaihoz** is kapcsolhatóak a kérések jellegzetes megvalósulásai, leginkább a *parancsol* és a *kényszerít* esetében. E rövid át- és kitekintés eredményei ugyanakkor önálló, részletesebb vizsgálatot igényelnek (kitérve az indirekt megoldásokra is), kvantitatív szempontokat is bevonva az elemzésbe.

5.5. Boszorkány-kihallgatások kommunikációs kontextusa

5.5.1. Kommunikációs kontextus a vádlottak kihallgatási szövegeiben. Az alábbi esettanulmány témája a boszorkánykihallgatásokban megragadható kommunikációs stratégiák – nyelvi viselkedésbeli lehetőségek és megvalósulási mintázatok – kontextusának feltárása, különös tekintettel a boszorkányok elleni peres eljárásbeli szerepek és a hozzájuk kapcsolódó diskurzusstratégiák kérdéskörére. A vizsgálat anyagai ezúttal vádlott-kihallgatási szövegek, bevonva az elemzésbe egy Szolnok megyei bizonyítási eljárást is. A források nagyobb része a 18. századból származik, a 17. századból mindössze kettő

(korábbiak magyarul lejegyezve nem igazán maradtak fenn a közlések alapján). A Szolnok megyei peranyag választását és külön tárgyalását az összetett interakció indokolja. Az eljárás több boszorkánysággal vádolt személyt érint, a tanúbizonyítást pedig egy szembesítésnek tekinthető kihallgatás követi, ennek során a vádlottak a kihallgatást végző személyek mellett tanúkkal is kommunikálnak. A kihallgatási szövegekről az alábbi adatok ismeretesek (az ítéletekkel kapcsolatban a kiadás információi mellett lásd KLANICZAY 2014: 297):

Csongrád megye	Linka Mária 1750 (kiűzetés); Ecsery Anna 1755 (halál); Szöllösy Sára 1756 (?); Selymes Sára 1758 (tortúra, kiűzetés); Oláh Mária 1758 (tortúra);
Esztergom megye	Horovka Betha, 1746
Somogy megye	Hampa/Hampó Örzse 1737 (halál); Halász Ilona 1759 (felmentés)
Sopron megye	Kiss Ferenc 1755–1756
Tolna megye	Tamás Zsuzsa 1741 (halál), Vörös Ilona 1741 (halál), Zdur Anna 1741, Fejér Ilona 1741 (halál); Horváth Ilona 1741; Galagonya Tamás 1742 (tortúra); Nagy Katalin 1742 (felmentés); Varjú Zsuzsa 1744 (felmentés); Faraghó Katalin 1746 (felmentés);
Zala megye	Németh Anna 1767 (felmentés); Haiba János 1760 (felmentés)
Szalónak	Augustin Jilghin 1648; Oberman Greger és Janna 1653

7. táblázat: A vizsgált kihallgatási szövegek adatai (a vádlott neve, terület, évszám)

A kutatás egyaránt foglalkozik a diskurzusszerveződéssel és kontextus-konstruálással, valamint a boszorkány szerepével kapcsolatos önreprezentáció vagy benyomáskeltés kérdéskörével. Noha a jellegzetesnek tartott nyelvhasználat egyes aspektusai a tanúvallomások szövegeiben is megragadhatók, a vizsgált anyagban a vádlottak „saját” megnyilatkozásai is hozzáférhetők (ha közvetett módon, a lejegyzőkön keresztül is). A boszorkányszerep nyelvi jellemzői ezúttal egy olyan szituációban írható le, ahol a megnyilatkozók viselkedésének különösen tétje van.

E kérdéskör kapcsán **párhuzamként** tekintetbe vehetők a **salemi peranyagok** (1692–1693). Az összehasonlíthatóság ezúttal is **korlátozott**, jóllehet a salemi ügyek esetében – kimenetelük alapján legalábbis a hatóság – valamiféle tényleges boszorkánysággként (maleficiumnaként), babonasággként azonosítja a vádlottakhoz kapcsolt cselekedeteket a saját időszakukban (lásd még 2.2–2.3.). Emellett a tárgyalt kérdéskör más forrásokon nincs feldolgozva, miközben a salemi források alapján már **jellegzetes vádlott-**

típusokat és a hozzájuk kapcsolódó stratégiákat is azonosítottak a kutatók (KAHLAS-TARKKA–RISSANEN 2007; KAHLAS-TARKKA–RISSANEN 2011; KAHLAS-TARKKA 2012; RISSANEN 2012; KAHLAS-TARKKA–RISSANEN 2015). Ezek az elemzések olyan szempontokat adnak a jelen kutatáshoz, mint az udvariasság/udvariatlanság, a verbális agresszió, a társadalmi nem. A jelen vizsgálatban a kérdezők szerepe is lényegessé válik.

A vizsgált szövegek számos pragmatikai jelenségre irányították a figyelmet: egyrészt lényeges, hogy milyen **közösségi boszorkánykép**, boszorkánysággal kapcsolatos **attitűd** rajzolódik ki a korábbi bizonyítás és ezeknek a kihallgatásban felidézett eredménye alapján (szubjektív, érzelmi-indulati megnyilvánulásokon, értékelő megjegyzéseken, történetbeli fordulatokon, akár a tanúk felidézett reakcióin keresztül). Szempont továbbá a kérdezőkkel való **együttműködés** és annak dinamikája mind a tanúk, mind vádlottak részéről.

Érdemes figyelembe venni továbbá, hogy a 18. századi kihallgatások mindegyike a szegedi perek (1728) után zajlott. A néprajzi szakirodalom pedig leginkább ehhez az időszakhoz kapcsolja az úgynevezett **kifejlett boszorkányfogalmat**, amelyben az ördöggel való szövetség és a boszorkánygyülekezés részletes bevallása központi témájú (KOMÁROMY 1910: XVII–XIX; mások már a 17. században látja ennek nyomait, vö. MOLNÁR 1942: 64). Újabban is a szegedi boszorkányüldözés újításának tartják ezt a tényezőt, elismerve ugyanakkor, hogy a gyűlés egyes motívumai már a 16. század óta megfigyelhetők (KLANICZAY 2014: 284). Abban viszont megegyezni látszik a szakirodalom, hogy a boszorkányszombat és az egyéb **gyűlések fogalma idegen mintára** jelenik meg – egyes tanúvallomásokban is, és főként a vádlottak kínvallatása során (KLANICZAY 1986: 282; 2014: 284; a jogtörténet szerint lásd KONCZ 2007: 21, illetőleg a német vonatkozású fejezetek). Éppen az idegenséggel magyarázható, hogy az erre vonatkozó történetekben a **helyi falusi környezet**, például a mulatságok képei jelennek meg, nem ritkán az ördög jelenléte nélkül, ismert fogalmakkal leírva a számukra elképzelhetetlent (SZ. KRISTÓF 2014: 37–38).

5.5.2. Módszertani kritika, megközelítés, salemi stratégiák. A salemi források diskurzusstratégiáit feltáró korábbi kutatások a szinkrón nyelvi anyagra kidolgozott (s a hatalmi viszonyokkal is összefüggésben levő) **udvariassági elméletekre** és az **együttműködési elvre** épültek (KAHLAS-TARKKA–RISSANEN 2007; KAHLAS-TARKKA 2012; RISSANEN 2012; KAHLAS-TARKKA–RISSANEN 2015). Az általános beszélő–hallgató viszonyral kapcsolatos elméleteket és modelleket – beleértve GRICE társalgási maximáit és

a BROWN–LEVINSON-féle udvariasság-felfogást is – **nem** tekinthették **elég**ésnek a kutatók (KAHLAS–TARKKA–RISSANEN 2007: 3; RISSANEN 2012: 120 és az ő hivatkozásaik).

Noha a salemi anyag kapcsán a **grice-i maximák** modelljét a kutatók egy része közvetlenebb módon is tekintetbe veszi (CHAEMSAITHONG 2009: 74–79, magyar anyagon HAVASI 2018), a jelen vizsgálatra ez a modell több szempontból is **alkalmatlannak** bizonyul. Módszertanilag problematikus például az, hogy CHAEMSAITHONG maga is egyszerre többféle modell szerint sorolja be egyazon forrás egyes adatait, ezért azt állítja, nincs példa arra, hogy a szükségesnél kevesebb információt szolgáltatnak a vádlottak (2009: 74); ennek **ellentmond** az, hogy a szűkszavú „nem tudom” típusú válaszok és a „csenddel válaszolás” eseteit is megtaláljuk az anyagban. Ezeket azonban más kategóriában, az arcfenyegetés háritásaként kezeli, nem a hozzájárulás információtartalma szerint (míg a komplexebb értelmezést igénylő iróniát igen), az azonban nem derül ki, hogy a két modell egymással milyen viszonyban van, illetőleg hogy átértelmezik-e egymást az egyes modellek kapcsán levonható következtetések (CHAEMSAITHONG 2009: 77).

A középmagyar korszakkal kapcsolatos („teljes körű”) pótkompetencia híján közel sem egyértelmű, hogy akkoriban egy kihallgatás alatt mit tekintettek szükséges, túl sok vagy túl kevés információnak – hacsak nem reflektálnak erre magában a jegyzőkönyvben. Az egyes helyeken megtalálható **reflexiók** ugyanakkor **nem** feltétlenül **általánosíthatók** akár egy kihallgatáson belül sem. Nehéz lenne például az egyes jegyzőkönyvekből azonosítani, mikor túl sok az információ, hiszen a tanúkat mindig a körülmények szerinti megvallásra szólítják fel, s olyan történeteket is lejegyeznek, amelyekre nem kérdeztek rá; ahogy az sem példátlan, hogy rákérdznek egy bizonyos eseményre, vádra, amely azonban egy tanúnál sem jelenik meg (lásd például Bosz. 1: 94. sz.).

A **vádlottak személyét** illetően még problémásabb a megfelelés és az adekvát válasz kérdése, hiszen a források egy része **egyszerre többek ellen** gyűjt bizonyítékot, még ha összevont formában is, például a Linka Máriára vonatkozó kérdéseket követően: „NB. *Ugyan ezen Punctumokra examináltak a Tanúk Findrikné, Kásáné, és Ontó Mihály [ti. a vádlott férje] gyanos személyek ellen*” (Bosz. 1: 95. sz.). Más esetekben nincs is konkrét személy megnevezve a kérdőpontban, például:

1709: Vallya meg igaz és idvezülendő hiti után a Tanú kikhez minemü ördöghseget, boszorkanysagot, avagy Boszorkánysagokhoz illendő cselekedeteket tud latott nyilván és hallott, *ki fejte a tavalyi avagj harmadfű borjut, kik szedték az harmatot, és töb a fele; s minemü boszorkanysagokat, kik cselekedtenek* Vamosson (Bosz. 57. sz.)

A kérdéseket és a válaszokat a jegyzőkönyvekben implicit módon össze is vonhatták, így – ha nem vonatkozik a kérdéses részekre valamiféle reflexió a hatóság részéről –, a tanúbeszámolókat nyitottan, dinamikusan kell (újra)értelmezni, a teljes szöveget tekintetbe véve (nem pedig hibaként vagy az eljárás akadályozásaként azonosítva a kontextusból kiragadott részleteket, mint HAVASI 2018).

Az azonos témáról beszámoló tanúk szövegei szintén „**értelmezhetik egymást**”, azaz ha az egyik történetmondás nagyobb kifejtést kap, annak ismeretében a másik beszámoló akár egészen implicit formában is rögzülhet (lásd a koherencia kapcsán 4.4.).

További probléma, hogy az egyes maximák **moduláris értelmezése** (mint HAVASI 2018) **nem adekvát** következtetésekhez vezethet: például a mennyiség maximájának feltűnő megsértése szükségszerűen, akár a minőség maximájának betartása érdekében történhet, ha egyszer a tanú vagy a vádlott nem rendelkezik általa igaznak tartott és kellően releváns információval. A stratégiák egy-egy szinkrón szempont szerint történő besorolása ezáltal igen **keveset árul el** az adott stratégia működéséről, ahogy magáról a történeti anyagról is.

További szempont, hogy történeti anyagot érdemes-e hangsúlyozottan és következetesen **szinkrón befogadói nézőpontból** értelmezni (mint HAVASI 2018). A grice-i **maximák betartásának lehetőségeiről** és **módjairól** keveset tudunk, azt azonban joggal feltételezhetjük, hogy **skaláris** és **igen szubjektív** is lehet, hogy egy-egy adott megnyilatkozás egy bizonyos maximát megsért-e (és kik szerint) vagy épp még érvényesít, és mi ennek az oka – ez a kérdéskör valójában tesztelést, kísérleteket kívánna. A modell napjaink nyelvi anyagán sem képes kezelni **átmeneti** és **kontextusfüggő** megoldásokat, a történeti forrásokra pedig nem alkalmazható korlátlanul a kizárólagos szinkrón nézőpont.

A **szinkrón modellek, leírások** inkább **kiindulópontként** kezelését az is indokolja, hogy a vizsgált személyek megnyilatkozásait alapvetően nem az előre meghatározott konvencionális kritériumok alakították, hiszen kommunikációjuk célja elsődlegesen az volt, hogy a saját életüket mentse (KAHLAS-TARKKA–RISSANEN 2007: 3; 2015: 153–154; HILTUNEN 2010). A hagyományos modell szerint az együttműködési elv azt jelenti, hogy a megnyilatkozó és a befogadó erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy a társalgásbeli céloknak és elvárásoknak megfelelővé tegye hozzájárulását – a vádlottak kihallgatásának szituációjában ez olyan elvárásként fogalmazódik meg, hogy a vádlott az adott kérdés kapcsán minél **több részletet** szolgáltatson (KAHLAS-TARKKA–RISSANEN 2007: 3–4).

A salemi peres eljárások során – a kutatások alapján – az előfeltevés az volt, hogy a vádlott bűnös, de nem akarja beismerni (DOTY–HILTUNEN 2002). Ebből a nézőpontból az

ügynevezett távolító, azaz a másik fél függetlenségét tiszteletben tartó, vagy tiszteleti udvariassági stratégiák számítottak eredményesnek (lásd még 5.1.).

A kutatók az alábbi fő elveket emelik ki: 1. az adott kérdés kapcsán minél **több részletet** szolgáltatni, főként olyankor, ha az másokat is érint. 2. **elismerni**, amivel megvádoltak, de azt tagadni, hogy szándékosan bántott másokat; 3. **nem vitatkozni** a kérdezővel; 4. segíteni **további** boszorkánysággal **gyanúsítható személyek** azonosításában (KAHLAS-TARKKA-RISSANEN 2007: 5–10; RISSANEN 2012: 120). Eredményes stratégia volt, ha a vádlott hangsúlyozta a saját vétkes szerepének kicsinységét, inkább másokra (akár az ördögre) hárítva a kéreket, vagy hangsúlyozva, hogy nem a maga ura volt, hanem egyfajta rontás vagy fenyegetés alatt állt. Az egyik kihallgatott például a vallomástétel során úgy viselkedik (a lejegyzés alapján), mintha épp az ördöggel küzdene, mintha az nem hagyná beszélni. Azzal ugyanis, hogy beismerés közben „gyötri az ördög”, szánalmat is kiválthatott (KAHLAS-TARKKA-RISSANEN 2007: 5–10). Ezzel együtt az alapvetően bűnbánó attitűd kimutatása része volt az együttműködésnek. Az együttműködés fokozatokban, skálárisan értelmezhető, nem minden séma, lehetőség következetes alkalmazását.

A később halálra ítélt vádlottak vallomásaiból a felsorolt célravezető stratégiák ellentéte rajzolódik ki a kutatók szerint (KAHLAS-TARKKA-RISSANEN 2007: 10–14). Annak ellenére, hogy a **tagadás sikertelen** megoldásnak számított, (a vád visszautasítása is, hogy bárfele boszorkánysághoz köze van), többen is kitartottak emellett, megkérdőjelezve a bizonyítékok **hitelességét** vagy a kérdezők, vizsgálók bölcsességét, **igazságosságát**. Az ítéletek alapján nyílt arcfenyegető gesztusnak tekinthetők a kutatók szerint a képletes fordulatok (*ártatlan, mint a frissen hullott hó* stb.), Isten és Krisztus emlegetése azzal összefüggésben, hogy ők tehetnek igazságot, nem a hatóság, a retorikai kérdések, a kérdezők, tanúk utasítása, tanácsokkal ellátása (vö. „ne engem kérdezzen”), az irónia, a nevetés. Szintén nem volt bizonyító értéke annak, ha a vádlott vallásosságát, feddhetetlen életét, közösségbeli szerepét hangsúlyozta (KAHLAS-TARKKA-RISSANEN 2015).

A magyar boszorkányperes ügyek esetében nem feltétlenül maradtak fenn a vádlottak kihallgatási szövegei az ítélettel együtt, így nem minden esetben egyértelmű, hogy milyen eredménnyel zárult az eljárás (lásd még SZ. KRISTÓF 2014: 38–40). Az sem példátlan, hogy – a közlés alapján – az ítélet ugyan fennmaradt, de az bizonyítás korábbi anyagai

(tanúkihallgatás, a vádlott kihallgatása) nem hozzáférhetők. Alapvetően tehát nem rendelkezünk minden eljárásról annyi információval, mint a salemi anyag kutatói.¹⁶

Salem abban a tekintetben is **közvetett párhuzam**, hogy az ismert ítéletek és kihallgatási szövegek alapján határozottabb körvonalú kép rajzolódik ki a kérdésről (az ottani üldözés egy viszonylag rövid időszakot és zárt közösséget érint). A magyar forrásokból kiindulva ugyanakkor egyelőre nem állapíthatjuk meg azt, hogy egyetlen jól meghatározható viselkedési stratégia mindig felmentést eredményezne, még akkor sem, ha „csak a valódi” boszorkányperekkel foglalkozunk (az úgynevezett becsületsértési ügyekkel nem). Mivel további hasonló kutatások más területek és boszorkányperes források esetében egyelőre nem ismeretesek, mégis elsősorban a salemi anyagból kirajzolódó stratégiákat veszem tekintetbe az összevetéshez, ezeket azonban **nyitottan**, azaz nem elvárásként, hanem **lehetséges mintázatként** kezelve, egyaránt számítva hasonlóságokra és eltérésekre (szem előtt tartva a társadalmi-kulturális különbségeket is).

A jogtörténeti megállapítások mellett (utóbb lásd KONCZ 2007: 196; 207–209) igazolhatók szövegszerűen olyan viselkedésmódok, amelyek enyhébb büntetést eredményeztek – a fennmaradt ítéletek, összefoglalók alapján is. A magyar források alapján nem feltétlenül cáfolhatatlan a boszorkánylvád (l. 5.4.). Ennek ellenére természetesen indokolt az a kérdés is, hogy a **vádlott megnyilatkozásainak** volt-e bármilyen **hatása az ítélet kimenetelére**. A boszorkánypereket tekintve vitatott kérdés az, hogy a beismerő vallomást szükségesnek tekintették-e az ítélethez, (egyes kutatók szerint kizárólag akkor bizonyult bűnösnek a vádlott, ha beismerte, amivel vádolták, legalábbis a 16. századi Soproni bíraskodásban, vö. NÉMETH 2002: 165; mások szerint a tanúvallomások beismerés nélkül is elegendőek lehettek az ítélethez, vö. KULCSÁR 1961: 80). A legnyomósabb érv az volt, ha a vádlott beismerő vallomást tesz, bár a tanúk szerepe ilyenkor sem elhanyagolható:

1653: Ezen fellől megh irt Boszorkanissaggall uadoltatott Szemelyek felől ualo bizonisagok *vallasi jobb reszint uilagossok léuén*, az mi penigh Narday Csordast illety, *maga sem tagadgia* goszoszsaghatt(!) (Bosz. 2: 457. sz.)

A **beismerés hiánya** ugyanakkor önmagában is hatással lehet az ügy kimenetelére:

1750: Mint hogy a Raboskodó Aszony *a Csigazást ki szenvedte; és semmit sem vallot*, az előbbeni feslet életéért pedig és káromkodásáért az eddigh való *szenvedése elégnek találtatik, azért föll szabadéttatik, és ell bocsattatik* (Bosz. 1: 224. sz.).

¹⁶ Az alábbi honlap a magyarországi boszorkányperek adatait gyűjti össze, azonban az ítéletek közel sem mindig hozzáférhetők (értelemszerűen a fennmaradt források nyomán lehet minden esetben kikövetkeztetni <http://www.vmmuzeum.hu/boszorkanypererek/>).

Előfordult, hogy a vádbeszéd, az indítvány szerint a vádlott halált érdemelt, például Halász Ilona esetében:

1759: *elevennyen tüzre ítéltessek, porrá hamuvá tétessék* (Bosz. 1: 225. sz.)

Noha az idézett részlet formulának is tekinthető, a boszorkányság vádjával kapcsolatos hozzáállás, a legsúlyosabb büntetések indokoltnak tartása egyértelműen következik belőle. A tanúk és a vádlott kihallgatása után azonban az ítélet épp ennek ellenkezője lesz, felmentés:

1759: szenvedése [...] *elégnek ítéltetik; azért szabadon eleresztetik* (Bosz. 1: 225. sz.)

A vádlott elismeri, hogy az általa alkalmazott „kezelés” után meghalt a gyermek, azonban hangsúlyozza, hogy nincs közvetlen összefüggés az ő cselekedete és a későbbi haláleset között: „*egyéb éránt is nyomorultt és beteges vala*”. Hangsúlyozza továbbá az **ártó szándék** és az esetet megelőző konfliktus (= a boszorkányi szerep) **hiányát**, az általa alkalmazott eljárást pedig nyomatékosan a közösségi népi gyógyymód részeként írja le: „*más Aszszonyoktól azt hallottam*”. Ez utóbbit a tanúk is megerősítik: „*másokis követni szokták* [...] sőt inkább *más Aszszonyokanak javallásabul*” (Bosz. 1: 225. sz.).

A **hatósági személyek** (szolgabíró stb.) **attitűdjét** ugyanakkor minden esetben érdemes tekintetbe venni (a kérdezési módokat a szakirodalom a válaszoktól részben függetlenül is vizsgálja beszédaktusként, vö. KRYK-KASTOVSKY 2009, 2010). A vizsgálók hatalmi fölényét mutatják a felszólítások, a kételkedést, lebecsülést kifejező diskurzusjelölők (az angolban tipikusan a *well*, a *why* és a *now*, RISSANEN 2012: 119–120). A vádlottak kihallgatása olyan értelemben kötöttebb, hogy például az ördögi szövetségre és a varázslásra vonatkozó kérdések előre meg vannak fogalmazva (lásd például SUGÁR 1987: 246–247, KONCZ 2007: 225). Ezzel együtt magyar anyagon is érdemes figyelni arra, hogy viszonylag **semleges attitűd** mutatkozik-e meg a **kérdésekben** (nem feltétlenül szigorúan követve a kérdőpontok szokásos sorrendjét), vagy éppen tényként kezelik a feltett kérdést, esetleg egy részét előfeltevésként megfogalmazva, illetőleg jelezve, hogy a vádlottnak változtatnia kellene a korábbi vallomásán.

Egyes esetekben semlegesnek mondható, vagyis nyitott kérdéseket tesznek fel, ahogy a tanúkihallgatások egy részében is (vö. 2.2.), emellett reflektálnak az előző válaszokra (nem követik szigorúan a kérdőpontokat), a sugalmazás – a szövegtípuson belül legalábbis – enyhébb formáját alkalmazzák:

1755: Mért adott a Rab bizonyos Göndöcs Gergelynek 10 Tallérokat, *nem de nem attul tanulta minden bubajos mesterségeit* (Bosz. 2: 296. sz.)

Sokszor tényként kezelik a feltett kérdést, már-már állításként megfogalmazva azt:

1742–1744: *Te néked az ördögel Szövecségednek, és Kötésednek kölletet lennyi* (Bosz. 2: 360. sz.)

Ezek erősebben **sugalmazónak** számítanak, illetőleg jelezhetik azt, hogy a kérdező szerint a vádlottnak változtatnia kellene a korábbi vallomásán (vö. a salemi források kapcsán KRYK-KASTOVSKY 2009, 2010) – ugyanakkor az ítéletek alapján a magyar anyagban ilyenkor is a tagadás számít eredményesnek, tehát inkább **egyfajta próbatételnek minősíthetők** a hasonló sugalmazások, mint tényleges elvárásnak. Az ilyen típusú kérdésekben általában előfeltevésként kezelnek bizonyos információkat, például azt, hogy a vádlott korábban boszorkányságra adta magát – noha ezt ő maga előzőleg is tagadta:

1750: *Mikor adtad hát maghadot a Boszorkánysághra? [...] Miért éllsz tehát Ördöghi Mesterséghez* (Bosz. 1: 95. sz.)

1741: *Hiszen Boszorkány vagy te? [...] Ha te Boszorkány nem volnál, nem rontottal s gyógyítottal volna másokat azért vald meg igazán* (Bosz. 2: 358. sz.)

Általában ezekre tagadó választ adnak a vádlottak, ettől azonban – a lejegyzés alapján legalábbis – nem számít a viselkedésük agresszívnek, hiszen az elvárás (hogy tagadja a vádat) nem változott. A vizsgálók a válasz tartalmától függetlenül is feltehetik a kérdéseket:

1741: *Nem rontottam, se nem gyógyítottam soha senkit is [...] Nem vesztettem, azért nem is valhatom. [...] Nem vezettem, nemis mondtam [...] Vald meg mind ezeket te cselekedvén hol vetettél szövetséget az ördögökkel, és annak mennyi ideje? Nem vetettem soha is. Kinek hiják azon ördögödet* (Bosz. 2: 358. sz.)

Ezekben az esetekben ugyan látszólag nem valósul meg az egyezkedés, ugyanakkor a kitaró tagadás eredményes lehet: az utóbbi esetben például – a kiadás alapján legalábbis – nem végeztek kínvallatást. A diskurzusstratégiák szempontjából a **kihallgatások szerkezeti** különbségei miatt lesz fontos a „jóindulatú” és a kínvallatás **összevetése**. Problematikusak ugyanakkor azok a szövegrészletek, amelyek latinul vannak (például hogy az egész kérdést tagadja: *Negat per totum*); hiszen ez egyértelműen nem így hangzott el, ugyanakkor a vádlott saját szavai nem hozzáférhetők. További szempont, hogy egyáltalán folytatták-e ilyenkor a vizsgálók az egyezkedést, és ha igen, hogyan.

Dinamikus elemzést igénylő jelenségekről lévén szó, a megfigyeléseket úgynevezett szoros olvasás (*close reading*) alapján mutatom be.

5.5.3. Változatok diskurzusstratégiákra: a beismerés és a tagadás mintázatai. A feltárt kommunikációs stratégiák egyik aspektusa, hogy milyen arculat, benyomás alakul ki az egyes vádlottakról – boszorkánygyanús személyekről – a tanúvallomások és „saját” beszámolójuk alapján. További szempont, hogy bár a salemi diskurzusstratégiákra nem tekinthetünk elvársként a magyar források esetében, az ott megfigyelt mintázatok irányíthatják a ráfigyelmünket a magyar kihallgatási szöveg sajátosságaira. Az egyik legfeltűnőbb különbség abban mutatkozik meg, amikor a beismerésre látunk példát, ami a Salemben eredményes stratégia volt.

A **tanúvallomásokban megjelenő boszorkányképnek** leginkább Ecsery Anna vallomása felel meg, emellett ő részben képviseli a salemi forrásokban megjelenő együttműködés stratégiáját (Bosz. 1: 100. sz.). A magyarra jellemző elvárások ismeretében Ecsery Anna „veszélyesen együttműködő”: nagyon is tisztában van azzal, hogy mivel vádolják, és mit gondolnak róla a közösségben, ahol él – tudniillik mindenki vesztésnek tekinti, és őrá fogja, ha valami betegség vagy más káreset történik. Ráadásul számos vádat részletesen beismer, leszámítva a rontásokat:

1755: *holott én senkit nem bántok* (Bosz. 1: 100. sz.)

Egy esetben ugyanakkor, valószínűleg kínzás, kényszerítés hatására bevallja:

1755: *Tovább examináltatván ugyan csak meg vallotta, hogy eő cselekedte, mivel meg haragudott reá* (Bosz. 1: 100. sz.)

A népi boszorkányfogalom egyik szerves tényezője, az **összeférhetetlenség** különösen nagy hangsúlyt kap ebben az ügyben. A vádlott ugyanis részletesen elmondja, kikkel volt haragban (legalább öt esetről beszél), emellett felidézi, kiket hogyan fenyegetett:

1755: *Akkor mondtam néki. Kjend ne gyanakodgyon reám mert bizony meg bánnya, és soha többbe meg sem gyógyitom, s megis haragudtam reá az eő beszédéért [...]* *bizony meg lássa kjend hogy ezt meg bánnya* (Bosz. 1. 100. sz.)

A közvetett tagadást (akár a benne foglalt fenyegetés miatt) azonban a vizsgálók a beismeréssel egyenértékűnek értelmezhetnék.

Emellett a vádak ismeretében más esetekben is mintegy „félreérthetően” fogalmaz a feltételezett boszorkány: olyan módon idézi ugyanis fel akár saját szavait is, amelyet a

vizsgálók úgy azonosíthattak, hogy a vádlott beismeri tetteit. Beszámol például arról, hogy boszorkányszerűen emlégettek, de nem tagadja nyíltan, hogy az lenne:

1755: *én eleget mondtam neki hogy ne mondaná azt mások előtt* (Bosz. 1: 100. sz.)

A válasz implikálhatta azt, hogy a vádlott pusztán titkolnivalóként arra, hogy boszorkányszerűen tartják, de nem utasítja el. Ráadásul mintha ő maga is összefüggést látna az ellenséges viselkedése, vitái, fenyegetései és a későbbi betegségek és halálesetek között:

1755: *meg holt azt nyerte pörléseivel*

Azért fenyegettem mert maga adott okot reá

azért a mi rajta esett magának tulajdonicsa

Ugyan miért szóllasz reám mindenütt, várj mert bizony meg bánod te azt

de maga volt az oka, miért nem állott meg az eő Szájja (Bosz. 1: 100. sz.)

Noha azt nem állítja, hogy ő maga követte volna el a károkozást, az ilyen kijelentésekből a kérdezők akár arra is **következtettek**, hogy tényleg van valamiféle boszorkányos tudása, képessége: a gyógyítást ugyanis elismeri, ráadásul egyik fenyegetése során a segítség megtagadása mellett kötelezi el magát. A tanúvallomások számos esetben szólnak effajta **kérkedésről**, így az ilyen viselkedés a boszorkányság gyanúját kelthette a közösségben (Zala megyével kapcsolatban vö. DEGRÉ 1960/2004; KLANICZAY 2011, 2014). Az azonban kevésbé jellemző, hogy a tanúvallomásokból megismert attitűd a kihallgatáskor sem változik meg. Úgy tűnik, Ecsery Anna rossz hírbe keveredett, a közösség boszorkányszerűen tartotta, ő pedig mintha elfogadta volna ezt a „szerepet”:

1755: *Te mondtad é hogy inkább az Eördögnek szolgálsz mint sem az Istennek? Én mondtam, mert minden felől reám kialtottak hogy boszorkány vagyok* (Bosz. 1: 100. sz.)

A vádlott arra is válaszol, amit akkor épp nem is kérdeztek, ezzel is szokatlan együttműködést mutat:

1755: a gyógyítást pedig *csak magamba tanultam* [...] láttam aztis hogy rontás ugy osztán *csak magamtúl meg gyógyítottam* (Bosz. 1: 100. sz.)

A **gyógymódokkal** kapcsolatban azonban már az a szemlélet érvényesül, hogy ez a tudás része a közösségi tapasztalatnak, nem valami természetfeletti hatalomhoz kapcsolódik:

1755: mindenféle füveket fel szedtem *a kiket iónak hallottam* (Bosz. 1: 100. sz.)

Azzal ugyanakkor nem keltett jó benyomást a vádlott, hogy beismeri, olyan ember tanította gyógyításra, akit azóta éppen ilyesmiért végeztek ki:

1755: *tanultam pedig az Orvosságot egy öreg Asszonytól, a kit Gyulán meg égettek ez előtt jó idővel [...] Láttam másszor is olyan nyavalyát, a midőn egy öreg Asszony gyógyított, a kinél Zsellérül laktam, s én is attól tanultam* (Bosz. 1: 100. sz.)

Bevallja ráadásul azt is, hogy el akarta kerülni a törvényt, alkalmazva, amit tanult:

1755: *hogya ha azt cselekszem a Törvény reám nem szolgál, és ezt is csak magam menességére cselekedtem* (Bosz. 1: 100. sz.)

Szintén kivételesnek tekinthető, hogy a babonás tevékenységeket is beismeri, ehhez azonban **szokatlan attitűd** kapcsolódik: nem tekinti ugyanis a vádlott bűnös vagy büntetendő dolognak, inkább időtöltésnek. Ez akkor is kiderül, amikor a nála talált – és babonáságnak tartott – dolgok gyűjtésére rákérdeznek:

1755: *Azt nem cselekedtem boszorkányságból mert az csak babonaság volt [...] csak azért nem volt akkor egyéb dolgom, reá értem* (Bosz. 1: 100. sz.)

Az elemzés szempontjából ugyancsak nyitott kérdés marad, hogy ebben az esetben a vádlott saját szavait olvassuk-e, s hogy valóban kényszerítés nélkül vallott-e be ennyi mindent ilyen nyíltan és talán meggondolatlanul is. A kérdések mindenesetre ezúttal nem mutatkoznak olyan sugalmazónak, mint ahogy más ügyeknél megfigyelhető. Az eddigi feltárás alapján ezúttal **kivételes diskurzusstratégiákra** lehet következtetni. Az együttműködés szempontjából a salemi párhuzam ezúttal is csak közvetett, hiszen ördögi hatalomról vagy kényszerítésről nincs szó, másokat nem vádol – és megbánást sem mutat.

A fennmaradt ítéletek szerint alapvetően a vádak tagadása, a bűnösség el nem ismerése járt **enyhébb ítélettel** vagy akár felmentéssel is:

1723: *az kit Törvény előtt tagad [...] mindazáltal, hogya magát emitt amott javítsa, 20 Pálcza ütésekkal [...]* (Sugár 94)

1726: *ha saját tagadásához önként ragaszkodik, ő ezen vármegyék kebeléből száműzetik* (Sugár 110)

1743: *hohér kezében adatatván három gradusigh megh Csigaztotik, ezt ki álván elly bocsáttotik, ha pedig megh vallya feje vétetik. [...] ki= is ki álván a Törvény Szék által ell rendelt gradusokat, tizen két korbácsok ki állásával ell bocsáttatik* (Bosz. 2: 278. sz.)

Egyes esetekben azonban a tagadás nem eredményez enyhe ítéletet: időnként a tanúk beszámolója befolyásolja a döntést (bár a vádlott viselkedésre csak utalnak a szövegben, így stratégiáit nem ismerhettük meg: 415. sz., 1740). Különbség mutatkozik a között is, hogy a

tagadás nyílt, **direkt** vagy **indirekt** módon valósul meg. Linka Mária például arra utal az egyik tanú rosszul létével kapcsolatban, hogy nem komolyan mondott valamit:

1750: hiszem ő magha [a kárvallott] azt mondotta hogy el szédült azért énis mondottam hogy talán más világhon volt és én nevettem rajta (Bosz. 1: 95. sz.)

Láthatóan arra célzott ezzel a vádlott, hogy nem ő tehetett a dologról, ki is jelenti: *Én nem cselekedtem*. A vizsgálók számára azonban a nevetés kínálkozik támadási felületként:

1750: *Tehát keresztény Embernek nevetni kely az ollyatin szerencsétlenségén felebaráttjának?* (Bosz. 1: 95. sz.)

A gyanúsítást kivédendő, határozott tagadás a válasz (a korábban említett nevetést, sőt magát az említést is elhárítva). Ez a vádlott magára a megvádolásra is reflektál, s bár mástól idézi, eszerint ő is nevetségesnek tartja az egész eljárást:

1750: *azt mondotta hogy bolond azis ki azért be adott bennünköt* (Bosz. 1: 95. sz.)

Az idézett megjegyzésre a hatóság a jegyzőkönyv alapján nem reagál – így kérdés marad, hogy agresszívnek minősült-e. Nála a tanúk hiteltelenítése több ponton is explicit:

1750: *De ki látta aztat?* nem tudok róla semmit [...] *Eskügyék* fejemre (Bosz. 1: 95. sz.)

Újabb motívumként jelenik meg a kikérdezésben, hogy a hatóság a vádlott mellett szóló tanúk megnevezését várja el:

1755: *Hát mégh vane több bizonyságod?* [...] *Tehát ez nem tudgya az ejjeli Cselekedetidet*, következőképpen annyira bizonysággh nem lehet (Bosz. 1: 95. sz.)

Emellett nem annyira kérdéseket tesznek fel, hanem tényként kezelt vádpontokat:

1755: *Haszontalan tagadod mikor bizonysággh sok vagyon arról?* [...] *Hát Gyógyítottát?* Nem. *Nem igaz mert te rontottad megh a Gattyás Leanyát* (Bosz. 1: 95. sz.)

A jelen elemzés egyik fő kérdése a fentiek ismeretében az, hogy a vádlottak olyan módon fejezik-e ki a tagadást, mint Salemben a későbbi elítéltek, vagy inkább a beismerőkhöz hasonló – együttműködő – benyomást keltenek (jóllehet a bűnbánó attitűd ebben a formában nyilván nem kérhető számon). A salemi peranyagokból nem derül ki, hogy megkülönböztették-e az ún. „jóindulatú” vagy „önkéntes” vallatást (*benignum examen* vagy *benevolum examen*) a kínvallatástól. Az udvariatlanság és a verbális agresszió különböző megnyilvánulásai nagyobb valószínűséggel köthetők az előbbi típusú kikérdezéshez (ez sem jelentett kényszer nélküliséget; KONCZ 2007: 194–196).

A „jóindulatú” vallomások esetében az együttműködés az alapvető stratégia, erre több példa is van, azonban különbséget is lehet tenni a beszámolók a diskurzusminták között. Az **együttműködés fogalmát** azonban **át kell értelmeznünk** a salemi megfigyelésekhez képest, hiszen ott az együttműködő vádlottak elismerik bűnösségüket, míg nálunk többféle jellemzőből tevődik össze. Közös jellemzőnek tekinthetők az alábbi stratégiák:

1. minden vádat tagadni
2. részletesen beszámolni a kérdésben felidézett történetekről (noha esetleg csak mástól hallott róluk, vagy csak a résztvevőket ismeri)
3. a babonás cselekvéseket másra hárítani és/vagy a közösségbeli tudás részeként kezelni – azaz hangsúlyozni, hogy semmi rendkívüli nincs az ő ismereteiben
4. jámbornak mutatni magát

További szempont, hogy hány vádpontot kérdeznek ki az egyes esetekben, s ezek milyen súlyosak. Az egyik vádlott ellen nem először indult eljárás babonás gyógyítás és rontás miatt:

1756: *Boszorkányságomért nem voltam fogva, hanem orvoslásomért* Derecskén voltam fogságban (Bosz. 1: 101. sz.)

A gyógymódok alkalmazásával kapcsolatban minden vádlott hangsúlyozza, hogy **mások tanácsából** követte el:

1755: mivel a száraz fájdalom szokta a Rabot járni, tehát *a Nénye Bognár Ferenczné adott nékie* Nadár Gyökeret, hogy avval füstölle magát (Bosz. 2: 296. sz.)

1756: *masoknalis lattam ollyast*, ugj mint Biró Jánosnál (Bosz. 1: 101. sz.)

1743: *Edgyéktülis, másiktulis hallottam* az illetin dolgokat [...] Fűvekkel föröszöttem mellyekett *másokis dicsertek* ezerjo füvel es más felivel [...] midön *ollyas nyavalás személnek orvoslasára hivatattam*, szekfüvet, gyömbért, vörös hajmát, mézet, és eczetet öszve egyelétvén (Bosz. 2: 360. sz.)

Az egyik vádlott, Szöllősy Sára eleinte azt is tagadja, hogy az vádban szereplő személyt gyógyította volna. Az is előfordul, hogy a babonás tevékenységet más személyre hárítják, például Kiss Ferenc megjegyzi, hogy nem ő maga, hanem a felesége adott egy betegnek méz sonkolyt; ő csak ennyit tud a dologról:

1755: mindenféle betegségek ellen igen jó légyen *sokaktul hallotta* (Bosz. 2: 296. sz.)

Vagyis a **közösségi tudás részeként** értelmeződnek a különféle gyógymódok. Horovka Beta pedig többféle gyógymódot emleget a sajátja mellett:

1746: azon Kovácsnéhoz melynél Esztendeig laktam *tanácsot kerni mentem [...]* *a mit más jo Embereim javasoltak cselekedvén* mellike használt legyen *a jo Isten tugya* elég az hogy jobban lett labara (Bosz. 1: 115. sz.)

E vádlottal kapcsolatban a tanúk is óvatosabban fogalmaznak:

1746: *tellyesseggel eő volt é oka vagy az Ur Istentül vólt* nem tudhattya [...] *de az használté vagy máss* mivel mas orvosságokat= is adhibealt [...] *mellik használt nem tugya* (Bosz. 1: 115. sz.).

A **jámborság** megmutatása értelmezhető a közösség szemszögéből: noha minden vádlottnál előkerül az ellenséges viselkedés, fenyegetés, harag – ha csak a tanúbeszámolóknak is –, ők ezeket a vádakokat tagadják. Kiss Ferenc elmondása szerint a be nem tartott ígéretre is udvariasan reagál:

1755: *egyebet nem felelt, hanem Isten néki, adgyon Isten szerencsés utat* (Bosz. 2: 296. sz.)

Galagonya Tamás hasonlóképpen azt állítja, hogy még csak nem is reagál mások verbális agressziójára:

1743: *legyh ottan káromkodásokkal illetet, de én anyi káromkodásárais ellenne, legh kissebet sem feleltem* (Bosz. 2: 360. sz.)

Néha a vádlottak állításuk szerint az ellenük szóló vádakokat sem ismerik – implikálva, hogy nem volt konfliktusuk a közösséggel:

1755: *Ártatlanságát tudgja ugjan [...]* Eő semmit sem tud, mit *költöttek reája* seőt ezeket se tudta ennek előtte, hogy *reája költötték* (Bosz. 2: 296. sz.)

Ezzel együtt, bár a vizsgálókkal kapcsolatos ellenkezés vagy agresszív viselkedésük nem mutatható ki, a **tanúk szavahihetőségét** hajlamosak megkérdőjelezni (erre utalhat a szóválasztás is, mint az előbb *raköltötték*):

1755: *és az után eő reaja fogták* a mint több féle dolgok is történtek Attya éltében *a mit reája fogtak* (Bosz. 2: 296. sz.)

1746: *hamissan itéltek [...]* *ball itelettel felüllem vóltak* (Bosz. 1: 115. sz.)

1759: *[Mind igazak azok, mellyeket Csizmazia Gyuri reád beszéllett?]* *Nem igazak, mert ártatlan vagyok ezen dologban, mint a mái nap lett gyermek* (Bosz. 2: 363. sz.)

Haiba János esetében, akire először megégetést kérnek a vádbeszédben, majd bizonyíték hiányában mégis felmentik, szintén előkerül az ártó vagy veszekedő természet:

1752: *Bantottal megh masokat vagy Marhaiban rontottale megh. Nem bantottam sem nem rontottam* (Bosz. 2: 429. sz.)

Láthatólag a közösség attitűdjéről sincs tudomása – ahogy egy tanú vallomásában megjegyzi:

1752: *ell jött nagy álmélkodással [ti. Haiba] mondván hogy gyanétya [ti. a tanú] eő reá azon nyavalát* (Bosz. 2: 429. sz.)

A tanúk szerint boszorkányos viselkedésre utalnak a vádlott egyes megjegyzései:

1752: *no ne busul Miklós Sogor bizon megh gyógyulsz [...] biztatta ne féllen megh gyógyul* (Bosz. 2: 429. sz.)

Az ítéletben ezzel együtt is utasítják a közösségben elfogadott (nyelvi) viselkedésre:

1752: *fedetik mind azonáltal keményen, hogy ennek utánna senkit csak leg kissebb fenegetéssel meg bántanyi ne merészellyen* (Bosz. 2: 429. sz.)

További aspektusa a jámborságnak az istenfélőség, Isten, Jézus emlegetése, mint Maszath Örzse esetében:

1759: *Nem nyargalódczottam, az Ur Isten neis adgya tudnom azon ördögi practicát* (Bosz. 2: 363. sz.)

Galagonya Tamás a gyógyítással kapcsolatban mutatja magát igen istenfélőnek:

1743: *ördögi praktikával senkit sem gyogétottam, hanem [...] Isteni Szegicségivel helre állétottam [...] Az Attya, Fiu, és Szent Lélek Istent emlétvén, kértém mindannyiszor* (Bosz. 2: 360. sz.)

Az ő esetében talán az igencsak elfogult, sugalmazó (és a tagadó válaszok ellenére ismételt) kérdések, felszólítások indokolják ezt a stratégiát:

1743: *Vald megh Tamás mert te ördögösségel gyogyetottal [...] Vald megh micsoda ördögsegel gyogyetottal és rontottal es volte szövedséged az ördögel* (Bosz. 2: 360. sz.)

A csoportba sorolhatók közül egy vádlottnál (Faragó Kata) mutatkoznak egyéb stratégiák, kifejezetten olyanok is, amelyek Salemben agresszívnek, sikertelennek számítanak. Közös jellemző a csoport többi tagjával, hogy a babonás tevékenységekkel

kapcsolatban **távolságtartó** attitűdöt mutat, beleértve azt, hogy ő maga csak hallomásból tud ezekről:

1744/1747: [Hol történt az a Harmat szedis micsoda határban.] Oda föll Tüske-Var táján *mondotta a Furián János* hogy történt (Bosz. 2: 362. sz.)

1744/1747: Azért tartotta a kutya fejet hogy mostis Udvariban lakozó *kanász tanította rea* [...] Én nem tedtem *hanem az másik kanászné* a ki el ment taval *tette oda* s a Borgyu Pasztor akadt *rea* [...] *Dicsirtik* ott a [Szent] Györgyi [*Asz*]/szonyok *hogy jó* (Bosz. 2: 362. sz.)

Szintén megtalálható az a stratégia, ahogy a **jámborság**, az istenfélőség kapcsolódik a gyógyítás folyamatához:

1744/1747: s én *segitettem Isten után* rajta [...] *Isten után* [orvo]ssoltam mert kért, és *re[me]nkedet* [...] Nem egyebet hanem azt mondtam *Uram Jesus segél meg* (Bosz. 2: 362. sz.)

A rontásokkal kapcsolatban a vádlott a fentiekhez hasonlóan hárít:

1744/1747: *ha Isten reájok adta a nyavalát* én nem tehetek rula (Bosz. 2: 362. sz.)

Az összeférhetetlenség itt kevésbé kerül előtérbe, a vádlott nem próbál arra utalni, hogy jó viszonyban volt a közösség tagjaival – a tanúk beszámolóhoz olyan elutasítóan viszonyul, mint azt korábban másoknál is láthattuk:

1744/1747: Nem tudok semihezis, és *mondhatnak reám a mit akarnak* (Bosz. 2: 362. sz.)

Ami újszerű a korábbi vádlottakhoz képest, az a **magabiztos öntudatos attitűd** a válaszadásban – ezt elsősorban a diskurzusjelölők, indulatszók–mondatszók használata jelzi, ahogy a megnyilatkozó többször is nyomatékosá teszi mondandóját. Rámutat például a gyógyítás megszokott voltára:

1744/1747: *Hát iszen ával szokás s éngem ugy tanétot* az az orvos Aszon (Bosz. 2: 362. sz.)

Utal emellett a vádlott arra is, hogy nemcsak ő foglalkozik ilyesmivel:

1744/1747: *Hiszen más honnandis* hoztak orvosságot (Bosz. 2: 362. sz.)

Megjegyzni továbbá, hogy a kérdésben felidézett történet következetlen, torzítva értelmezik azt:

1744/1747: *Nem köcsultam de iszen* akor már az ellöl régen föll volt kulcsolva a szaja

[De többször is kértél.] *Nem kértem* hanem fonyássért maga hozott másodszor [...] *hiszen* el szokot az ember menni néha a szomszédban (Bosz. 2: 362. sz.)

Az ilyenfajta vitatkozó, pontosító megoldások akár udvariatlannak is minősülhetnek, a vádlott attitűdje ugyanakkor megfeleltethető az elfogult, irányító jellegű kérdéseknek:

1744/1747: *az Bizonságok által vádoltatol nyilván valok, és te tudcz az Bubájossághoz s étel is azzal [...] Mi haszna tagadot [...] Mért* tehát ha dicsírtik s tudtak azok az Aszonyok *nem magok gőzöltik hanem te* (Bosz. 2: 362. sz.)

Az utóbbi sugalmazásra is tömören, a célzást figyelmen kívül hagyva válaszol:

1744/1747: *Mert hétak* (Bosz. 2: 362. sz.)

A határozott válaszok mellett a vádlott türelmetlensége is megmutatkozik az ismételt kérdéseknél:

1744/1747: Kitül tanultad azt az orvoslást. *Mondottam* hogy azon Kurtánétül (Bosz. 2: 362. sz.)

Annyiban is tanulságos ez a kihallgatás, hogy Faraghó Katalint tudhatóan felmentik, tehát öntudatos, akár agresszívnek számító válaszai ellenére, vagy éppen ezért arra következtethetünk, hogy ez diskurzusstratégia sikeresnek számított a kérdéses ügyben.

Ahogy arról volt szó, Salemben a **szükszavú** válaszok, a mogorva, netán **kritikus hangnem** a nem együttműködést mutató, ezáltal sikertelen stratégiának számított, legalábbis az ítéletek alapján úgy értelmezhető (KAHLAS-TARKKA–RISSANEN 2007: 10–11).

A **magyar forrásokban** is a tagadáshoz kapcsolódik ez az attitűd és viselkedés; mivel azonban azokat mentik fel (enyhébb büntetéssel), akik kitartanak amellett, hogy ártatlannak vallják magukat, az ehhez kapcsolódó attitűd is **átértelmeződhet**. Időnként természetesen a rövidebb kihallgatás azzal függ össze, hogy a kérdések száma is csekély, kevés történetre kérdeznek rá – ilyenkor általában a tárgyi bizonyítékoknak (pontosabban azok hiányának) van nagyobb szerepe az ítélet alakulásában, nem kifejezetten a diskurzusstratégiáknak (az alapvető nem-beismerést nem számítva). Kifejezetten rövid kihallgatásnak számít például Varju Zsuzsáé, aki részben együttműködő, azt nem tagadja, hogy tisztában van az őt ért vádakkal, azonban többszörösen tagadja azokat:

1744: *En senkit sem gyógyítottam se rontottam soha senkitis* (Bosz. 2. 361. sz.)

Az ellenséges, összeférhetetlen viselkedéshez sajátos viszonyul, először egyszerűen mintha nem emlékezne, vagy nem tudná, annak számított-e:

1744: Hát mért fenyegetettél(!) *Nem tudom ha fenyegettem valakit vagy nem* (Bosz. 2. 361. sz.)

A tanúk kapcsán mégis öntudatos a válasza és elutasító a hozzáállása:

1744: *Nem tehetek róla ha hamis vallassok lesznek* (Bosz. 2. 361. sz.)

Ez a vádlott „igazolást” kap, hogy nem tapasztaltak hozzá babonaságot. Előtte hasonló módon kérdezik ki azt is, aki megvádolta, azonban az illető tagadja, hogy megvádolta volna.

Hasonlóan a tárgyi bizonyítékok – babonás eszközökkel élés – hiányában mentik fel Németh Pannát. Az ő esetében számos kérdés és felidézett történet megtalálható, nála azonban gyakran rövidebbek a válaszok, mint a kérdések, tehát szűkszavúnak számít. A tagadó válasz mellett jellemzően szintén a **tanúk szavahihetőségét** kérdőjelezi meg:

1767: *Bizony én nem lölettem, nem bizony én, haszontalan akár agyarogjon reám, akár ne*

nem tehetek róla akár annyit mond a mennyi a száján ki s bé fér

De annyi nyavalája sem volt mind én nékem (Bosz. 2: 400. sz.)

Hangsúlyozza azt is, hogy a vádban felhozott megbetegedésekben **semmi szokatlan** vagy természetfölötti nincs:

1767: *ha az Ur Isten reá méri a fájást*, arrul senki sem tehet (Bosz. 2: 400. sz.)

Ezt ráadásul többször mintegy a vizsgálókhoz intézett **retorikai kérdéssel** fejezi ki:

1767: Sülve megh ehetett három négy funt hust is, *mért nem ehetett föl*lvő

Dehogy sinlődött, nékem is elégszer fáit Kezem Lábom *hát azt ki cselekedte* (Bosz. 2: 400. sz.)

Németh Panna válaszainak további különlegessége, hogy szinte mindben ott a *bizony én* vagy *bizony nem* (illetőleg *bizony én nem*) nyomatékosító szókapcsolat – a korábbi hasonló megoldásokkal (*de hiszen, hát hiszen*) ellentétben ez nem utal türelmetlenségre vagy ellenségességre, csak a mondandóját, annak igaz voltát hangsúlyozza velük. Időnként ráadásul tovább nyomatékosítja a **tagadást ismétléssel**:

1767: *Nem rontottam bizony én, én bizony nem rontottam*

Bizony nem mondtam, bizony nem mondtam

Bizony én nem mondtam, bizony én nem mondtam,

nékem bizony nincs Társam, nincs bizony én nékem (Bosz. 2: 400. sz.)

A tagadást megvalósító vádlottak közös jellemzője az, hogy határozottan, nyomatékosan utasítják el a vádokban foglaltakat, nem ritkán a tanúk nem szavahihető voltát hangsúlyozva. Ezzel együtt a hatósággal általában csak közvetett módon szállnak vitába, legfeljebb a tanúk állításaival kapcsolatban. A salemi gyakorlattal ellentétben nem mutatkozik meg olyasmí, hogy a hatóság igazságosságát vagy bölcsességet kérdőjeleznék meg. Ilyen értelemben **együtműködőbbnek** számítanak, a tagadásuk pedig – ez lévén az eredményes stratégia – önmagában nem számít agresszív viselkedésnek. Ritkább, de egyes vádlottaknál előfordul a tagadás közvetettebb módja, amikor mintha fel sem tudná idézni a vádlott, mivel vádolják, illetőleg a károkozást sorsszerűnek tekintve, jelezve, hogy ő maga is kárvallott. Ez utóbbi arra is utalhat, hogy a vádlott helyzetét tekintve illeszkedik a közösség „nem gyanús” tagjairól alkotott képbe.

A továbbiakban **kínvallatások** alkalmával történt beszámolókról lesz szó (jogtörténeti háttérét lásd KONCZ 2007: 183–184). Ez a szövegcsopórt a „jóindulatú” vallomástól igen eltérő szerkezetű is lehet: előfordul, hogy nincs lejegyezve explicit módon a kérdés, így nem alakul ki interakció sem; időnként inkább a tanúvallomásokhoz hasonlítanak (kérdőpontokra reflektálnak); de összefüggőbb, összefoglaló formában is fennmaradhatott. Egy részük harmadik személyű, más részük első személyű – bár ez utóbbi átválthat személytelenebbre.

Az egyik 17. századi jegyzőkönyvben, bár kérdés és interakció nincs, arra is reflektálnak, hogy melyik **kínzás hatására** mitt vall be a vádlott:

1653: *Hogj kötözue uoltak az kezey ualotta azt hogj az Diszno oll aitaiaara egj fonalat kötet [...] Megh uonjuan egjczet es le boczatatot, azt valotta [...] Harmadczor föl uonjuan, az köuetis az Labaira kötuén, ualota hogj giel uagion raita az vékoniában* (Bosz. 2: 457. sz.)

Azt is rögzítik, hogy más vádlottak a kínzás ellenére nem ismertek be semmit:

1653: *Olbendorffi Mandler Mert az Torturara vettettet semmit sem vallott [...] Frodlj neuótt it Szalonakon az Czigazo helyre véuén szip szuoal, haragal, az Hohart meliek allatuan czigaiual, Tüzel retentette semit tülek ki nem vehettek* (Bosz. 2: 457. sz.).

Ezúttal is megfigyelhető olyan stratégia, amely a kutatások szerint Salemben akár **felmentéssel is járhatott volna**. Bár a rontást a vádlott (Hampo Örzse) tagadja, azt, hogy a boszorkányok közé állt és boszorkánytalálkozókra járt, beismeri. Beismeri azt is, hogy mivel gyógyított, ki tanította, valamint azt, hogy:

1737: *maga [= a vádlott] roszul lévén, kérte tanitaná* (Bosz. 1: 219. sz.)

Ezzel egyúttal név szerint is megvádol valakit a feltételezett boszorkány; nem derül ki, hogy tudakolás hatására teszi-e, mivel a kérdőpontok hiányoznak:

1737: *s innét tudgya [= a vádlott] hogy boszorkány volt Pálfi Ilona* (Bosz. 1: 219. sz.)

Többször is hangsúlyozza a vádlott, hogy mennyire **csekély szerepe** volt a boszorkányos társaságban és tevékenységekben:

1737: *jelen volt ugyan, de eő pedig az ajton kívül maradot*

sőt kérte Ilonát ne bántaná Mártint

ez [= a vádlott] nem mehetet még eddig

Az igaz élő Istent ez még meg nem tagatta

Az ördöggel ennek pedig nem volt közö (Bosz. 1: 219. sz.)

A rontásokat (olykor még a fenyegetést is) tehát tagadja, ezeket állítása szerint mindig Pálfi Ilona követte el:

1737: *ez fenyegette megh, de ugyan csak Pálfi Ilona ment hozzá* (Bosz. 1: 219. sz.)

Ráadásul a vádlott boszorkánytársa miatt nem tudott korábban vallomást tenni:

1737: *Ezeket azért ki nem vallotta előb hogy Ilona fenyegette meg rontással [...] csak kinynyában vallott némelyekre hogy Társai lettek volna; de lelkiere nem veheti eőket* (Bosz. 1: 219. sz.)

A tanúvallomásokban a szerepek különbségének kevés nyoma van, úgy emlegetik Pálfi Ilonát, mint a vádlott „ugyan boszorkánynak társ”-át. Kivételes stratégiának számít, hogy a vádlott ajánlatot is tesz az egyik kárvallott meggyógyítására:

1737: *Az Inquisitióban emlétet legin férre vont szájátis meg tudná gyógyetani ha meg szabadulhatna, ezerjó füvel, és innyujtó füvel, meg főzven meg gőzőlné véle* (Bosz. 1: 219. sz.)

A vádak **másokra hárítása** tehát, bár egyfajta tagadásnak is lehetne tekinteni, összességében **nem járt sikerrel**. Az előbbi esetben a kiadás nem közli a korábbi *benevolum examen* eredményét, de más esetekben ismeretese az ott adott válaszok is. „Jóindulatú” kihallgatáskor a kérdések a tanúkihallgatásokban megjelenő rontásokra is vonatkoznak, míg a **kínvallatásokban** előtérbe kerül a **vendégeskedés** fogalma.

Közös sajátosság, hogy a Tolna megyei, 1741–1742 körül megvádolt személyek mindegyike kategorikusan és hangsúlyozottan tagadja a rontást, valamiféle gyógyítást viszont beismernek – a kínvallatás alatt azonban e téren főként **egymást vádolják**.

Felvetődik, hogy egymás előtt kérdezték-e ki őket, mivel Vörös Ilona (akit *Sánta Pila*-ként is emlegetnek) így válaszol arra a kérdésre, hogy kivel rontottak:

1742: *Ezzel a Tamas Susaval ketten* (Bosz. 2: 357. sz.)

További három esetben őt vádolja rontással, saját magát mintegy kívülállóként tekintve:

1742: *de en azt mondtam, hogy ne báncsátok* (Bosz. 2: 357. sz.)

Ez a hozzáállás azonban a hatóság szemében **további gyanút** kelt, bár a vádlott ezt tagadja:

1742: *Talan haragbul mondod mind ezeket. Nem haragbul* (Bosz. 2: 357. sz.)

Tamás Zsuzsa azonban a tortúra alatt azt vallja, hogy ő csak gyógyított, Sánta Pila rontott – mindketten olyan benyomást próbálnak kelteni, hogy kevesebb közülük van a rontásokhoz (ez a stratégia egyes salemi vádlottaknál is megfigyelhető, lásd 5.5.2.). Tamás Zsuzsa kapcsán az egyik tanú megjegyzi:

1742: *Aztis vallotta, hogy többetis valana, csak az Szivét ne csipdesnek, de azt ugy csipdesik mint az Ludak* (Bosz. 2. 356. sz.)

Arra is utaltak tehát, hogy a vádolt személy is egyfajta kényszer alatt állt. Egy további vádlott állítja azt, hogy neki Vörös Ilona keltette rossz hírét – miközben gyógyítást ő is beismer, a rontásokat azonban nyomatékosan tagadja. Az ő esetében a kínvallatás mellett egy másik „vizsgálat” eredménye egymás mellett látszik a jegyzőkönyvben:

1741: *Biczo Miskát én rontottam* etszaka raita menván Kezemet rea tévén kezét lábát öszve huztam. [Más írással:] *Bizony én azt nem rontottam*

[Jelen volte az ördög azon Vendégségben és hányan voltak.] *Jelen voltak tizen. In benigno examine nem látta* (Bosz. 2: 359. sz.)

Jellegzetes, hogy mindegyik Tolna megyei „jóindulatú” kihallgatásban kifejezetten sugalmazó, állításszerűen („meg fenyegetvén [...] fenyegetés után te vesztetted meg”) vagy következtetésként megfogalmazott kérdések szerepelnek („Ha te boszorkány nem volnál [...]”). A hatóság tehát időnként a tagadásokat sem veszi figyelembe a további kérdezésnél. Valószínűleg ennek köszönhetően a **válaszok** is sokszor **tükrözik a kérdés formáját**, az ott megfogalmazott részletekre pontról pontra kitérve.

A **kínvallatás** azonban az időbeli és területi különbségek ellenére **hasonló narratív elemeket** vonultat fel; az ördöggel való szövetséget, a boszorkánygyűléseket és az ottani

cselekedeteiket. A vendégeskedés csupán egyszer bukkan fel tanúvallomásban is, amikor is Vörös Ilonát és három társát látja a tanú táncolni, majd elrepülni (Bosz. 2: 357. sz.). Egy alkalommal pedig egy áldozatot hallgatnak ki, akit állítása szerint boszorkányok nyomtak meg – bár tőle is megkérdezik, hogy nem társa-e a boszorkányoknak (Bosz. 2: 358. sz.).

A tanúvallomásokból kirajzolódó **boszorkánykép** tehát **háttérbe szorul**, másfajta motívumok jelennek meg, ez szintén párhuzamba állítható a salemi forrásokkal: ilyen a boszorkányok/az ördög körében/csapdájában töltött idő, az ördög különféle megjelenési formái, a rontások, a boszorkányos találkozók és tevékenységek, valamint más személyek boszorkánysággal való megvádolása (DOTY–HILTUNEN 2002: 321, 330). Talán a legnagyobb különbség abban mutatkozik meg, hogy a rontás abban a közösségben az ördögi „megszállás” része, kényszerítés hatására másokon elkövetett károkozásként, megbetegítésként értelmezve – abban a felfogásban jobban kiemelődik a boszorkánysággal vádolt személy eszközjellege.

A magyar forrásokban kevésbé jellemző az a szemlélet, hogy a vádlott is egyfajta rontás alatt követte el különféle ártó cselekedeteit, az ördög egyszerűen a hatalom forrásaként jelenik meg:

1758: *Az Ördög után vagyon* minden minden némü tudománya a Boszorkánynak [...] *mindennemü Zsirokat, tudományokat, a mellyekkel akár embert, ha rontani akartunk ronthattunk* (Bosz. 1: 103. sz.)

Arra azonban van példa, hogy a beismerés halogatását azzal indokolják, hogy más boszorkánytól félnek (lásd fentebb, Bosz. 1: 219. sz., Bosz. 2: 356. sz.)

Tamás Zsuzsa, Vörös Ilona és Fejér Ilona kínzás alatti vallomási sok hasonlóságot mutatnak („egy társaságot” képviselnek), ugyanakkor Selymes Sára és Oláh Mária beszámolóí Csongrád megyéből szintén nagyon hasonló elemeket tartalmaznak (de az utóbbiban nagyobb részletességgel beszélnek a rontásokról). A leggyakoribb narratív motívum az **alakváltás**:

1741: *Ott voltam Sásképében* (Bosz. 2: 356. sz.)

1758: Én voltam tulajdon Szeméjem szerint *azon fekete Kutya* (Bosz. 1: 102. sz.)

1758: *En magam voltam azon fekete Macska*, tulajdon magam ugrottam közikbe (Bosz. 1: 102. sz.)

1758: *ha Kutyák akartunk lenni lettünk* (Bosz. 1: 103. sz.)

Jellemző a boszorkánygyűlésekre vagy máshová szokatlan módon történő **utazás**:

1741: [Hogyan mentel oda és mi allaton.] *Holl macskán melly a Mohainee volt, holl Gyermeken* (Bosz. 2: 357. sz.)

1741: [Söprün jartale.] *Nem jártam, de el lehetett volna mennyi raita* (Bosz. 2: 357. sz.)

1758: Kozmánéval vendégeskedvén *eő adott Zsirt, azzal kentem meg az hónom allyát és ugy repültem oda az hová akartam* (Bosz. 1: 102. sz.)

1758: *A János Ördög vitt a Tiszán által bennünket egy Dió hajban [...]* A Tiszán vagy Dunán midőn által menni szoktunk *Dió hajban megyünk által öten hatannis egyben ülünk* (Bosz. 1: 103. sz.)

Az itt felidézett boszorkánytalálkozók jellemző eleme a zene és a tánc:

1741: *Tánczolunk. Addit mint a forgo szél*

lám mostis itt vagy a Dobom fél dio héj

[Mivel verted azt a Dobott.] Két száll tollal (Bosz. 2: 357. sz.)

1741: *Tánczoltam Dobolásra* (Bosz. 2: 356. sz.)

1758: *Azon Tök a Boszorkányok számára való, és mikor együtt vólttink a nagy réz Dob vólt* (Bosz. 1: 102. sz.).

Minden beszámolóban megjelenik emellett az **ördöggel való szövetség**, a megpecsételés, az ördög emberi vagy más alakban:

1741: *Fekete Varju, vagyis hollo képében gyütt hozzám* (Bosz. 2: 357. sz.; előtte: *galamb képében csalt meg engem*)

1741: [Volte közöd az ördögel.] *Volt igenis* (Bosz. 2: 356. sz.)

1741: *Hozzám járt fekete lo képében az mondotta gyógyétsak [...]* *Iffiu paraszt Ember formajaban paraszt ruhában [...]*

[Miért szeretted jobban az ördögöt mint az Uradat] *Azért hogy az Uram Vén volt az ördög pedig ifffu volt* (Bosz. 2: 359. sz.)

1758: *Harom Eördög idegen vólt Emberi képpel* (Bosz. 1: 102. sz.)

A **szövegalkotás** szempontjából lényeges azonban, hogy ezeket **nem szabadon mondják el** a vádlottak, hanem minden részletre előre rákérdez a hatóság. Ezzel összefüggésben kevésbé tűnik egyéninek a vádlottak szövegalkotása, a válasz időnként teljesen tükrözi a kérdés formáját:

1758: *Szóvale vagy cselekedettel állottál hozzájuk? Szóval esküvéssel és cselekedettel állottam közikben azon a helyen a mint már meg mondtam* (Bosz. 1: 103. sz.).

Vannak azonban olyan megnyilvánulások, amelyeket kevés valószínűséggel azonosíthatunk lejegyzői-hatósági közbeavatkozásként:

1758: ez vólt Zöld szoknya és mente, *mert a selyemre nem vagytam* (Bosz. 1: 103. sz.)

Az egyetlen valamelyest is **közvetlenebb interakció** a vádlott részéről a hatóság felé – mivel megszólítást is tartalmaz – a következő:

1742: Ha erette küldenénk ottan találnánk. [ti. a gyógyításra használt zsírt] Ottan találnak *az Urak* (Bosz. 2: 359. sz.)

A 17. századi szalónaki kínvallatásos kihallgatások egyikében az ördögi szövetség ellenére vendégeskedésről és az arral járó tevékenységekről egyik vádlott sem számol be (1653, Bosz. 2: 457. sz.), másoknál azonban nem példátlan:

1647: Uyfallui Bappl Fülöp feleöl azt valia, hogy midön éyel az felességhe melől *elment Boszorkaniok közé, Supot tett az maga hellére az agyban. Azt ualia hogy az ördögh kozékben iöüén*, mindenapra egy egy becset fizettet mindenikinek, *egy fa allat le ülnek, esznek, isznak, és mindenfelé Musikaiok uagion étszakan*” (Bosz. 2: 452. sz.)

A fenti részlet kapcsán viszont közvetlenebb német hatásról lehet szó: ez egyrészt a területi közelséggel magyarázható, másrészt mivel a gyűlés, vendégeskedés témaköre főként onnan került a magyar kihallgatásokba (vö. KONCZ 2007, SZ. KRISTÓF 2014).

A **kínvallatást** rögzítő beszámolók elsősorban **nem a közösségbeli interakciókról**, a **szóbeli viselkedésről** szólnak, legfeljebb arra kérdeznek rá, milyen szavakkal tagadta meg Istent, milyen szavakkal került szövetségbe a boszorkányokkal, vagy milyen átkokat alkalmaztak például eső ellen. A felidézett történetekben (a rontásokat is beleértve) nem kifejezetten a boszorkány nyelvhasználata, diskurzusai kerülnek előtérbe, ahogy az **ítéletet** is inkább a **tartalmi jellemzők** befolyásolhatják (a beismerés), nem kifejezetten az interakció módja. A vádlottak – a különféle kényszerek hatására, melyek időnként latinul szerepelnek is – együttműködően mondanak el és ismételnék meg minden információt. A „jóindulatú” vallatásokkal ellentétben itt kevésbé sugalmazóak a kérdések, ugyanakkor egyértelmű, hogy a vizsgálók **előzetes információk** (vagy elképzelések) alapján kérdeznek.

A kínvallatási szövegek vizsgálata tehát – ezáltal is elkülönülve a fentebb idézett és még tárgyalandó kihallgatások anyagától – pragmatikai szempontból kevés eredményt hoz, a benyomáskeltés háttérbe kerül, ahogy az egyéninek tekinthető stratégiák is, mivel a megformálás gyakran sablonszerűvé válik.

A Tolna megyei vádlottak között vannak olyanok, akik – a kiadás szerint legalábbis – nem vettek részt további kihallgatásokon, így kínvallatásaik sem voltak, például Boda Kata, Zdur Anna, Nagy Kata, Horváth Ilona vagy Varjú Zsuzsa. Ők is a később tortúrára kerülőkhöz hasonlóan nyomatékosan tagadtak, a **gyógyítást beismerve**, bár vannak különbségek a stratégiáikban. Nagy Kata a tudását korával, tapasztalatával magyarázza:

1743: *mint öreg kenegettem, és förözgettem* (Bosz. 2: 360. sz.)

További szempont, hogy hangsúlyozottan **imádsággal** gyógyított. Horváth Ilona a közösségi tudás részeként ismer gyógymódokat, emellett:

1741: *megh fogattatasomnak okat nem tudom mint a may napon lett Gyermekek* (Bosz. 2: 359. sz.)

Varjú Zsuzsa pedig a tanúk hiteltelenségére épít, Zdur Anna hasonlóképpen:

1741: *Én nem rontottam, hanem csak a Menyemnek az Annya fogta reám [...] Nem nyomkodtam, ha reám fogta is a Menyem* (Bosz. 2: 358. sz.)

Közös stratégiának mutatkozik ugyanakkor, hogy egymást – vagy más már megvádolt személyeket nem vádolnak meg, sőt, egyikük az ismeretséget is tagadja:

1741: *Nem ismérem egyiketis Isten ugy segéllyen* (Bosz. 2: 359. sz.)

Nyitva kell azonban hagynunk a kérdést, hogy a nyelvi viselkedésbeli különbségeknek volt-e szerepük az ügyek valószínűsíthető felfüggesztésében, vagy sem. Csongrád megyében pedig többeknél nem merült fel a boszorkánygyűlések és az ördöggel való „közvetlenebb kapcsolat” motívuma (Linka Mária vagy Ecsery Anna) – ez azonban, amennyiben valóban elsődlegesen a szegedi üldözésekhez köthető jelenség volt, magyarázható az időbeli különbséggel (bár Klaniczay Gábor ezeket az 1750-es évekbeli ügyeket is Szegedhez kapcsolja, vö. KLANICZAY 2014: 284–297).

5.5.4. A szembesítő kihallgatás stratégiái. A szembesítést is tartalmazó peranyagban az ügy is összetett: a tanúkihallgatás mellett (lásd 3.4.1.) találunk beszámolót a tárgyi bizonyítékok gyűjtéséről és az eredmény leírásáról, ezenkívül hozzáférhető a szembesítő („jóindulatú”) kihallgatás, a vízpróba és a mázsálás összefoglalása. Némáné, Bangó és Hős Panna esetében mindegy három hónappal a szembesítő vizsgálat után egy további kihallgatást tartanak. Hős Annát reverzális levél mellett szabadon bocsátják, a többi ügy kimeneteléről további forrásaink nincsenek (lásd még KLANICZAY 2014: 297).

A szembesítés során általában a kérdezők irányítják a diskurzust, időnként azt implikálva, hogy a vádlott változtassa meg vallomását, mert van ellene bizonyíték:

1734: *De Patai Pál nem úgy mondgya ám* (Bosz. 2: 346. sz.)

Máskor az információ forrását megelőlegezik a kérdésben, ezzel a későbbi olvasó figyelmét is irányítva:

1734: *Azt halyuk:* hogy a kigyok igen engednek a kgd szavanak bokorbul ki hivja, fára fel küldi, le hivja és el küldi; uttyára kgd? *valoe* (Bosz. 2: 346. sz.)

Előfordul, hogy az adott kérdésnél olyan kiadói megjegyzést találunk: „Nincs válasz” (a kéziratban egyszerűen üresen hagyott részeket). Ezekben az esetekben szintén rejtve marad a szituáció, következtetni sem lehet a valós interakcióra – gondolva itt arra, hogy ha a kérdésre nem felel a vádlott, akkor annyiban hagyják-e, hogyan léptek tovább a következő kérdésre, mit akart ezzel leplezni a vádlott. A jelenleg vizsgált kihallgatási anyagban kommentár is jelzi, hogy nem a pillanatnyi beszédhelyzet rögzül:

1734: *Ekor nem szóllot édgyetis, hanem a Tömlöztben zugolodott*, kit mások halgattak (Bosz. 2: 346. sz.)

A következőkben minden idézett részlet a 346. számú kihallgatási szövegből származik. — A jelenleg vizsgált szembesítés választását az is indokolja, hogy a kérdezők és a vádlott közötti **egyezkedésre nagyobb a rálátásunk**, mint a hagyományosabb kihallgatások esetében. Figyelmet érdemelnek ebben a tekintetben azok a kérdések, amelyek ugyanazt az eseményt, körülményt firtatják, azonban – esetleg részben átfogalmazva – újra és újra előkerülnek, jelezve, hogy a vádlott korábbi válaszait nem tartják az adott helyzetben megfelelőnek a vizsgálók.

További szempont, a diskurzusstratégiákat és értelmezésüket hogyan befolyásolja a vád és az alapstratégia, a tagadás jellege. Kérdés ezzel összefüggésben az is, hogy a kérdésekből és a válaszokból kirajzolódó diskurzus és az kikövetkeztethető egyezkedés nyomai megfeleltethetők-e az **udvariassági modellek** leírásainak, beleértve a salemi forrásokkal kapcsolatos megfigyeléseket a távolító, tiszteleti udvariasságról.

Az alábbiakban a bizonyítási eljárás azon szakaszáról beszélhetünk, amikor a vádlottaknak csak a megnevezett tanúk konkrét vádjaira kell válaszolni, valamint meghatározott tárgyi bizonyítékokkal kapcsolatban kérdezik ki őket. Az úgynevezett jóindulatú vallatás (és a kínvallatás) jellegzetes kérdései (SUGÁR 1987: 246–247) nem jelennek meg, még a vádlottak adatait sem veszik fel. A kérdezőkkel folytatott párbeszédbe pedig **további személyek vonódnak be**, mindez kérdés–válasz formájú, beleértve az olyan utasításokat is, amikor további tanúkat vonnak be a diskurzusba. Mind a felépítés, mind a

feltett kérdések jó alapot adnak arra felvetésre, hogy hasonlóan viselkednek-e a magukat ártatlannak tartó vádlottak, mint a salemi kihallgatásokban. A viselkedési stratégiákat, a benyomáskeltést tekintve az itt tárgyalt anyagban nincs olyan vádlott, aki elismerné a rontással, boszorkánysággal kapcsolatos vádakat.

Az 1734-ben tartott kihallgatás során szinte minden vádlottat szembesítenek egyes tárgyi bizonyítékokkal is, melyeket (elvileg) az ő portékáik között találtak. Azonban több vádlott is azt állítja, hogy nem ismerik fel, illetve nem vallják magukénak a tárgyakat. Gál Andrásné ellen:

Nem tudom nem enyim én nem is láttam, ki mit tsinált vélle maga tudgya

[Némáné ellen:] *Némáné! Mire való ez az Atzél Tükör? Nem tudom mert nem enyim*

[Tóth Gergely ellen:] *a tobbit nem ismérem, a Feleségem is mire tartotta nem tudom*

A választ elfogadva ekkor a feleséget is külön kikérdezik, szintén nem sok eredménnyel. A szituációs kontextusból nem derül ki, hogy valóban nem az ő tulajdonaik kerültek elő, vagy az elhallgató attitűddel a gyanúsítást akarták kivédeni.

A vizsgálók már ekkor is megszólítanak olyan tanúkat, akiket a vádlottak emlegetnek, például Tóth Gergely felesége egy tárgyi bizonyíték kapcsán:

Görbe Susa! kgd adtaé ennek az aszszonynak ezt a szap tojást? Nem adtam biz én édes Uraim! Soha sem láttam nemis emlékezem réá, ébre fogja eőkglme

A vádak **bizonyítása** e téren **szubjektívnek** tűnik, ugyanis gyakran nem derül ki, hogyan viszonyulnak azokhoz, akiket – mint az előbbi esetben is – hazugságon vagy ellentmondásos válaszadáson kaptak, a hozzáférhető kézirat alapján ugyanis ezeket a kérdéseket nem kérdezik újra, nem fogalmazzák át.

A vádlottak egy része csoportot képez aszerint, hogy vádolják őket babonás orvoslással, rontással, nyargalással, valamint babonás(nak tartható, gyanús) szerek, tárgyak tartásával. Emellett az köti őket össze, hogy az **orvoslást** általában **beismerik**, főleg családon belül – gyakran az ezzel kapcsolatos tárgyi bizonyítékokról is **részletesen** beszámolnak:

A Diszno epe Pokolvarra valo, ki hasittyák és vészik, réá tétetvén a Pokolvarra, nem hadgya a mérgit meszsze terjedni

Hős Panna például a rontás vádját egyértelműen tagadja, azonban az **orvoslás** eszerint **más megítélés alá esik**.¹⁷

én soha semmi Boszorkányságot sem üztem, őtet sem bántottam; *hanem szem gyógyittást, azt nem tagadom, tselekedtem*

A gyógyítás és az azzal összefüggő eszközök kapcsán közös és lényeges attitűd mutatkozik meg: hangsúlyozzák, hogy a közösségben ez teljesen bevett, **semmi** rendkívüli vagy **gyanakvásra okot adó** nincs benne:

[Tóth Gergelyné:] A Tojást Görbe Susa adta [...] *mondotta, hogy (jo a Leányomnak az egy féle (:vagy ho:) szám ellen*

A többi is mind holmi orvossagnak valok a mint mások javasolták, azért tartottam

[Gál Andrásné:] *A Léányomnak tsináltam, az egy féle nyavalya ellen, orvoslottam*

[Deák Miklósné:] *többit is mind hol mit orvoslani tartottam a mellyek valának*

Ez a hozzáállás más babonásnak számító holmi kapcsán is megjelenik:

A köldök formakat mint mások szokasbol tartottam meg

Külön megszólított tanúk is megerősítik, hogy ez ekkoriban **nem szokatlan**:

Enyim, én tartottam meg mindenik gyermekemét *mint másokis szokták a kiket tudok*

A többi vád tagadása mindenkinél egyértelmű, egyúttal megjelenik egyfajta **jámborság** hangsúlyozása, például formulákkal:

[Gál Andrásné] *Én láttya Isten nem tselekedtem, büntelen vagyok erre a vádra*

Ezúttal azonban, mivel az ördöggel való szövetsége tagadása a cél, alapvetően nem számít „nem helyénvalónak”. Emellett a vizsgálók lejegyzésre méltónak találják, hogy közvetítsék a vádlottak érzelmeit, például Hős Panna esetében:

Tagadom azt az én Istenem előtt (:sirva szóll:)

¹⁷ A gyógyítás megítélése ugyanakkor közösségenként és területenként eltérő lehetett: Kristóf Ildikó a Debrecen környéki és Bihar megyei eljárások és boszorkány-felfogás kapcsán hangsúlyozza, hogy bár az üldözés alapvetően mérsékelt maradt, főként a 16–17. századi időszakban, jelentős mértékben irányult a „jó szándékú mágia szakértői” ellen – azaz a gyógyítással jóvendómondással foglalkozókat is legalább olyan szigorúan ítélték meg, mint a rontással gyanúsított személyeket (KRISTÓF 2001: 108–109, lásd még 134–135). A jelen vizsgálatot tekintve azonban megjegyzendő, hogy ebből az időszakból és területről vádlottak kihallgatási szövegei a forráskiadásokban kevésbé ismereteseek, így az idézett megállapítás az elemzéshez elsősorban az eredmények általánosítása szempontjából járul hozzá.

Vannak azonban **öntudatosabb** válaszok is, mind Deák Miklósnée, akit mindössze a tárgyaival szembesítenek (ezúttal tanúkat nem kérdeztek ki). Ő a babonásnak is tekinthető eszközökkel kapcsolatban próbálja meggyőzni a vizsgálókat:

édgyik sem jár az ördögséggel edés jo Uraim

A salemi forrásokkal ellentétben itt nem egyértelmű, hogy ez a bizalmas megszólítás az eljárás formálisabb szituációja miatt agresszívnek számít, vagy egyfajta együttérzésre, közelségre, bizalomra építő udvariasságként a meggyőzés részének tekinthető.

Időnként a **tanúkhöz hasonló hiedelmek** is megjelennek; Gál Andrásné például az alábbi megjegyzéssel tagadja a rontás vádját:

ám ha valaki tselekedte az én képemben, talam meg lehetett

A mások alakjában való rontás lehetősége tehát erős és általános vélekedés lehetett a közösségben. Más kérdésben pedig szintén tájékozottnak mutatkozik a rontás lehetőségeivel kapcsolatban:

nem is tudom mire gondolhattya eőkglme hogy én rontottam volna; holott Tehenem nincs a mire hasznát is el vehettem volna

Hős Panna későbbi kihallgatása során **öntudatosabban mutat rá** a tanú/kárvallott megbízhatatlanságára és a **vád hiteltelenségére**:

Oláh István réám fogta hogy sőt hoztam rajta, holott hiszem részeg volt, a mint a szomszédgyiis mondották hogy az ágyról is lé esett össze rontotta magát, még is tsak réám fogja ártatlan voltomra

Ezúttal az alakváltásra is rákérdeznek, erre szintén nyomatékos tagadás a válasz:

Ugy mondgyák Farkas is vóltál? Nem vóltam biz én sohais

Az eddig idézett vádlottak többé-kevésbé részletes és megfelelőnek számító módon **(együttműködően) válaszoltak** a kérdésekre. A szövegeközlés és a kézirat alapján eddig kevésbé látszanak olyanfajta egyezkedés nyomai, amelyek másfajta stratégiákra engednének következtetni. Némáné ügye azonban különlegesnek bizonyul. A tárggyal való szembesítésnél ugyan tagad, de mostohafia szokatlan vádjár a – „égykor kgd szabadította meg a Boszorkányok igája alól” –, **kitérő válaszokat** ad:

Az Isten áldgya meg a jó Fiamat, hogy mégis mentségemre szoll, mert énnékem jó Fiam vólt, és mindenkor Édes Anyám Aszszony vólt az én Nevem, az Isten áldgya meg, és ha jót tselekedtem akkor nem egyebért tselekedtem, az Isten áldgya meg

Azt, hogy a kérdezők elégedetlenek a válaszokkal, egyértelműen mutatja az a tény, hogy a kérdést **átfogalmazzák**, többször, többféle módon rákérdeznek:

Juté esziben kgdnek ez a dolog? Jut hogyne jutna Isten áldgja meg

Hiába kérdeznek rá továbbá az olyan részletekre, hogy kik voltak a boszorkányok:

Nem tudom Sziveim! nem is mondhatok senki Anya Fia Leánya ellen!

Ezek után a kérdezők áttérnek egy másik ügyre: a szinte állításszerű kérdéshez gúnyos felszólítás is társul, mintha elvesztenék a türelmüket:

Katona Jánost is nyargalta kgd, jó paripája volt kgdnek, ditsérje kgd már aztis?

Ezúttal azonban egyértelmű és határozott tagadás a válasz:

Aha de hogy nyargaltam, nyomorúlt Vén vagyok, akar ki nyargalta de én nem nyargaltam!

Némáné esetében is hangsúlyosak az érzelmek, a hívőség, jámborság kimutatása (a sokszor ismételt *Isten áldja meg*), ráadásul együttérzést is kelthetett azzal, hogy magára nyomorultként utalt. Egyedül Némáné esetében kerül elő később is a tárgyi bizonyíték (köldökformák), ezúttal ellentmondásba is kerül a korábbi válaszával (korábban nem ismeri el a sajátjának):

A Baba mondotta hogy tartcsam meg hiszem nem árt ez. Magham gyermekeie voltak

Némáné a későbbi válaszaiban is **ellentmondásosan** számol be az eseményekről:

Mit tsinaltal a Malomban Legyeket őrleni miért mentél? *Bizony nem tudom mentemé vagj ném*

Mitsoda dologban jártál ott a malomnal. *Nem égyébért, hanem hogy a Fiamat meg szabadittsam*

A kérdezők ezúttal is szükségesnek látják, hogy többször rákérdezzenek ugyanarra az információra, lényegében sikertelenül, továbbra sem kapnak világos válaszokat:

Hogy szabadítottad meg a Fiadat? Györe Jánost a malomban. *Jól tettem velle hogy meg szabadítottam*

Örölteké a Fiadon? Örlöttek. Mit örlöttok a fiadon s kik? Nem tudom

Ezúttal annyi kiderül az ügyről – s itt a fiára hivatkozik tanúként –, hogy a boszorkányoktól való megmentés annyiból állt, hogy megszólította a fiát:

Maga mondgya hogy hamar osztán meg virradt és hogy *kiáltottam mit tsinálsz itt té János*

Noha a „szabadítást” elismeri („Magam ha az életemet el vesztem is meg vallom”), az ördöggel való szövetséget és a boszorkányos tudást határozottan és egyértelműen tagadja, s ezúttal sem vádol meg másokat boszorkánysággal:

Nem tudtam nem ismértem többet hanem *a Fiamat és meg szollitottam*: Mit tsinálsz itt te Jancsi?

Nem tudom ment már akkor a malomban be vólt fogva a Fiam és ha tudtam volna hogy ennyire lesz dolgom *be mentem volna inkább a malomban akkor*

Ugyanakkor – más vádlottaktól eltérően – nem próbálja hitelteleníteni a fia vallomását, inkább **saját magával kerül ellentmondásba**.

Újabb diskurzusstratégia és attitűd mutatkozik meg Turos István esetében, aki a boszorkánysággal való **rágalmazás** vádjával is elkülönül. A vizsgált anyagban egyedi jellemzője ennek a stratégiának, hogy a vádlott kifejezetten az eljárást lefolytató **hatóság ellen fordul**. Tényszerűen közlik a vádat a kérdésben („Mire nézve mondotta kgd a Szegedi Birot és Halasi Eskütteket Boszorkannak?”), a vádlott ugyanakkor indulatosan reagál, bizonyítékot követel:

En tagadom, en nem mondtam, vallya szememben a ki hallotta töllem

Noha a vizsgálók felemlegetik a tanúkat („Ihol Notarius, Hertzeg, Beszermenyi Urék merik mondani”), s átfogalmazzák a kérdést („miert kellett tselekedni?”), továbbra nem jutnak közelebb a válaszhoz. A vádlott ugyanis – mintha szerepet akarna cserélni a vizsgálókkal – másik ügyet idéz fel, és cselekvésre szólítja fel a hatóságot:

engemet is annak mondtak [...] keresse réa kgtek azt is!

Mikor azonban rámutatnak a vizsgálók, hogy éppen tőle várnak bizonyítékot, a vádlott lényegében visszakozik:

Hiszem lám keressük mondgya hat kgd s nevezze [...] itt valot mondgyon kgd valakit? *Nem tudok biz én senkit is!*

Miután ezzel saját magát hiteltelenítette, ezzel az ügy értelmetlenné válik, ezt azonban a vizsgálók sem hagyják szó nélkül, egyúttal ismét világossá téve a **hatalmi viszonyokat**:

Hát mit haszontalankodik kgd, kgd igen bölts embernek tartya magát ugy latszik

Az indulatos, szubjektív (*haszontalankodik*) és gúnyos megjegyzés ellenére a korábban említett rágalmozási esetet is tisztázzák, további tanúk bevonásával – mivel Türos ismét a hatóság intézkedéseit – annak hiányát – kritizálja:

Mondottam mert lám Kováts Gergely, és Simon János Uraimat is, Gyulai Mihály eléggé le Boszorkányozta majd öt esztendeje még is az últa nem keresték eőkglmek

Azonban ez a vizsgálat sem lesz bizonyító erejű, mivel a felek csupán arról tudnak beszámolni, hogy már korábban tisztázták a helyzetet:

tréfából tselekedtem, és ekkor hiszem mindgyárt én eőkglmeket arrol meg követvén és megis békéllettünk

Ráadásul, mintegy a vádlott megnyugtatója érdekében nyomatékossá teszik (íroniától nem mentesen), hogy az akkori rágalmozás sem volt érvényes:

Hát Gyulai Uram tudé kgd valami Boszorkányságot eokglmetek íránt mondani Túros előttis. *Nem tudok bizén nem is tudtam, lam mondom hogy boros lévén tsak trefalodtam kglmekkel*

Míg Salemben az együttműködés része lehet mások megvádolása boszorkánysággal, a hazai gyakorlatban azonban ez eltérő értelmezést nyer. Ezúttal a megítélésben szerepe lehetett annak is, hogy a halasi tanácsra és más befolyásos emberekre vonatkozott a vád. A **boszorkányok „felismerése”** ráadásul a **bűnrészesség** gyanúját vonhatja maga után, ahogy az egyik tanú meg is fogalmazza:

Bizony ugy tartyák ezt a Turost mint Boszorkányok Zászlortartóját

Egy **további stratégiasor** mutatkozik meg Bangó Ferenc szembesítésekor. Nála is alapvető álláspont a tagadás, de az első csoporttal ellentétben semmit nem ismer be egyértelműen. Ebben a tekintetben talán ő állítható a legközvetlenebbül párhuzamba a salemi **szükszavú** és agresszív vádlottakkal. Amikor ugyanis a vizsgálók valamiféle bizonyítékra (jellemzően tanúk korábbi beszámolóira) hivatkoznak, és annak értelmében újra rákérdeznek a vádpontra, akkor sem egyértelmű válaszokat kapnak a vádlottól (annak kapcsán is, hogy nem engedett egy beteget meggyógyítani), mint:

Meg lehetett! Nem tudom

Miért nem engedtem volna

Más esetekben pedig nem pusztán tagad, hanem további **öntudatos** megjegyzésekkel hangsúlyozza igazát:

Mire valo én sem tudhatom, mivel talám sóha életemben sem láttam édgiket is, vegye hasznát a kie ez után is

Ahogy a viszonylag együttműködő vádlottaknál is megfigyelhető Isten emlegetése a tagadás kapcsán, ez Bangóra is jellemző:

„Oh Istenem! én bizony nem nyargaltam [...] Oh Istenem (:sirva szoll:) ha vólt az, Jésus Chiristus Jesus Christus hisz én nem tselekedtem azt is

Sőt még az egyik tanú hitelességével kapcsolatban is megjelenik érvként a hit:

Balog nem felszé az Istentől

Az ő beszédének lejegyzésében is megjelenik ugyanakkor a sírásra vonatkozó metakommunikatív megjegyzés. Ezzel együtt egy újabb, agresszívnek is tekinthető stratégiával él a vádlott, ez azonban nem közvetlenül a vizsgálók ellen irányul. Elsősorban ugyanis a **tanúk hiteltelenségét** emeli ki megszólalásaiban:

Mondgyon a Jánbor, de én azt a Liba felett való veszekedest sem tudtam meg edig is soha

én bizony nem nyargaltam tsak álmadozott őkglme akkor

Az eljárás hagyományos menete is **felbomlani látszik**, mivel időnként a vádlott – mintha szerepet cserélne a kihallgatást végző hatósággal – maga szólít meg tanúkat, közvetlenül tagadva az állításaikat:

Balog nem felszé [...]

Engem nem kergetett Patai Pál te sem láttad

Ugyanakkor a hatósági személyek is megszólítanak egy korábban nem kérdezett tanút (*Hijjak Vékei István Uramat*); ez a szembesítés a vádlott igazát támasztja alá, a megszólaló ráadásul a vádlotthoz hasonlóan nyíltan kiszól egy korábbi tanúhoz:

másként én vélem magát a Jámbor edgyikis ne igazittsa. Albert János té ébben bizonyitts egyébről

Bangó a későbbi kihallgatásakor **nagyobb együttműködést** mutat: részletes információval szolgál arról, mi kelthette az ő esetében boszorkányság gyanúját. Nem a korábbi vádakhoz hozza fel, hanem hogy jó ideje ismeretségben volt a Szegeden megégetett Rózsa Dániellel:

ha Szögheden dolghom vólt hazához szállottam, s ha nekie itt járása volt nalam szállott; ily velekedesbül foghtak megh

Bangó kapcsán is megjelenik a boszorkánysággal **rágalmazás** vádja, ő azonban a közösségben bevett érveléssel védekezik:

Ugy mondtam, hogy ha én Boszorkány vagyok őis Boszorkány, nem mondtam másképpen, mert őis le szidott engemet

Ez a fajta hozzáállás egy másik vádlott, Turos esetében is előjön:

Azt mondtam biz én hogy Boszorkány az a kit annak mondanak, ha réa nem keresi

Ez a szempont általánosabban, más eljárások kapcsán is megjelenik. A külön megszólított tanú hasonlóan elhárítja az ilyesmit:

majd Társas vólnék hát én így Bango Ferentzel, ha én őtet Kapitánynak vallanám

A közösségi hiedelemnek és hozzáállásnak ismeretében **indokoltnak tekinthető**, hogy Turos ebben a szituációban már hárít, tagadja „tudását”, hiszen így is tömlöcbe került. Ezúttal tehát a tagadás egyaránt megvalósul szüksézává, kitéró válaszokkal, a vallásosság hangsúlyozásával, valamint – főként – rámutatva a tanúk megbízhatatlanságára. A vádlott igen **öntudatosan** nyilvánul meg a diskurzusban, időnként szinte átvéve az irányítást azzal, hogy **közvetlenül ki-kiszól** a tanúnak. Igaz ugyanakkor, hogy az egyik külön kérdezett tanú is hasonlóan „merészen” viselkedik („Albert János té ebben *bizonyitts egyébről*”). Mivel a jegyzőkönyvben ezekre vonatkozó reflexiókat a hatóság részéről nem találunk, az ilyen fordulatok megítélése nem egyértelmű.

Az elemzés előtt feltett kérdésre – számított-e a vádlott nyelvi viselkedése az ügy kimenetelében – továbbra is csak **óvatos választ, válaszokat** lehet adni. Annyi bizonyos, hogy a rontás vagy akár a rontási szándék beismerése nem számított sikeres stratégiának, nem úgy, mint Salemben. A tagadás mind a szembesítő, mind a korábban bemutatott anyag alapján még igen szüksézává formában is eredményesebb volt, mint a boszorkányság beismerése.

A salemi anyag kutatóival ellentétben nem állíthatjuk azt, hogy a magyar forrásokban a tagadás önmagában bármilyen határozott formában is agresszívnek minősült volna. Ezzel együtt – a salemi gyakorlattól szintén teljesen eltérő módon – a gyógyítás nem számított feltétlenül elítélendő vádnak, főként azt hangsúlyozva, hogy sem a vádlott ezen tudományában, sem az ahhoz kapcsolódó eszközökben nincs semmi rendkívüli, hanem megfelel a mindennapi közösségi ismereteknek, felfogásnak. A stratégia érvényessége azzal magyarázható, hogy bármilyen bizonytalan és ambivalens létformáról van is szó, a

korszakban a laikus gyógyítás általános, a falusi életmód természetes, szükségszerű, sőt nélkülözhetetlen része volt (részletesen lásd R. VÁRKONYI 1990; KLANICZAY 2011, 2014).

A **benyomáskeltés** időnként igen direkt módon valósul meg az eljárás során – azáltal, hogy a vádlottak a **saját személyükre** reflektálnak. Időnként az önreprezentáció megfelel a tanúvallomásokból kikövetkeztethető közösségi képnek, felidézve a különféle konfliktusokat, összeférhetetlen természetét. Jellemzőbb azonban az, hogy a vádakat cáfolandó, jámbor képet mutatnak magukról a vádlottak. Az sem példátlan, hogy kifejezetten naivnak, **együgyűnek** próbálnak látszani, érthető módon, mivel a boszorkányság mégiscsak egyfajta tudásként jelenik meg:

1755: *Az Imadsaghot sem tudom jól, nem hogy mást tudtam volna megh tanulni* (Bosz. 95. sz.)

1699: *Miért vallál rám ártatlanul, hiszen a Mi Atyánkot is nem tudom igazan,* (Bosz. 17. sz.)

A tanúk pedig időnként **szavahihetőségükre** hívják fel a figyelmet:

1734: *öreg vagyok, Istenhez készülök úgy szollok* (Bosz. 346. sz.)

A vádak többségének tagadása azonban sem a szembesítő, sem az egyéb „jóindulatú” kihallgatások esetében nem jár együtt az (a korszak és a szövegtípus szempontjából átértelmezett) együttműködés hiányával. A vádlottak ugyanis részletes és tájékoztató jellegű válaszokat adnak például a gyógyításra használt eszközök kapcsán, utalnak a jámborságukra, például hogy imádsággal gyógyítottak, vagy éppen arra, hogy ők is a közösség más tagjaitól tanultak ilyesmit. A rontástól, gyógyítástól független vádak esetében – mint a rágalmazás vagy a boszorkányoktól megszabadítás – ugyanakkor a stratégiák is mások. Van példa hosszabb, de sajátosságosan kitérő válaszokra, ekkor a kérdezők által kezdeményezett egyezkedés (újrafogalmazott kérdésekkel) pedig majdnem teljesen sikertelen.

A szüksézáú, határozott válaszok a nőkre és a férfiakra egyaránt jellemzőek lehetnek. A szembesítő kihallgatás során (a szüksézáú válaszok mellett) a **férfiak próbálnak változtatni** a vizsgálódás szituációjából eredő egyenlőtlen **hatalmi helyzeten**. Ezek egy része a magyar forrásban is agresszívnek minősül – és büntetéssel, tömlöcbe kerüléssel is jár –, például a vizsgálóknak szóló tanácsadás, szemrehányó megjegyzések, bizonyíték követelése, noha a büntetésben annak is szerepe lehetett, hogy kikre vonatkozott a rágalmazás. Több vádlott is próbálja az ellene valló **tanúk hiteltelenségét bizonyítani**; ez leginkább a szembesítési kihallgatásnál valósul meg feltűnően, nyílt kiszólásokkal, megszólításokkal az egyes tanúkhöz (talán nem sikertelenül). Akik a tanúk szavahihetőségét

kérdőjelezzik meg, azok kevésbé minősülnek agresszívnek, mivel a **vizsgálókkal nem konfrontálódnak**, nem kerül szóba az igazságosság vagy az ítélőképesség. A magyar vádlottak ilyen értelemben kevésbé tűnnek udvariatlannak kérdezőkkel szemben, mint a salemiek, még akkor sem, ha a szembesítéskor egyik-másik vádlott részben átveszi a diskurzus irányítását (a forrás szerint ez megszólított tanúk esetében sem példátlan).

Noha a vádlottak időnként határozott – kioktatónak is minősíthető – válaszokat adnak a szembesítés során, nem jellemző rájuk sem a nevetés, sem az **irónia** és/vagy **szarkazmus**. Ha megjelenik hasonló attitűd, az a **kérdezőkhöz** köthető, az egyenlőtlen hatalmi helyzet tudatában, elsősorban a szembesítés során. Nem mindig érnek célzt ezzel a stratégiával a kérdezők, de az agresszívebb vádlott kénytelen elfogadni a lepirongatást. A nevetés és az gúny „hiánya” a **vádlottak** jó helyzetfelismerő képességéről árulkodhat, mivel ezzel **tiszteletben tartják az erőviszonyokat**. Mégsem teljesen példátlan a vádlottak megnyilvánulásában felsejlő irónia, amikor rákérdeznek, honnan tudja a vádlott (a már tárgyalt Linka Mária férje), hogy a boszorkány galamb és bárány képében nem tevékenykedhet:

1755: *Deákos Embereknek jobban kell tudni* (Bosz. 95. sz.)

A jelenség megítéléséhez viszont több adat szükséges.

Számos olyan stratégia, megnyilvánulás is megfigyelhető, amely a párhuzamos forrásban is jelen van, a **megítélésük** azonban a kontextus miatt **eltér** az ottanitól, ilyen például az istenfélőség, vallásosság kifejezése. A magyar anyagban Isten és Jézus emlegetése elsősorban a gyógyítás kapcsán jelenik meg, jelezve a babonásnak tűnő tevékenység ártalmatlanságát, esetleg az igazmondás nyomatékosításaként, míg Salemben a kérdezők ellen irányuló támadó retorika része – erre nálunk egyelőre nincs példa; arra igen, hogy a tanúkon kéri számon istenfélő voltukat. Mivel a magyar eljárásban az ártatlanságot kell bizonyítani, és általában a tagadást nyomatékosítják ezek a felkiáltások, ezzel a vádlottak jámborságukat és/vagy érzelmi megrázkódtatásukat fejezik ki. A boszorkánysággal való vádaskodás eltérő értelmezése – sorstársnak, így bűnrészesnek minősülnek – szintén a közösségi, kulturális szempontokkal magyarázható.

Az udvariasság és a **verbális agresszió** mentén további **stratégiák értelmezését** kell **újragondolni** a magyar források tükrében. Salemben agresszívnek, udvariatlannak minősül a **képszerűség** az érvelésben – nem egyértelmű, hogy utólagos-e az értelmezés, mert az így megnyilatkozó vádlottakat elítélik. A szembesítés alatt is megfigyelhető az ilyen reakció:

tsak rám foghna már mindent *mint a mely ébnek veszett nevit költik*

Más kihallgatásból is idéztem olyat, hogy a vádlott mai napon lett gyermekhez hasonlítja magát, s nem derül ki, hogy ennek negatív következménye lett volna. A vizsgált anyagból kitekintve máshol sem példátlan a hasonlattal érvelés:

1759: [Hát te ilyenformán mindenkben ártatlan vagy?] *Olyan ártatlan, mint a mai született gyermek* (MBF 4 465)

1759: holott olyan büntelen vagyok, *mint a mai született gyermek* (MBF 4 466)

1766: Ebből a dologbul *tiszta vagyok, mint a napfény* (Komáromy 704)

Az idézetek megítélését nehezíti, hogy **nincs** rájuk vonatkozó explicit **visszajelzés**, negatív következmény az eljárásban.

Salemben az is udvariatlannak, de legalábbis merésznek számít, amikor az egyik vádlott *sweetheart*-nak szólítja a kérdezőket (miközben épp tagadja a vádat). A magyar vádlottak szövegében is megmutatkozik időnként a **bizalmasabb szóhasználat**, azonban nem a sikertelen stratégiák mellett, ráadásul idős nőktől, akik esetében ez a természetes (bizalmas, kedveskedő) szóhasználat része is lehetett, és a szembesítéskor megszólított tanúknál sem példátlan. **Problematis** lenne **eldönteni** a mai nézőpontból és elvárásokból kiindulva ezeknek a **helyénvalóságát**, főként, hogy a jegyzőkönyvben nincs rájuk vonatkozó közvetlen visszajelzés.

Joggal merül fel, hogy a salemi gyakorlattól eltérően nem tiszteleti, hanem egyfajta **együttérzésre, bizalmasságra alapozó udvariasság** nyomait látjuk-e a szövegeken. Ha igen, úgy érthető, hogy a kérdezők nem kérik számon a vádlottakon és a tanúkon ezt a viselkedést. A hatóság szóhasználat is szubjektív időnként – a kárvallottak, áldozatok egy részére is *szegény*-ként utalnak –, olyannyira, hogy a hiedelmek, közösségi vélekedések (szokatlan, rendkívüli, tehát gyanús) is megmutatkoznak a szóválasztásban, a szembesítő kihallgatásban leginkább: „tsudássa van tsinálva [...] igen jó Varaslo orvos”.

A jogi diskurzusban helyénvalóság határai mindenesetre máshol húzhatók meg, mint napjainkban, így a bizalmasság rugalmasabb kezelése részben ezzel is magyarázható. Felvethető emellett, hogy a – mai szemmel nézve legalábbis – nem-távolító (nem-negatív) udvariasság lehetett-e az **általános** a szövegtípusban, s ez összefügghetett a **kulturális beágyazottsággal**, legfőképpen azzal, hogy az ártatlanságot, a közösséggel együttműködő viselkedést kellett a vádlottaknak bizonyítani. A korábban részletesen tárgyalt kihallgatásokban nem jelentek meg olyan interaktív vonások, mint amilyenek a szembesítés során megfigyelhetők, kivéve a manapság diskurzusjelölőnek számító elemeket (egyes vallomásokban igen sűrű előfordulással, például *bizony*, vagy épp a kérdezőknél a *hát*), így

ezen a téren további, a szembesítő kihallgatáshoz jobban hasonlító forrásokat kell keresni. A kérdés tehát egyelőre nyitott marad.

5.6. Záró gondolatok. A nyelvi viselkedés kérdéskörének vizsgálata az alábbiakban foglalható össze. Mind a boszorkány, mind a tanú szerepéről **összetett kép** rajzolódik ki a rontáselbeszélésekben. A perszövegek egyes rétegei **más-más diskurzustípust** tesznek hozzáférhetővé, ezek eltérő módon és mértékben merítenek a korszak hétköznapi kommunikációjából. Az egyik ilyen réteg a tanúk történetmondása során felidézett párbeszéd vagy részletesebb megnyilatkozás, míg további réteg az egyes eseményekről való beszámolás részben a kihallgatási szituáció miatt közvetlenül, távolítva az elbeszélte esemény körülményeitől. További réteg a vádlottak kihallgatása egyrészt mint beszámolás, másrészt mint az esetleg felidézett történetekben megmutatkozó viselkedés.

A történetmondások során **felidézett diskurzusok** az átélés és a **benyomáskeltés** tekintetében is fontos kategóriának tekinthetők; ezek értelmezéséhez kínálnak viszonyítási pontot a napjaink mindennapi kommunikációra vonatkozóan – nem elfeledve, hogy egyúttal a boszorkánysághoz és a rontáselbeszéléshez kapcsolódó szerepek is kirajzolódnak. A mindennapi beszédpartnerek alapesetben a harmóniára, a konfliktus kerülése törekednek, nem feltétlenül tudatosan, olyan elvekkel, a tapintat, a szerénység, a sértés csökkentése, illetőleg az érdeklődéskeltés, az expresszivitás (vö. NEMESI 2000: 419, 426–427).

A **rontással** kapcsolatos narratívák meghatározó eleme a **konfliktus**, a feltételezett boszorkány pedig gyakran mutatkozik összeférhetetlennek – időnként a kihallgatások ezt igazolják. Az olyan benyomáskeltési stratégiák, mint a káromkodás, szitkozódás (a normatörés esetei) és az expresszivitás a tanúktól, kárvallottaktól sem idegenek. Igaz, utóbbi esetben gyakran a feltételezett boszorkány viselkedésre válaszként érkező stratégiaként jelennek meg, s a vádaskodás alapjául is szolgálhatott. Ezzel együtt nem példátlan az érdeklődéskeltés például rendkívüli(nek tartott) jelenségek leírásával (azonban ez is gyanút kelthetett, lásd például Bosz. 2: 348. sz.).

Fontos volt a **korszakra, közösségre jellemző** egyezkedési **mintázatokat** tekintetbe venni az egyes szövegek értelmezésénél. Ez mutatott rá arra, hogy a konfliktuskerülés igénye ellenére a boszorkánysággal való **vádaskodást** szerencsésebb volt határozottan **elutasítani** és a kihallgatások során következetesen **tagadni**. A változatosság ellenére kimutathatók bizonyos meghatározó kommunikációs stratégiák: a szitkozódás, a fenyegetés, időnként a ráolvasásszerű megnyilvánulások – a kárvallottak esetében a **gyanúsítás** megfogalmazása is stratégiának tekinthető a maga változatosságában.

Az, ahogyan a tanúk beszámolnak az egyes eseményekről, szintén mutat a **hétköznapi** megoldásokat, például a nem ritkán megjelenő késleltetett történetmondást (ez napjainkban az érdeklődéskeltés része, vö. NEMESI 2000: 428). A vizsgált anyagban ugyanakkor motiváció része a körülmények szerinti beszámolás igénye, részben a későbbi befogadó tekintetbevétele, illetőleg egyéni sajátosság is lehet. A szóhasználatban megjelenő **személyesség** és **nyomatékosítás** szintén többféleképpen motivált lehet: éppúgy lehet pusztán az átéléssel magyarázható, mint együttérzést keltő stratégia. A társadalmilag elismert értékek megjelenése kevésbé markáns; jellemző ugyanakkor például a jámborság kifejezése tanúknál is. Van példa arra is, hogy a tanú saját zárkózottságát, emberkerülő természetét hangsúlyozza, ennek megítélése azonban kevésbé általánosítható, noha egyes esetekben gyanút kelhetett.

A részletesen tárgyalt **beszédaktusokat** szintén a saját tágabb kontextusukban kell értelmezni: megítélésük mai szemmel vagy az eltérő forrásokra vonatkozó megállapításokat elvárásként kezelve téves következtetésekhez vezethet. A fenyegetés és a kapcsolódó beszédaktusok megítélésekor a **propozíciós** tartalom és a **megformálás** mutatkozott lényeginek, ugyanis a boszorkányság „**intézményes**” jellege általánosabb, ráadásul **képlékeny** jelenségnek mutatkozott: az ítéletek alapján a hatóság sem kezelte egységesen. Szintén a kontextussal magyarázható, hogy a gyógyításra vonatkozó beismerés „megfelelő” stratégiákkal a boszorkányi szerepen kívül is értelmezhetővé vált.

A vádlottak kihallgatásai mind a diskurzusmintákat, mind a történetmondást tekintve külön alcsoportot alkotnak a bizonyítékgyűjtéssel kapcsolatos perszövegek szövegtípusán belül. A **salemi** forrásokkal való **párhuzam** az itt tárgyalt kérdésköröket tekintve is **közvetettnek** bizonyult, ugyanakkor a vonatkozó kutatások ráirányították a figyelmet arra, hogy az udvariatlanság, a verbális agresszió a magyar boszorkányperes jegyzőkönyvekben kevésbé kötődik jól megragadható stratégiákhoz – illetőleg a más szövegcsoporthoz alapján azonosítható megnyilvánulások **megítélése bizonytalanabb** a korszakban és a vizsgált forrásokban, feltehetően összefüggésben az **udvariasság eltérő természetével**. Nem pusztán ellenező irányú és értelmű udvariasságra kell azonban gondolni – az mindenesetre valószínű, hogy nem tiszteleti (vö. JUCKER–TAAVITSAINEN 2013: 116) vagy távolító/negatív (vö. KAHLAS-TARKKA–RISSANEN 2007, 2015) udvariasság érvényesül, de nem is az kifejezetten értéktulajdonítás jelenik meg például a bizalmas megszólításokban.

Fontos, hogy a kihallgatási **kérdések** természetét is a **saját kontextusukban** értelmezzük: a beismerésre rábírásból például nem adekvát azt a következtetést levonni, hogy valamiféle koncepciósság jegyében történik, vagy éppen az ezzel ellenkező válasz

agresszívnek vagy más módon sikeretlennek bizonyulna – épp ellenkezőleg. Ilyen esetekben is a kitartó tagadás vezethetett szerencsésebb, de legalábbis kevésbé végzetes kimenetelhez, ennek alapján a feltételezhető elvárásnak is a tagadó, a sugalmazást elutasító viselkedés felelt meg. Ebben a magyar források kultúrspecifikusnak mutatkoznak a hivatkozott angol és a salemi eljárásokhoz képest.

Az **anyagválasztást** az a cél motiválta, hogy a szövegtípusra jellemző változatosság ezúttal is érzékelhető legyen. Az elemzés a **módszert** tekintve mintegy **váltogatta** a pragmatikai kutatásokra jellemző „formától a funkcióig” és „funkciótól a formáig” **irányokat** (utóbb például WATERS 2016: 55–56). A lexikailag megragadható, így korpuszban is kereshető variációk (pragmatikai markerek, beszédaktus címkék) feltárásakor is cél volt legalább néhány alternatív variánst bemutatni, ha nem is a teljesség igényével, de elsődlegesen arra koncentrálva, hogy a szövegtípusra nézve jellegzetes sajátosságokat, mintázatokot minél jobban meg lehessen ismerni – és körvonalazni a képet a választást befolyásoló stratégiákról.

6. Összegzés, kitekintés

Dolgozatomban 16–18. századi boszorkányperes szövegek grammatikai és pragmatikai jellemzőit, mintázatait vizsgáltam. Az elemzés arra irányult, hogy kimutassa: a boszorkányperes tanúvallomás a szövegformálás tekintetében is **önálló szövegtípus**ként értelmezhető, a nyelvhasználatot tekintve ugyanakkor több ponton hasonlóságot mutat a korszak más szövegtípusaival is (elsősorban a magánlevelekkel). A vádlottak kihallgatásai pedig mind a diskurzusmintákat, mind a történetmondást tekintve külön alcsoportot alkotnak a bizonyítékgyűjtéssel kapcsolatos perszövegek szövegtípusán belül. A vizsgálat az egyes grammatikai és pragmatikai jelenségek széles körű feltárásán és összehasonlításán alapul. A szövegekből kirajzolódó, nyelvi jelenségeket is érintő változatosságra a szerkezeti sajátosságok mellett az időbeli, társadalmi és kulturális kontextust bevonva kerestem magyarázatokat.

A boszorkányperes tanúvallomásként vagy épp a vádlottak beszámolójaként létrejött szövegek – az azokban szereplő történetekkel s az ott felidézett diskurzusokkal – több tekintetben is **rétegzettek**, így a dolgozat is kitért az egyes aspektusokra, rétegekre, legtöbbször problémafelvető jelleggel. Kutatást igényelt maga a szövegformálás kérdésköre, következtetve az elhangzottak rögzítésére vonatkozó stratégiákra, ahogy a tanúbeszámolóknak szereplő történetmondások, narratívák koherenciája, annak létrejötte, alakulása és (újra)értelmezése is a szövegváltozatok tükrében. Vizsgáltam továbbá a tanúk/kárvallottak és a boszorkánysággal vádolt személyek nyelvi viselkedésének egyes jellegzetes aspektusait, részletesebben bevonva a vádlottak kihallgatásait és azok lehetséges hatását az ügyek értelmezésére, összefüggésben a hozzáférhető ítéletekkel.

Az egyes eseti vizsgálatok **eredményei** a következők. A 16–18. századi boszorkányperes különleges forrást képviselnek a jegyzőkönyvezés szövegtípusában – szinkrón szempontból visszatekintve is. A technológiai különbségeken túl a manapság bevett jegyzőkönyvezési stratégiák és elvek korlátozottan vetíthetők vissza, és kérhetők számon a történeti forrásokban megfigyelhető többféle gyakorlatot látva. A különbségek egy része **változás eredménye**, például a manapság inkább beszélt nyelvnek számító, ezért a jogi érdekeltségű kontextusban kerülendőnek tartott elemek – diskurzusjelölők, fokozószók stb. – használata korábban akár a hivatalos kérdőpontoknak is része lehetett.

A szabadkozás tekintetében ugyan a történeti anyagban is kimutathatók tendenciák (nem mindig egyértelműen a lejegyzőhöz kötve), de sokkal nagyobb változatosság mellett és kevesebb tudatossággal vagy épp következetességgel, mint ami napjainkban megengedett. Az eltérések más aspektusai, elsősorban a sokféleség a **tágabb szituációs és jogi kontextus** azon jellemzőjével magyarázható, hogy az ügyek résztvevői számos cselekedetet és történetet azonosíthattak a boszorkányság vagy legalábbis az annak gyanúját keltő viselkedés megnyilvánulásaként, különféle részletességű és tartalmú beszámolókat eredményezve.

A 16–18. századi jegyzőkönyv napjaink gyakorlatához képest sok tekintetben redundáns, és számos tartalmi és nyelvhasználati jellegzetességet őriz meg az egyes történetmondásokból – a jelenség szintjén legalábbis. A jogi kontextussal összefüggésben a körülmények szerinti megvallás fontos tényezője a boszorkányperes tanúbeszámolóknak, olyannyira, hogy a minél részletesebb felidézés, beleértve a nonverbális gesztusokat, a tanú emlékezése és saját magáról és az ügyről kialakított szubjektív vélekedése, viszonyulása (a bizonytalanság vagy nyomatékosság kifejezése, értékelő/fokozó elemek) is kimutatható a jegyzőkönyvekben. Tendenciaszinten azt a motivációt sem lehet kizárni, hogy a lejegyzők többé-kevésbé tudatosan őrizték meg a vizsgált elemeket és jelenségeket, hiszen az eljárás későbbi szakaszában bármilyen információ fontossá válhatott. A modern jegyzőkönyvezés szövegformálási tendenciái közül leginkább a későbbi olvasó tekintetbevétele igazolódik, és az ezzel összefüggő explicitáció a legjellemzőbb tendencia, jóllehet ez is korlátokkal valósult meg, számos implicit, kontextusra hagyatkozó alanyváltást és többértelmű referensfolytonosságot eredményezve.

A tanúvallomásokra jellemző nyelvhasználat – csak az úgynevezett rontáselbeszéléseket tekintetbe véve is – úgy értelmezhető, mint a kommunikációs távolság és a folyamatban levő (életszerű, átélést mutató – involvált) közlés egyfajta kombinációja. Az **involvált** kategóriába sorolható grammatikai-pragmatikai jelenségek (első és második személy megjelenése, jelen idejű történetmondás stb.) mindenesetre szerves részei a szövegtípusnak, elsősorban a történetmondásoknak. Az egyes kihallgatási szövegek azonban egy-egy területen és időszakon belül is különbségeket mutatnak az involvált jelleg kifejezése terén, sőt egyes jellegzetes megoldások, mint például a jelen idejű történetmondás időnként csak egy-egy tanúnál fordul elő az adott kihallgatáson belül. Egyazon ügy különböző kihallgatásaiban pedig eltérő szövegjellemzők kelthetnek involvált benyomást. A kisebb összehasonló elemzések alapján arra következtethetünk, hogy a szövegtípus kontextusának, beleértve a kérdőpontok tartalmi és formai jellemzőit, nagyobb hatása van a

szövegformálásra és az átélés érvényesítésére, mint annak, hogy első vagy harmadik személyű a lejegyzés, e téren is különbséget mutatva a korszak angol területre jellemző jegyzőkönyvezési gyakorlatával.

A szövegek involváltsága utaló jellemzőit motiválhatja a körülmények szerinti feldolgozás és beszámolás igénye, ugyanakkor az ezt megvalósító jelenségek nem mennek szembe a koherenciára törekvéssel. Az időfolytonosság (egyidejűség, háttérviszonyok, lassítás vagy késleltetés, nyomatékos időviszonyítás) és a közlés megjelenése jellemzően perceptív, azaz erősen kötődik a megnyilatkozók nézőpontjához és explicit, míg a szereplőkre vonatkozó utalások egy része prezentatív, tényszerű, az alanyváltások egy része pedig implicit. A perceptív jellegű szövegformálások választása azzal is összefügghet, hogy a megnyilatkozók alkalmazkodnak a körülmények szerinti („circumstantialiter”) beszámoláshoz, ez ugyanis elvárásként jelenik meg még a kihallgatások előtt. Az időfolytonosság részletes és explicit volta egyrészt a narratív szövegek sajátosságra, másrészt a megkérdezettek általában nem tetten érésről számolnak be, hanem szélesebb időszakra terjednek ki az egyes történetek, ráadásul a nyomatékos időbeli egymásra következők okviszony implikálásával kapcsolódik össze a bizonyítás és a meggyőzés érdekében, nemcsak a hatóság, hanem a tanúk, kárvallottak nézőpontjából is. Az időbeli egymásra következők és általában az egyes epizódok időbeli háttérének jelölése tehát a szövegtípus pragmatikai jellegzetességének bizonyul, a jogi háttértől független, általánosabb motiváció esetében is.

Számos grammatikai-pragmatikai jelenség használatát kevés valószínűséggel azonosíthatjuk lejegyzői közbeavatkozásként: mind az értékelő, fokozó elemek, mind a tárgyalt pragmatikai markerek (hedge-ek és nyomatékosítók egyaránt) tág időbeli és területi határokkal fordulnak elő, miközben nem mutatnak feltűnő gyakoriságokat az egyes szövegekben. Mivel a fokozósók és a pragmatikai markerek a megbetegedés és a rontás metaforikus-metonymikus szókincséhez hasonlóan érzékletesek, közvetlen tapasztalatokon alapulnak, elsődlegesen a korszak involvált és beszélt jellegű nyelvhasználatának részét képezhették. A lejegyzői profilt illetően az eseti vizsgálat rámutatott arra, hogy a javítás fogalmát igencsak tágan kell értelmezni, a módosítások pedig többé-kevésbé tudatos lejegyzőről árulkodtak, spontán módon megvalósuló – egyáltalán nem következetes – idealizáló törekvésekkel, teret hagyva a változatosságnak (nem feltétlenül szándékosan vagy tudatosan).

A szövegformálást tekintve **változásként** és/vagy területi **változatként** volt értékelhető az, hogy a (közelebbről meg nem határozott) időbeli háttérviszonyok jelzése a

16. századi kolozsvári anyagban kevésbé markáns, mint a későbbiekben – e források egy része igen lényegre törő, alig egy-egy állítást tartalmazó beszámolást valósít meg inkább informatív, mint involvált módon. Szintén a későbbi történetmondásokra jellemzőbb a magyarázó–kifejtő (áljelzői, álvonatkozó) újraemlítés és az idézeteket érintő koreferencia alkalmazása, valamint a történetek egyes résztvevőinek külön (prezentatív) bevezetése.

A határozói igeneves szerkezetek vizsgálatának eredményei hasznosíthatóknak bizonyultak a 16–18. századi szövegszerveződés feltárásában. A határozói igeneves szerkezetek sajátágosan tág használati köre és a finitség felé való elmozdulása nem a vizsgált korszak újítása, de elterjedése és viszonylag gyakorivá válása korszakjellemzőnek tekinthető a magánlevelek, önéletírások és történetírások alapján is. A tágan értelmezett funkcionális szinonímia – elsősorban az igeneves variánsokon keresztül – többek között arra világított rá, hogy a tanúvallomások történetmondásaiban igen kitüntetett szerepe van a koherenciát biztosító, az időbeli-oksági viszonyok követhetőségét elősegítő elemeknek, ráadásul ezek nagy változatosságban fordulnak elő. Az idő- és cselekvésfolytonosság szempontjából módszertanilag lényeges volt, hogy a tagmondatokat kevésbé lehetett izoláltan vizsgálni, nem lehetett figyelmen kívül hagyni a szövegelőzményt és a közvetlen folytatást, mivel egyszerre többféle kapcsolóelem és ezáltal **több koherenciaviszony** mutatkozott meg az egyes szövegrészekben.

A figyelemirányítás sokfélesége ugyanakkor általános jellemző a vizsgált anyagban: nem ritkán az esemény résztvevői, helyek vagy éppen tárgyak említésén keresztül ismerjük meg az eseményeket. Azt a célt, hogy koherens szöveg jöjjön létre a későbbi befogadó számára is – főként az események, kisebb epizódok és a közlés tekintetében, az igenevek viszonylagos gyakorisága finit jellegű használatában sem befolyásolja. A résztvevők azonosítása ragozott igés állítmányok esetében is problematikus lehetett a szövegek egy részében, miközben tendencia a nyomatékos áljelzői kapcsolódás is. A feltárt adatok, főként a **funkcionálisan szinonim szerkezetek** átértékelhetővé teszik az igeneves szerkezet használatával kapcsolatos korábbi megállapítások egy részét. Az explicit vagy implicit koreferens alany lényegében bármilyen számú és személyű lehetett a korszakban, az időviszony a múlt időtől a jelenen át a jövővel is megfeleltethető volt, nemcsak kijelentő, hanem felszólító és akár feltételes módban, jöllehet e tényezők azonosítása kontextusfüggőnek bizonyult.

A tanúvallomásokban és a vádlottak kihallgatásakor elmondott történetek külön réteget képviselnek – a bennük szereplők nyelvi viselkedésének kérdéskörét is felvetve. Mind a boszorkány, mind a tanú szerepéről összetett kép rajzolódik ki a

rontáselbeszélésekben. Mivel – a ránk maradt ítéletek egy része alapján – a boszorkányság vádjának többféle kimenetele lehetett, méghozzá nem feltétlenül végzetes következményekkel, így az egyes viselkedésminták és ezzel kapcsolatos **diskurzusstratégiák** értelmezésekor elsődleges volt a korszakra, közösségre jellemző, más forrásokhoz képest kultúrspecifikus egyezkedési mintázatokat tekintetbe venni. Ezáltal vált igazolhatóvá például az, hogy a konfliktuskerülés igénye ellenére a boszorkánysággal való vádaskodást szerencsésebb volt határozottan elutasítani, a vádat magát pedig a kihallgatások során következetesen tagadni; ezek a stratégiák nem azonosíthatók az együttműködés hiányával.

A részletesen tárgyalt beszédaktusok – fenyegetés, kérés – megítélésekor a proposíciós tartalom és a megformálás mutatkozott olyan tényezőnek, amely mentén különbségek köthetők az egyes szerepekhez (kárvallott vs. feltételezett boszorkány). Szintén a kontextussal magyarázható, hogy a vádlottak kihallgatásakor gyógyításra vonatkozó beismerés a „megfelelő”-nek bizonyuló stratégiákkal, főként azt hangsúlyozva, hogy sem a vádlott ezen tudományában, sem az ahhoz kapcsolódó eszközökben nincs semmi rendkívüli, hanem megfelel a mindennapi közösségi ismereteknek, felfogásnak, a boszorkányi szerepen kívül is értelmezhetővé vált. A rontástól, gyógyítástól független vádak esetében – mint a rágalmazás vagy a boszorkányoktól megszabadítás – ugyanakkor a stratégiák is mások, például sajátos kitérő válaszok formájában.

A szűkszavú, határozott válaszok a nőkre és a férfiakra egyaránt jellemzőek lehetnek. A részletesen tárgyalt szembesítő kihallgatás során azonban (a szűkszavú válaszok mellett) inkább a férfiak próbálnak változtatni a vizsgálódás szituációjából eredő egyenlőtlen hatalmi helyzeten. A magyar vádlottak kevésbé tűnnek udvariatlannak kérdezőkkel szemben, mint a salemiek, még akkor sem, ha a szembesítéskor egyik-másik vádlott részben átveszi a diskurzus irányítását – a forrás szerint ez a megszólított tanúk esetében sem példátlan. Az udvariatlanság, a verbális agresszió a magyar boszorkányperes jegyzőkönyvekben kevésbé kötődik jól megragadható stratégiákhoz – a más szövegcsoportok alapján azonosítható megnyilvánulások pedig többféleképpen is értékelhetők a korszakban és a vizsgált forrásokban. Az udvariasság-felfogásba a források szerint időnként beleférekhetek például a kevésbé tiszteleti, inkább bizalmas, családi jellegű megszólítások.

A **megközelítés, a módszer** és az **anyagkezelés** kapcsán az alábbiak mondhatók el. A dolgozat általános célja a szövegtípus jellegzetességeinek feltárása volt, lehetőség szerint a jellemzőnek tekinthető sajátosságokra szerkezeti és/vagy kontextuális magyarázatot is

keresve. A szövegekből való kiindulást és az ahhoz való ragaszkodást a forrásra jellemző egyediség, „elszigeteltség” és inherens változatosság motiválta – amellet, hogy kevés közvetlenül alkalmazható módszertani minta kínálkozott, inkább különböző megközelítéseket kapcsoltam össze és szembesítettem az egyes adatcsoportokkal. A vizsgálati módszerek tehát az egyes eltérő témakörökhöz és a szövegek kínálta lehetőségekhez igazodtak. A variációt szem előtt tartva nem szerepelt a célok között egyfajta absztrakt modellnek a kidolgozása, az egyes megfigyelések általánosíthatósága kapcsán viszont szerepet kaptak az ellenpéldák is. Egy-egy jelenség egyaránt megragadható volt grammatikai és pragmatikai leírással, így nemcsak a szűkebben vett nyelvi viselkedés kapcsán volt fontos változtatni a „formától a funkcióig” és a „funkciótól a formáig” irányú leírást.

Az **adatgyűjtés** és **-kezelés** különböző módjai – korpuszalapú és a szoros szövegolvasás (*close reading*) – kiegészítették egymást, hogy a szövegtípusra jellemző változatosság minden eseti témakörben is érzékelhető legyen. A kétféle adatkezelés eredményei együtt adhatnak magyarázatot a feltárt állapotra: nem minden kérdés fordítható le lexikailag megragadható, kereshető elemekre, főként a nyelvi viselkedés és a metakommunikatív részletek, emellett nem mindig csak a kereshető elemek képeznek le egy-egy jellemzőt, sajátosságot – miközben a szoros szövegelemzéskor felmerülő jelenségek egyedi vagy épp általános volta nagyobb korpusz bevonásával határozható meg. Ezzel együtt a korpuszban is kereshető variációk (például fokozók, pragmatikai markerek, beszédaktus címkék) tárgyalásakor is ki kellett térni az alternatív variánsokra, amelyek körülírásos formában is megvalósulhattak.

A forrást tekintve – első átfogó megközelítésként – fontos volt az, hogy minél tágabb merítésből lehessen példákat és ellenpéldákat is találni egy-egy jelenségre már az úgynevezett „független tényezőkkel” való korreláció keresése vagy épp kizárása miatt is. Ennek részeként kerültek bele az elemzésbe kéziratos szövegek, egyrészt az adatbázisban feldolgozott anyagból kitekintve, másrészt a feltárás rámutatott arra, hogy a területileg és időben is viszonylagos közelséget mutató anyag nem garancia az egységes szövegformálásra sem a koherenciát, sem az involvált/informatív jelleget tekintve.

A szövegek elemzésekor a **történeti** szemlélet és egyfajta **dimenzionális** megközelítés érvényesült. A történetiség főként a használatbeli változatosság, variáció tárgyalásában érvényesült, ritkábban arányeltolódásokra, például az időfolytonosság kifejezéseiben belül és funkcióváltozásokra (grammatikalizáció: finit jellegű határozói igenév vs. ragvonzó névutó) terjedt ki – a vizsgált jelenségeket ugyanis nem a gyors és felváltó

változás jellemzi. A mindenkori lehetséges variációt szem előtt tartva a kohézió/koherencia fogalmait tágan értelmezve kezeltem, az elemek mellett a folyamatot és folytonosságot tekintetbe véve – ahol és amennyire lehetővé tette az adott forrás. Mind a szintén tágan értelmezett funkcionális variáció előtérbe helyezésétől, mind a történetmondások dinamikus, folytonosságokként való megragadásától a szövegtípusnak megfelelőbb, a jellegzetességeit nem elfedő, hanem kiemelő leírást reméltem.

A nyelvhasználati dimenziók, főként az időbeliség megragadása ugyanakkor nem bizonyult volna eredményesnek akkor, ha az előfordulási gyakoriságot terjedésként azonosítottam volna. Mivel a források időben és terjedelemben nem kiegyensúlyozottak, szükségszerűen a 18. századi anyag vált kitüntetetté az eseti vizsgálatokban. Ezzel együtt, ahol lehetőség nyílt rá, egyaránt szerepeltek példák a 16. és 17. századból is, egyfajta dinamikus állapotként értelmezve a kijelölt korszakot. A területiség a vizsgált jelenségek miatt nem nyelvjárási háttérként értelmeződött, inkább a humán dimenzióval összefüggésben, feltételezve, hogy az egyes területekhez köthető lejegyzők hasonló stratégiáinak eredményét látjuk például a 16. századi kolozsvári tanúkihallgatásainak lényegre törő, kevésbé részletes és kevésbé markánsan jelölt időfolytonosságot mutató beszámolóiban.

A legtöbb vizsgált jelenség nem mutatott egyértelmű társadalmi korrelációt, már csak azért sem, mert még a jegyzőkönyv formulának tekinthető részeinek is számos megvalósulási lehetősége volt. A történetmondást tekintve még nagyobb szabadságra lehetett következtetni a szövegformálásban. Így inkább az volt a kérdés, milyen hétköznapi értelemben vett nyelvhasználati sajátosságok és motivációk húzódnak meg a lehetséges választások mögött – tekintetbe véve a szövegek tágabb funkcióját (információ vs. átélés) is. Az involvált jelleghez tartozó kifejezésmódok inkább korszakjellemzőnek tekinthetők, egy részüktől a hatóság sem mentes; talán ezért sem avatkoznak bele a lejegyzők a tanúk ilyen jellegű megjegyzéseibe. A határozói igenevek használata számos funkcióban szintén nem mutatkozott jól meghatározható társadalmi jelenségnek, de legalábbis nem kifejezetten a hivatalos stílushoz kötődött, ezt igazolta a további műfajokra vonatkozó kitekintés is. A szövegtípus szempontjából mégis jellegzetes tendenciára világítanak rá az igenevek: arra, hogy a beszámolóiban jellemző az egyes epizódok, cselekvésmozzanatok önálló eseményként való megkonstruálása, kisebb részletekre bontva le a történetet, epizódonként irányítva a figyelmet.

A pragmatikai jelenségeknél a humán dimenzió mellett fontos szerepet kapott a kulturális kontextus: mind a beszédaktusok, mind a metakommunikatív megjegyzések, mind

pedig a vádlottak kihallgatásakor megfigyelhető stratégiák megítélése téves következtetésekhez vezethetne pusztán napjaink nyelvhasználatból kiindulva. A párhuzamként kínálkozó forrásokra vonatkozó megállapításokat, például az udvariasságra vagy az együttműködésre nézve szintén kritikával kellett kezelni, közvetettebb viszonyítási pontként működtetve a szövegösszevetéshez képest, nem pedig elvárásként. A koherencia vizsgálatához képest a szövegtípusnak többféle alcsoportja is egyszerre kapott szerepet az elemzésben (a tanúk és a vádlottak beszámolóit egymáshoz képest, valamint a hozzáférhető ítéletek és vádbeszédek).

A kutatás **általánosabb hozadékait** tekintve elmondható, hogy a téma és a szövegtípus interdiszciplináris szemléletet és módszertani összetettséget igényelt, ez a korszak más, kulturálisan kevésbé kötött szövegtípusainak vizsgálataiban is érvényesíthető és érvényesítendő.

Az involvált és informatív jelleg a regiszterre vonatkozó vizsgálatoknál tágabban értelmeződött, a grammatikai mellett a lexikailag kevésbé megragadható pragmatikai jelenséget is bevonva a vizsgálatba, kitérve arra is, milyen hatásuk van a szövegek kohéziójára, koherenciájára. A beszélt nyelvből merítő más történeti szövegcsoportok esetében is érdemes lenne alkalmazni ezt a megközelítést.

Mind a grammatikai, mind a pragmatikai témakörökben lényeges volt a kontextus és a kontextus tág értelmezése. A szinkrón benyomáskeltési stratégiák történeti anyagon való leírása – legalábbis a szempontrendszer ártértelezése – a korszak más szövegtípusaira is alkalmazható.

A szövegtípusból feltárt jelenségek a nyelvi változás és a variacionista megközelítés szempontjából is figyelembe vehetők és értékelhetők, elsősorban azután, hogy az egyéb grammatikai-pragmatikai variációs jelenségek leírása megtörtént, például a már említett 116217. számú OTKA projektum („Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés”) munkálatai keretében.

A dolgozat **társadalmi** vonatkozású hozadékai, hasznosítási lehetőségei a következők. A múltbeli természetes nyelvhasználatot felidéző források és leírásuk az oktatásban résztvevők és a laikusok érdeklődésére egyaránt számot tarthat, összefüggésben azzal, hogy a feldolgozott szövegek nagy része bárki számára hozzáférhető a Történeti magánéleti korpusznak köszönhetően.

A grammatikai jelenségek társadalmi beágyazottsága szempontjából tájékoztató, „érzékenyítő” szerepe lehet az elemzéseknek, a „negatív” eredményeket is beleértve, amikor az adott jelenség nem korrelál egyértelműen az alacsony társadalmi státusszal vagy éppen a hivatali nyelvhasználattal. Más megfigyelések pedig a nyelvi viselkedéssel kapcsolatos sztereotípiák átértelmezéséhez, felülvizsgálatához alkalmazhatók, elsősorban a boszorkány szerepkörével kapcsolatban, akár a társtudományok szempontjából is.

A módszert és a szemléletmódot illetően a kategóriák átjárhatósága, a kontextus és a grammatikai–pragmatikai variációs lehetőségek előtérbe helyezése szintén hasznosítható az oktatásban.

Fontos lenne a jövőben a forrásszövegek további kritikai vizsgálata – mérlegelve egyes szövegcsoportok megbízható, betűhű átírással, esetleg a tágabb közönség számára olvasatot is kínálva készülő újraközlését is.

Ezúton köszönöm Dömötör Adrienne-nek és az általa vezetett kutatócsoport tagjainak a kutatás és a disszertáció készülése során nyújtott sokrétű szakmai támogatást.

Köszönöm továbbá bírálóimnak az értekezéshez fűzött hasznos, gondolatébresztő észrevételeket, jótanácsokat.

Köszönöm Juhász Dezsőnek a kutatás során és a disszertáció megírásakor nyújtott témavezetői támogatást.

7. Bibliográfia

7.1. Forráskiadások

- ÁLDÁSY ANTAL 1896. Tököly Miklósné boszorkánypöre. *Magyar Történelmi Tár* 3. 19: 171–175.
- Apor Péter Metamorphosis Transylvaniae 1736. In: *Altorjai B. Apor Péter munkái*. Közli: Kazinczy Gábor. Pest, 1863.
- Bosz. = *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768* 1–3. Közreadja: SCHRAM FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970/1983.
- Gecsei = *Tanúk és vádlottak vallomásai: a Békés vármegyében lefolytatott XVIII. századbeli boszorkányperek iratai a Békés megyei Levéltár "Varia ex Comitatu Békés" című gyűjteményéből*. Közreadja: GECSEI LAJOS. Tevan Andor Nyomdaipari Szakközép- és Szakmunkásképző Iskola, Békéscsaba, 1984.
- KBosz. = *Kolozsvári boszorkányperek 1564–1743*. Szerk. PAKÓ LÁSZLÓ–TÓTH G. PÉTER. Balassi Kiadó, Budapest, 2014.
- Komáromy = *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Közreadja: KOMÁROMY ANDOR. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1910.
- MBF. = *A magyarországi boszorkányság forrásai* 1–4. Szerk. BESSENYEI JÓZSEF etc. Balassi Kiadó, Budapest, 1997–2005.
- Kisebb Források = *Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye* 1–2. Közreadja: KLANICZAY GÁBOR–KRISTÓF ILDIKÓ–PÓCS ÉVA. MTA, Budapest, 1989.
- NB. = *Nagybányai boszorkányperek*. Szerk. BALOGH BÉLA. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.
- Oláh György 1886–1887. A boszorkány perek Békésvármegyében. Művelődés történelmi vázlatok a múlt századból. *A békésvármegyei régészeti és művelődéstörténelmi társulat évkönyve*, 1888: 16–77. <http://docplayer.hu/20341616-Bekesvarmegyei-regeszeti-mivelodestortenelmi-tarsulat-evkonyve.html>
- PAPP LÁSZLÓ 1972. Egy boszorkányper tanúkihallgatási jegyzőkönyve. *Magyar Nyelv* 68: 226–231.
- Sugár = *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyékben*. Szerk. SUGÁR ISTVÁN. MTA, Budapest, 1987.
- SzegBosz. = *Szegedi boszorkányperek 1726 – 1744*. Szerk. BRANDL GERGELY–TÓTH G. PÉTER. Balassi Kiadó, Budapest, 2016.

TMK. = Történeti Magánéleti Korpusz. <http://tmk.nyttud.hu>

Úriszék = *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Szerk. VARGA ENDRE. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.

7.2. Kéziratok

BML = Békés Megyei Levéltár, IV. Békés vármegye levéltára, L., A., 10/c Békés vármegye pere Nagy Mátyásné, Erzsébet Klára ellen. 1718.

JNSZML = Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár, IV., Jász-Kun kerületek L., A., 1., 1734. 1. füzet, 1. kötet, 2. sz., Büntetőperes iratok Jászkun kerületek halasi székének pere Hős Panna, Bangó Ferenc, Némáné, Baranyi Tóth Gergely és felesége, Gál Andrásné, Turos István, Deák Miklós ellen 1733-1735.

JNSZML = Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár, Jászkun ker. Büntetőperes iratok 1753. 1. füzet 1. k. N. 139. Jászkun kerület pere Musa Erzsébet ellen 1752–1753.

MOL = Magyar Országos Levéltár Acta Criminalia. P 623. 190. Zala vármegye pere N. Gáll Ilona ellen, 1740.

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Analekta 10888 Büntető perek Békés vármegye pere Suppuny András, alias Harangöntő ellen, 1721.

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fol. Hung. 973, Bihar vármegye pere 1708–1766.

ZML = Zala Megyei Levéltár IV. 1ab. 3. doboz 147. Zala vármegye pere Cziráki Istvánné Gáll Ilona varázsló, ördögi praktikákkal élő ellen, 1740.

7.3. Hivatkozott irodalom

AARTS, BAS–WALLIS, SEAN–BOWIE, JILL 2018. *-Ing clauses in spoken English: structure, usage and recent change*. In: ELENA, SEOANE–ACUÑA-FARIÑA, CARLOS–PALACIOS-MARTÍNEZ, IGNACIO eds. *Subordination in English: Synchronic and Diachronic Perspectives*. De Gruyter, Berlin – Boston, 129–154.

E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ LORÁND főszerk. RÁCZ ENDRE szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest, 120–182.

- ANDOR JÓZSEF 2017. Gondolatok a szövegtípus és a szövegműfaj fogalmáról és egymáshoz való viszonyáról. (Hozzászólás). *Magyar Nyelv* 113: 302–310.
- ARNOVICK, LESLIE K. 1999. English Illocutionary History. A Methodological Introduction. In: *Diachronic Pragmatics. Seven Cases in English Illocutionary Development*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 1–14.
- BAKONYI DÓRA 2008. A tagmondatok kapcsolódási formái egy ómagyar kori szövegtípusban: a legendában. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR–TÁTRAI SZILÁRD szerk. *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 279–90.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 2006. Az adat a történeti nyelvészetben: megnyilatkozás, forrás, megbízhatóság. *Argumentum* 6: 124–167.
- BALÁZS JUDIT 2006. A boszorkányperek megszólításformái: a keresztnévi megszólítások. In: MÁRTONFI ATTILA–PAPP KORNÉLIA–SLÍZ MARIANN szerk. *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó, Budapest, 157–162.
- BATÓ SZILVIA 2004. Boszorkányok és/vagy magzatelhajtók, csalók, tolvajok? Megjegyzések a magyarországi boszorkányperek jogtörténeti kutatásához. *Jogtörténeti Szemle* 2004/1: 34–40.
- BEAUGRANDE, ROBERT 2011. Text linguistics. In: ZIENKOWSKI, JAN–ÖSTMAN, JAN-OLA–VERSCHUEREN, JEF eds. *Discursive Pragmatics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 286–296.
- BEDNAREK, MONIKA 2006. Epistemological positioning and evidentiality in English news discourse: A text-driven approach. *Text and Talk* 26/6: 635–660.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1988a. A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei. *Magyar Nyelvőr* 112: 385–397.
- BENKŐ LORÁND 1988b. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BERENTE ANIKÓ 2017. Nyelvjárási jelenségek vizsgálata a szegedi boszorkányperek egyik írnokának irataiban. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE, Szeged, 7–22.
- BERENTE ANIKÓ (megjelenés alatt) A szegedi boszorkányperek iratainak új kiadásáról.
- BERGS, ALEXANDER T. 2007. Letters. A new approach to text typology. In: NEVALAINEN, TERTTU–TANSKANEN, SANNA-KAISA eds. *Letter Writing*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 27–46.
- BIBER, DOUGLAS 1995. *Variation across Speech and Writing*. University Press, Cambridge.

- BIBER, DOUGLAS–CONRAD, SUSAN–REPPEN, RANDI 1998. *Corpus linguistics. Investigating language structure and use*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BRINTON, LAUREL 2001. Historical Discourse Analysis. In: SCHIFFRIN, DEBORAH–TANNEN, DEBORAH–HAMILTON, HEIDI E. eds. *The Handbook of Discourse Analysis* 138–159.
- BUBLITZ, WOLFRAM 2011. Cohesion and coherence. In: ZIENKOWSKI, JAN–ÖSTMAN, JAN–OLA–VERSCHUEREN, JEF eds. *Discursive Pragmatics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 37–49.
- CECCONI ELISABETTA 2010. Witness Narratives in the 17th Century Trial Proceedings. A Case Study of Historical Courtroom Public Discourse. In: BROWNLEES, NICOLAS–DEL LUNGO, GABRIELLA–DENTON, JOHN eds. *The Language of Public and Private Communication in a Historical Perspective*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 245–262.
- CHAEMSAITHONG, KRISDA 2009. Re-visiting Salem. Self-face and self-politeness in the Salem witchcraft trials. *Journal of Historical Pragmatics* 10: 56–83.
- CRISTOFARO, SONIA 2003. *Subordination*. Oxford University Press, Oxford.
- CRISTOFARO, SONIA 2007. Deconstructing Categories: finiteness in a functional-typological perspective. In: NIKOLAEVA, IRINA ed. *Finiteness. Theoretical and Empirical Foundations*. Oxford University Press, Oxford, 91–115.
- CRISTOFARO, SONIA 2014. Is there really a syntactic category of subordination? In: VISAPÄÄ, LAURA–KALLIOKOSKI, JYRKI–SORVA, HELENA eds. *Contexts of Subordination. Cognitive, typological and discourse perspectives*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 73–92.
- CULPEPER, JONATHAN–ARCHER, DAWN 2008. Requests and directness in Early Modern English trial proceedings and play texts, 1640–1760. In: JUCKER, ANDREAS H.–TAAVITSAINEN, IRMA eds. *Speech Acts in the History of English*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia 45–84.
- CULPEPER, JONATHAN–HAUGH, MICHAEL 2014. Metapragmatics. In: *Pragmatics and the English Language*. Palgrave Macmillan, 235–265.
- CULPEPER, JONATHAN–KYTÖ, MERJA 1999. Modifying Pragmatic Force. Hedges in Early Modern English Dialogues. In: JUCKER, ANDREAS H.–FRITZ, GERD–LEBSANFT, FRANZ eds. *Historical Dialogue Analysis*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 293–312.
- CULPEPER, JONATHAN–KYTÖ, MERJA 2000. Data in historical pragmatics. Spoken interaction (re)cast as writing. *Journal of Historical Pragmatics* 1: 175–199.

- CULPEPER, JONATHAN–KYTÖ, MERJA 2010. *Early Modern English Dialogues: Spoken Interaction as Writing*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CULPEPER, JONATHAN–SEMINO, ELENA 2000. Constructing witches and spells: speech acts and activity types in Early Modern England. *Journal of Historical Pragmatics* 1: 97–116.
- DEGRÉ ALAJOS 1960/2004. Boszorkányok Zala vármegyében. In: MEZEY BARNA szerk. *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Budapest, 95–106.
- DEME LÁSZLÓ 1966. Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban. *Magyar Nyelvőr* 90: 392–404.
- DEME LÁSZLÓ 1979. A szöveg alaptermészetéről. In: SZATHMÁRI ISTVÁN–VÁRKONYI IMRE szerk. *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 57–65.
- DÉR CSILLA ILONA 2004. A grammatikalizáció „tettenérése” – néhány határozói igenévből keletkezett, határozóragot vonzó névutónk alakulásáról. In: LADÁNYI MÁRIA–DÉR CSILLA–HATTYÁR HELGA szerk. *„...még onnét is eljutni túlra...”: nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Tinta Kiadó, Budapest, 37–42.
- DÉR CSILLA ILONA 2008a. *Grammatikalizáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (NytudÉrt. 158.)
- DÉR CSILLA ILONA 2008b. A határozó(szó)i (alaptagú) szerkezeteket érintő grammatikalizációs változások a középmagyar korban. In: HAADER LEA–HORVÁTH LÁSZLÓ szerk. *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 20–37.
- DÉR CSILLA ILONA 2013a. Mi számít grammatikalizációnak? Kísérlet a fogalom újradefiniálására. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szeged, SzTE, 2013, 17–28.
- DÉR CSILLA ILONA 2013b. *Iszonyatosan/rettenetesen/őrületesen jó!* A fokozószók grammatikalizációjáról. In: GECSŐ TAMÁS–SÁRDI CSILLA szerk. *Az interkulturális kommunikáció elmélete és gyakorlata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 71–76.
- VAN DIJK, TEUN A. 2008. *Discourse and context. A Sociocognitive Approach*. Cambridge University Press, Cambridge.
- DOBI EDIT 2016. Gondolatok a koherenciáról. In: DOBI EDIT–ANDOR JÓZSEF szerk. *Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. (Officina Textologica 19.) Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 11–20.

- DOBOS CSILLA 2010a. Élőbeszéd és diskurzusrögzítés a tárgyalóteremben. In: SZABÓ MIKLÓS szerk. *Nyelvében a jog – Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Miskolc, 193–227.
- DOBOS CSILLA 2010b. Jogi pragmatika. A tárgyalótermi kommunikáció pragmatikai szempontú vizsgálata. In: SZABÓ MIKLÓS szerk. *Nyelvében a jog – Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Miskolc, 29–63.
- DOTY, KATHLEEN 2007. Telling tales. The role of scribes in constructing the discourse of the Salem witchcraft trials. *Journal of Historical Pragmatics* 8/1: 25–41.
- DOTY, KATHLEEN L.–HILTUNEN, RISTO 2002. „I will tell, I will tell”: Confessional patterns in the Salem Witchcraft Trials, 1692. *Journal of Historical Pragmatics* 3: 299–335.
- DOTY, KATHLEEN L.–HILTUNEN, RISTO 2009. Formulaic discourse and speech acts in the witchcraft trial records of Salem, 1692. *Journal of Pragmatics* 41: 458–469.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2002. Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején. *Magyar Nyelv* 98: 56–74.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2003a. Szinonim mondat szerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében. *Magyar Nyelv* 99: 448–466.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2003b. Structural synonymy and formal variants: relative clauses and their parallels in six Early Hungarian translations of the Bible. *Acta Linguistica* Vol. 50. 341–369.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2006. Az áljelzői mellékmondatok a középmagyar korban. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. Szeged, JATE, 37–45.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2013. Idéző szerkezetből diskurzusjelölő elem: a *mondván* szerepei és története. In: CSEPREGI MÁRTA–KUBÍNYI KATA–JARI SIVONEN szerk. *Grammatika és kontextus. Új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III*. Budapest, ELTE, 20–30.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2014. Az ó- és középmagyar kori magánéleti nyelvhasználat morfológiai elemzett adatbázisa. In: FAZAKAS EMESE–JUHÁSZ DEZSŐ–T. SZABÓ CSILLA–TERBE ERIKA–ZSEMLYEI BORBÁLA szerk. *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. Budapest – Kolozsvár, 2014, 11–21.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2015. A *mondván* és az *úgymond*: diskurzusjelölő elemek keletkezése idéző szerkezetekből. *Magyar Nyelv* 111: 21–37.

- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2017. „Oly napot végezni, ki bizonyos legyen” A vonatkozó névmás(i kötészó) a középmagyar kor élőnyelvében. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* Szeged, SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 39–53.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE–GUGÁN KATALIN–NOVÁK ATTILA–VARGA MÓNKA 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2018. Hagyomány és újítás a Két könyv ... és a Vízolyi biblia nyelvében: vonatkozó névmási váltakozás. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA–PINTÉR LILLA szerk. *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve.* PPKE BTK, Budapest – Piliscsaba, 37–56.
- DÖMÖTÖR TEKLA 1981. *A magyar nép hiedelemvilága.* Corvina Kiadó, Budapest.
- ECKHARDT FERENC 1954. *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FAZAKAS EMESE 2014. Az erdélyi régiségben használt „szégyellni való” szavak. Mentegetőző formulák használata a 18. században. In: FAZAKAS EMESE–JUHÁSZ DEZSŐ–T. SZABÓ CSILLA–TERBE ERIKA–ZSEMLYEI BORBÁLA szerk. *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben.* ELTE–Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest – Kolozsvár, 233–244.
- FEYNMAN, RICHARD P. 1999. ROBBINS, JEFFREY ed. *The Plesure of Finding things out. The best short works of Richard P. Feynman.* Perseus Books–Helix Books. Cambridge, Massachusetts.
- Fonteyn, Lauren 2016. From nominal to verbal gerunds. *Functions of Language* 23/1: 60–83.
- FORGÁCS TAMÁS 1993–1994. Zárt korpuszok és pótkompetencia *Néprajz és Nyelvtudomány* 35: 17–23.
- GALLASY MAGDOLNA 1992. A főtéma jelzése. In: KOZOCSA SÁNDOR GÉZA–LACZKÓ KRISZTINA szerk. *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 91–96.
- GALLASY MAGDOLNA 2003. Szövegtörténet. A középmagyar kor. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest, 691–693.
- GALLASY MAGDOLNA 2018. Szövegtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Tinta Kiadó, Budapest, 226–246.

- B. GERGELY PIROSKA 2002. A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS szerk. *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson.* Debrecen – Jyväskylä, 187–199.
- GIVÓN, TALMY 1990. *Syntax. A functional-typological introduction.* Volume II. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- GRUND, PETER J. 2007a. From Tongue to Text: The Transmission of the Salem Witchcraft Examination Records. *American Speech* 82/2: 119–150.
- GRUND, PETER 2007b. The Anatomy of Correction: Additions, Cancellations, and Changes in the Documents of the Salem Witchcraft Trials. *Studia Neophilologica* 79: 3–24.
- GRUND, PETER et. al. 2009. Linguistic introduction. In: ROSENTHAL, BERNARD gen. ed. *Records of the Salem Witch-Hunt.* Cambridge University Press, Cambridge, 64–89.
- GRUND, PETER 2011. Scribes and scribal practices. In: KYTÖ, MERJA–GRUND, PETER–WALKER, TERRY *Testifying to Language and Life in Early Modern England.* John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 147–181.
- GRUND, PETER J. 2012a. Textual History as Language History? Text Categories, Corpora, Editions, and the Witness Depositions from the Salem Witch Trials. *Studia Neophilologica* 84(Sup1): 40–54.
- GRUND, PETER 2012b. The Nature of Knowledge: Evidence and Evidentiality in the Witness Depositions from the Salem Witch Trials. *American Speech* 87/1: 7–38.
- GUGÁN KATALIN 2002. Syntactic Synonymy: A case study. *Acta Linguistica Hungarica* 49/1: 23–49.
- GUGÁN KATALIN 2006. A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 61–74.
- GUGÁN KATALIN 2007. Az alany és az állítmány egyeztetése a középmagyar korban. *Magyar Nyelvőr* 131: 99–107.
- GUGÁN KATALIN 2015a. Hol volt? Hol nem volt? A tagmondattörő grammatikalizációs folyamatokról a *lévén* és a *lehet* grammatikalizációja kapcsán. *Magyar Nyelv* 111: 38–53.
- GUGÁN KATALIN 2015b. És mégis: mozog?: Tagadás és igemódosítók az ómagyarban és a középmagyarban. In: KENESEI ISTVÁN–É. KISS KATALIN szerk. *Diakrón mondattani kutatások. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 153–178.

- GUGÁN KATALIN 2017. A magyar tagadó mondatok szórendje és a konstansráta –hipotézis. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA–PINTÉR LILLA szerk. *Nyelvelmélet és diakrónia* 3. PPKE BTK Budapest – Piliscsaba, 91–110.
- GUGÁN KATALIN 2018. Hagyomány és innováció középmagyar kori bibliafordítások mondattanában: a tagadás változatai. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA–PINTÉR LILLA szerk. *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. PPKE BTK, Budapest – Piliscsaba, 57–75.
- HAADER LEA 1995. Az alárendelő mondatok. Az időhatározói mellékmondatok. In: BENKŐ LORÁND főszerk., RÁCZ ENDRE szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 573–595.
- HAADER LEA 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125: 354–370.
- HAADER LEA 2003. Mondattörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 500–560, 677–690.
- HAADER LEA 2004: Változások a történeti szintaxisban–pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128: 464–9.
- HAADER LEA 2005. Az írott és beszélt nyelv viszonyához egy újonnan felfedezett nyelvmemória kapcsán. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* IV. JATEPress, Szeged, 47–53.
- HAADER LEA 2008a. Az alárendelő mondatok változási irányáról. In: HAADER LEA – HORVÁTH LÁSZLÓ szerk. *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 77–87.
- HAADER LEA 2008b. A mellékmondatfajták és a szövegtípusok viszonyáról. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR–TÁTRAI SZILÁRD szerk. *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 251–259.
- HAADER LEA 2009. Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből. *Magyar Nyelvőr* 133: 48–65.
- HAADER LEA 2014. A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In: LACZKÓ KRISZTINA–TÁTRAI SZILÁRD szerk. *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Eötvös Collegium, Budapest, 87–103.
- HAADER LEA–HORVÁTH LÁSZLÓ szerk. 2008. *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1955. *Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban*. MNyTK. 89. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- HAJDU LAJOS 1985. *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- HARRIS, ALICE C.–CAMPBELL, LYLE 1995. *Historical Syntax in Cross-Linguistic Perspective*. Cambridge University Press, Cambridge.
- HAVASI ZSUZSANNA 2018. Olvasói elvárások és nyelvi adatok ütközése történeti szövegek elemzésekor: Felvetések Grice maximáinak alkalmazásához – diakrón szempontból. *Magyar Nyelv* 114: 428–446.
- HERMAN JÓZSEF 2001. A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE–BÁNRETI ZOLTÁN-É. KISS KATALIN szerk. *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris Kiadó, Budapest, 389–407.
- HILTUNEN, RISTO 2010. Discourse and context in a historical perspective. On courtroom interaction in Salem 1692. In: TANSKANEN, SHANA-KAISA et al. eds. *Discourses in interaction*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 61–80.
- HILTUNEN, RISTO–PEIKOLA, MATTI 2007. Trial discourse and manuscript context. Scribal profiles in the Salem witchcraft records. *Journal of Historical Pragmatics* 8: 43–68.
- HOPPER, PAUL–TRAUGOTT, ELISABETH CLOSS 2003. *Grammaticalization. Second Edition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1985. Határozói igeneveink mondatbeli funkcióinak történetéhez. *Magyar Nyelv* 314–323.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1991. *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből*. Nyelvtudományi Értekezések 133. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2003. Az állítmány. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 633–634, 758.
- IKLÓDY ANDRÁS 1982. A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása. *Ethnographia* 93: 292–298.
- ILYEFALVI EMESE 2010. „[...] akar mi lellyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok”. Boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzése. In: SZÉKELY TÜNDE et al. szerk. *RODOSZ Konferenciakötet*. Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatal Kutatók Szövetsége (RODOSZ)–Metaforma Kft., Kolozsvár, 75–92.
- A. JÁSZÓ ANNA 1969. Melléknévi igenevek verbum finitumként az osztják nyelv szigvai nyelvjárásában. *Nyelvtudományi Közlemények* 71: 123–127.

- A. JÁSZÓ ANNA 1992. Az igenevek. A határozói igenév. In: BENKŐ LORÁND főszerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 439–454.
- JUCKER, ANDREAS–TAAVITSAINEN, IRMA 2014. Diachronic corpus pragmatics. Intersections and interactions. In: Jucker, Andreas et al. eds. *Diachronic corpus pragmatics.* John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 3–26.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány szemléleti kérdések. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS szerk. *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson.* Debrecen – Jyväskylä, 165–173.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2018. A nyelvjárások történetéből. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 209–225.
- KAHLAS-TARKKA, LEENA 2012. „I am a Gosple Woman”: On Language in the Courtroom Discourse during the Salem Witch Trials, with Special Reference to Female Examinees. *Studia Neophilologica* 84(Sup1.): 55–69.
- KAHLAS-TARKKA, LEENA–RISANNEN, MATTI 2007. The sullen and the talkative. Discourse strategies in the Salem examinations. *Journal of Historical Pragmatics* 8/1: 1–24.
- KAHLAS-TARKKA, LEENA–RISANNEN, MATTI 2011. Attitudes of the accused in the Salem Witchcraft Trials. In: PAHTA, PÄIVI–JUCKER, ANDREAS H. eds. *Communicating Early English Manuscripts.* Cambridge University Press, Cambridge, 241–258.
- KAHLAS-TARKKA, LEENA–RISANNEN, MATTI 2015. “Oh! you are liars, & God will stop the mouth of liars”: Impolite and aggressive discourse in Salem witchcraft trial examinations 1692. In: TUOMARLA, ULLA–HÄRMÄ, JUHANI–TIITTULA, LIISA–SAIRIO, ANNI–PALOHEIMO, MARIA–ISOSÄVI, JOHANNA eds. *Miscommunication and Verbal Violence.* Volume XCIII., Helsinki, 2015, 153–168.
- KÁLLAY ISTVÁN 1985. *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában.* Nyelvtudományi Értekezések 10. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR 1964. Adat és probléma szerepe a nyelvtörténetben és a nyelv-leírásban. In: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.* Nyelvtudományi Értekezések 40. Akadémiai Kiadó, Budapest, 166–173.

- KÁROLY SÁNDOR 1972. Nyelvtörténet és kommunikáció. In: TELEGDI ZSIGMOND–SZÉPE GYÖRGY szerk. *Nyelv és társadalom. Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 8. Akadémiai Kiadó, Budapest, 119–131.
- KÁROLY SÁNDOR 1979. A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In: SZATHMÁRI ISTVÁN–VÁRKONYI IMRE szerk. *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 23–32.
- KÁROLY SÁNDOR 1980. Hozzászólás a „Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz. *Nyelvtudományi Értekezések* 104. 41–53.
- KÁROLY SÁNDOR 1995. Szöveggrammatika. In: BENKŐ LORÁND főszerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest, 759–834.
- KATONA GÉZA 1977. *Bizonyítási eszközök a XVIII–XIX. században: A kriminalisztika magyarországi előzményei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SZ. KISPÁL MAGDOLNA 1981. A -va/-ve (-ván/-vén, -val/-vel) képző története. *Magyar Nyelv* 77: 33–41.
- KISS JENŐ 2008. A nyelvi változás: kutatói dilemmák. *Magyar Nyelv* 104: 257–274.
- KLANICZAY GÁBOR 1986. Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. *Ethnographia* 97: 257–295.
- KLANICZAY GÁBOR 2011. „Mely ördögtől volt nyavalyája, azon ördög volna gyógyítója”: a gyógyítók elleni boszorkányvád problémája a magyar boszorkányperekben. In: VARGYAS GÁBOR szerk. *Párbeszéd a hagyománnyal: a néprajzi kutatás múltja és jelene: tudományos konferencia a PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére*. L'Harmattan–PTE Népr. Kult. Antropológia Tanszék, Budapest – Pécs, 695–712.
- KLANICZAY GÁBOR 2014. Gyógyítók a magyarországi boszorkányperekben. In: KLANICZAY GÁBOR–PÓCS ÉVA szerk. *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Balassi Kiadó, Budapest, 263–305.
- KLEMM ANTAL 1928–1942. *Magyar történeti mondattan*. MTA. Budapest.
- KOCSIS ZSUZSANNA 2017. Fenyegetőző nemesek. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged, SZTE, 189–200.

- KOHNEN, THOMAS 2015. Speech acts: a diachronic perspective. In: AJIMER, KARIN–RÜHLEMANN, CHRISTOPH eds. *Corpus Pragmatics. A Handbook*. Cambridge University Press, 2015. 52–84.
- KONCZ IBOLYA KATALIN 2007. *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-Római Birodalomban és a Királyi Magyarországon*. PhD értekezés, Miskolc.
- KOÓS ESZTER 2008. A kérés beszédaktusa boszorkánypereinkben. In: KOZMA JUDIT–LISZNYAI-MINDÁK CECILIA–LUDÁNYI ZSÓFIA szerk. *Félúton 4*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest, 1–12.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 579–594.
- KOROMPAY KLÁRA 2006: Árpád-kori szövegeink: mit képvisel az, ami ránk maradt? In: MÁRTONFI ATTILA–PAPP KORNÉLIA–SLÍZ MARIANN szerk. *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó, Budapest, 116–122.
- KOROMPAY KLÁRA 2018. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 83–99.
- KÖNIG, EKKEHARD–VAN DER AUWERA, JOHAN 1990. Adverbial participles, gerunds and absolute constructions in the languages of Europe. In: BECHERT, JOHANNES–BERNINI, GIULIANO–BURIDANT, CLAUDE eds. *Toward a Typology of European Languages*. Mouton De Gruyter. Berlin – New York, 337–356.
- KRISTÓF ILDIKÓ 2001. „Büvös-bájos varázslók” vagy „a Sátán sáska farkú katonái”: demonológiai elemek a 16–17. századi református irodalmában. In: PÓCS ÉVA szerk. *Demonológia és boszorkányság Európában*. L'Harmattan, PTE Néprajz Tanszék, Budapest, 107–136.
- SZ. KRISTÓF ILDIKÓ 2014. Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban. In: KLANICZAY GÁBOR–PÓCS ÉVA szerk. *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Balassi Kiadó, Budapest, 17–62.
- KRYK-KASTOVSKY, BARBARA 2000. Representations of orality in Early Modern English trial records. *Journal of Historical Pragmatics* 1/2: 201–230.
- KRYK-KASTOVSKY, BARBARA 2009. Speech acts in Early Modern English court trials. *Journal of Pragmatics* 41: 440–457.
- KRYK-KASTOVSKY, BARBARA 2010. Power in Early Modern English courtroom discourse. In: TANSKANEN, SHANA-KAISA et al. eds. *Discourses in interaction*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 153–171.

- KULCSÁR ZSUZSA 1961. *Inkvizíció és boszorkányperek*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- KUGLER NÓRA 2014. A nyelvi polaritás kifejezésének egy mintázata, avagy milyen a félelmetesen jó? *Magyar Nyelvőr* 138: 129–139.
- KUGLER NÓRA 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KUNA ÁGNES 2011. *A 16–17. századi magyar nyelvű orvosi recept szövegtipológiai és pragmatikai vizsgálata funkcionális-kognitív keretben*. Doktori disszertáció. ELTE, Budapest.
- KUNA ÁGNES 2015. *A meggyőzés nyelvi mintázatai a 16–17. századi orvosi receptben. Kognitív nyelvészeti elemzés*. Doktori disszertáció. ELTE, Budapest.
- KUNA ÁGNES 2016. Az orvosi recept mint szövegtípus a 16–17. században. *Magyar Nyelv* 112: 385–400.
- KUNA ÁGNES 2017. Történeti szövegtipológia. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE, Szeged, 223–238.
- KYTÖ, MERJA–GRUND, PETER–WALKER, TERRY 2011. *Testifying to Language and Life in Early Modern England*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- KYTÖ, MERJA–SMITTERBERG, ERIK 2015. Diachronic registers. In: BIBER, DOUGLAS–REPPEN, RANDI eds. *The Cambridge Handbook of English Corpus Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge, 330–345.
- KYTÖ, MERJA–WALKER, TERRY 2003. The Linguistic Study of Early Modern English Speech-Related Texts. How “Bad” Can “Bad” Data Be? *Journal of English Linguistics* 31/3 221–248.
- LABOV, WILLIAM 1965. On the mechanisms of linguistic change. In: KREIDLER, CHARLES W. (ed.) *Report on the sixteenth annual round table meeting on linguistics and language studies*. Georgetown University Press, Washington, 91–115.
- LEHMANN, CHRISTIAN 1988. Towards a typology of clause linkage. In: HAIMAN, JOHN–THOMPSON, SANDRA A. eds. *Clause Combining in Grammar and Discourse*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 181–225.
- LENGYEL KLÁRA 2000a. Az igenevek. A határozói igenév. In: *MGr.* 223–226, 237–248.
- LENGYEL KLÁRA 2000b. Az állítmány. In: *MGr.* 394–404.
- LENGYEL KLÁRA 2000c. A segédigék és származékaik. In: *MGr.* 254–260.

- D. MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajttörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 632–663.
- D. MÁTAI MÁRIA 2011. *Magyar szófajttörténet*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- MEZNERICS IVÁN 1933. *A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században*. Budapest.
- MGr. = KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- MOESSNER, LILO 2001. Genre, Text Type, Style, Register: A Terminological Maze? *European Journal of English Studies* 5/2: 131–138.
- MOHAY ZSUZSANNA 2013. Múlt idők a középmagyar kor első feléből származó úriszéki perekben. In: DRÁVUCZ FANNI–HAINDRICH HELGA ANNA–HORVÁTH KRISZTINA–KARÁCSONY FANNI szerk. 2013. *Félúton 8. A nyolcadik Félúton konferencia (2012) kiadványa*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest, 73–84.
- MOHAY ZSUZSANNA 2015a. Boszorkányperek múlt időben. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. SZTE, Szeged, 121–128.
- MOHAY ZSUZSANNA 2015b. A nehezteléstől a sértésig. A rosszallás pragmatikája középmagyar kori magánlevelekben. *Magyar Nyelv* 111: 174–188.
- MOHAY ZSUZSANNA 2018. *Múltidő-használat a középmagyar korban. A múlt idők középmagyar kori funkcióinak vizsgálata*. PhD disszertáció, kézirat.
- MOLNÁR ÉVA 1942. *Boszorkányperek Magyarországon a XVII–XVIII. században*. Budapest.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 1997. Miként viselkedünk a szavakkal? Benyomáskeltés és nyelvhasználat. *Magyar Nyelvőr* 121: 490–496.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 96: 418–435.
- NÉMETH ILDIKÓ 2002. Az 1528–1529. évi soproni boszorkányperek. In: PÓCS ÉVA szerk. *Közösség és identitás*. L'Harmattan Kiadó, Budapest – Pécs, 163–170.
- NÉMETH MIKLÓS 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NÉMETH MIKLÓS 2008. *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében: nyelvi változók a XVIII. században*. SZTE, Szeged.
- NÉMETH RENÁTA 2001. Múlt idejű igerendszerünk a korai középmagyar korban. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II*. Szeged, 131–139.

- NENONEN, MARKO 2012. Who Bears the Guilt for the Persecution of Witches? *Studia Neophilologica*, 84(Sup1), 70–87.
- NICOLLE, STEVE 2012. Pragmatic aspects of grammaticalization. In: HEINE, BERND–NARROG, HEIKO 2012. *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Oxford University Press, Oxford, 402–412.
- ÖSTMAN, JAN-OLA–VIRTANEN, TUIJA 2011. Text and discourse linguistics. In: ZIENKOWSKI, JAN–ÖSTMAN, JAN-OLA–VERSCHUEREN, JEF eds. *Discursive Pragmatics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 266–284.
- PAHTA, PÄIVI–PALANDER-COLLIN, MINNA–NEVALA, MINNA–NURMI, ARJA 2010. Language practices in construction of social roles in Late Modern English. In PAHTA; PÄIVI–NEVALA, MINNA–NURMI, ARJA–PALANDER-COLLIN, MINNA (eds.) *Social Roles and Language Practices in Late Modern English*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 1–27.
- PALANDER-COLLIN, MINNA 2007. What kind of corpus annotation is needed in sociopragmatic research? *Studies in Variation, Contacts and Change in English 1: Annotating Variation and Change*
<http://www.helsinki.fi/varieng/series/volumes/01/palander-collin/>
- PAPP ZSUZSANNA 1995. A mellérendelő mondatok. In: BENKŐ LORÁND főszerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 719–57.
- PAPP ZSUZSANNA 1999. Vizsgálati szempontok és eredmények ómagyar kori emlékeink szöveggrammatikájában. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*. I. JATE, Szeged, 143–151.
- PETKÓ MÁRTON 2015. A boszorkányperek periratai mint közösség- és identitásképző diskurzusok. *Magyar Nyelv* 111: 147–161.
- PÓCS ÉVA 1983. Gondolatok a magyarországi boszorkányperek néprajzi vizsgálatához. *Ethnographia* 94: 134–147.
- PÓCS ÉVA 1995. Malefícium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok. (Sopron vármegye, 1529–1768). *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 18: 9–66.
- PÓCS ÉVA 1998. Miért nők a boszorkányok? *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 19: 135–153.
- PÓCS ÉVA 2001. Démoni megszállottság és ördögűzés a közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben. In: PÓCS ÉVA szerk. *Demonológia és boszorkányság Európában*. L'Harmattan, PTE Néprajz Tanszék, Budapest, 137–198.
- PUSZTAI FERENC 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21: 380–386.

- RISSANEN, MATTI 2012. Power and Changing Roles in Salem Witch Trials: The Case of George Jacobs, Sr. *Studia Neophilologica*, 84(Sup1.), 119–129.
- ROMAINE, SUZANNE 1982./2009. *Socio-historical linguistics: its status and methodology*. Cambridge University Press, Cambridge – New York.
- SANDERS, TED–SPOOREN, WILBERT 2007. Discourse and text structure. In: GEERAERTS, DIRK–CUYCKENS, HUBERT eds. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 917–397.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–448.
- SÁROSI ZSÓFIA 2015. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111: 129–146.
- SÁROSI ZSÓFIA 2014. A társadalmi és a személyes – két 16. századi nemesúr levelezésében. Történeti szociopragmatikai megközelítés. In: FAZAKAS EMESE–JUHÁSZ DEZSŐ–T. SZABÓ CSILLA–TERBE ERIKA–ZSEMLYEI BORBÁLA szerk. *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. Budapest – Kolozsvár. 126–139.
- SCHIFFRIN, DEBORAH 2006. Variation. In: *In Other Words. Variation in reference and narrative*. Cambridge University Press, 1–33.
- SCHRAM FERENC 1975/1982. Boszorkányok, boszorkányság Magyarországon. In: *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. 3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 15–103.
- SCHWARZ-FRIESEL, MONIKA–CONSTEN, MANFRED 2011. Reference and anaphora. In: BUBLITZ, WOLFRAM–NORRICK, NEAL R. eds. *Foundations of Pragmatics*. Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 347–372.
- SEARLE, JOHN R. 1975/2012. A taxonomy of illocutionary acts. In: *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–29.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1965. *A magyar nyelv névutórendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1988. Az iparosnyelv az irodalomban. KISS JENŐ–SZÜCS LÁSZLÓ szerk. *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ MIKLÓS 2010. Nyelvi átfordítások a jogban. In: SZABÓ MIKLÓS szerk. *Nyelvében a jog – Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Miskolc, 9–29.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2007. A magyar–szlovák kétnyelvűség változatai egy XVII. századi boszorkányperben. In: HOFFMAN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk. *Nyelv, nemzet, identitás III. Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Debrecen – Budapest, 329–343.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013. Ablatívuszi határozóragjaink mikrorendszerének változásai a középmagyar kori boszorkányperekben. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* SZTE, Szeged, 151–168.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2017. A középmagyar múlt idők rendszerének vizsgálata dimenzionális nyelvészeti keretben. In: BENŐ ATTILA et al. szerk. *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016) három szimpóziumának előadásai.* Termini Egyesület, Törökbálint, 76–84.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–[14]*. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA et al. [1–4.] Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, [5–8] Akadémiai Kiadó, Budapest, [9–] Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár] 1975–[2009].
- SZVORÉNYI JÓZSEF 1866. *Magyar nyelvtan*. Heckenast, Pest.
- TAAVITSAINEN, IRMA–FITZMAURICE, SUSAN 2007. Historical Pragmatics: What it is and how to do it. In: FITZMAURICE, SUSAN M.–TAAVITSAINEN, IRMA eds. *Methods in Historical Pragmatics*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 11–36.
- TAAVITSAINEN, IRMA–JUCKER, ANDREAS H. 2007. Speech act verbs and speech act in the history of English. In: SUSAN M. FITZMAURICE–IRMA TAAVITSAINEN eds. *Methods in Historical Pragmatics*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 107–138.
- TAAVITSAINEN, IRMA–JUCKER, ANDREAS H. 2015. Twenty years of historical Pragmatics. *Journal of Historical Pragmatics* 16/1: 1–24.
- TAGLIAMONTE, SALI 2010. The linguistic variable. In: *Analysing Sociolinguistic Variation*. Cambridge University Press, Cambridge, 70–98.
- TAGLIAMONTE, SALI A. 2016. Roots of Variationist Thinking. In: *Making Waves. The Story of Variationist Sociolinguistics*. Wiley Blackwell, Malden – Oxford – Chichester, 74–87.
- TAGLIAMONTE, SALI A. 2018. Near done; awful stable; really changing: The suffixless adverb in dialects of the UK. *Diachronica* 35: 107–143.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + Mutató. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006. Szövegtan. In: KIEFER FERENC főszerk. *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 149–172.

- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY 1996. „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” *Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. MTA Történelemtudományi Intézete, Budapest.
- TÖRÖK GÁBOR 1964. *A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere*. Nyelvtudományi Értekezések 45. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TRAUGOTT, ELIZABETH C. 2012. Grammaticalization and mechanisms of change. In: HEINE, BERND–NARROG, HEIKO 2012. *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Oxford University Press, Oxford, 19–30.
- TSIPLAKOU, STAVROULA–FLOROS, GEORGIOS 2013. Never mind the text types, here’s textual force: Towards a pragmatic reconceptualization of text type. *Journal of Pragmatics* 45: 119–130.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár 1–5*. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VARGA MÓNICA 2013. A határozói igenevek állítmányi szerepéről boszorkányperek szövegeiben. In: DRÁVUCZ FANNI–HAINDRICH HELGA ANNA–HORVÁTH KRISZTINA–KARÁCSONY FANNI szerk. *Félúton 8. A nyolcadik Félúton konferencia (2012) kiadványa*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest, 31–46.
- VARGA MÓNICA 2014a. A határozói igenévi állítmány és ami körülötte van. In: DRÁVUCZ FANNI–HAINDRICH HELGA ANNA–HORVÁTH KRISZTINA szerk. *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain – A Félúton 9. konferencia kiadványa*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest, 29–48.
- VARGA MÓNICA 2014b. Másnapra kelvén – tudniillik az idő. *Magyar Nyelv* 110: 73–85.
- VARGA MÓNICA 2014c. A szövegkoherencia tényezőiről boszorkányperekben: a referensfolytonosság kérdésköre. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA szerk. *Nyelvelmélet és diakrónia 2*. PPKE BTK, Piliscsaba, 168–189.
- VARGA MÓNICA 2015a. A határozói igenév és az igei állítmány viszonyáról boszorkányperekben. *Magyar Nyelv* 111: 54–67.
- VARGA MÓNICA 2015b. „Te öttél meg engemet néne” – A megbetegedés metaforáiról boszorkányperekben. *Magyar Nyelvőr* 139: 321–332.
- VARGA MÓNICA 2015c. „Ezen szódnak ura légy!” – Megszólalásokról boszorkányperekben. In: BÁRTH M. JÁNOS–BODÓ CSANÁD–KOC SIS ZSUZSANNA szerk. *A nyelv dimenziói. Tanulmánykötet Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK, Budapest, 143–154.

- VARGA MÓNKA 2017a. Változó és Változat: A feltételes jelentéstartalom esetei a közép-magyarban. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged, SZTE, 319–336.
- VARGA MÓNKA 2017b. Feltételes jelentéstartalmú mondszerkezetek alakulásáról közép-magyar szövegekben. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA–PINTÉR LILLA szerk. *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK, Budapest–Piliscsaba 137–162.
- VARGA MÓNKA 2017c. „Nem szólhatván, az Úristent segítségül hívta” – A fonák okság kifejezéséről közép-magyar szövegekben. *Magyar Nyelv* 113: 59–74.
- VARGA MÓNKA 2017d. A grammatikalizáció néhány esetéről boszorkányperekben. In: GÉCSEG ZSUZSANNA szerk. *Lingdok 16. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged, 101–120.
http://nydi.szte.hu/LingDok_konfktetek_files/lingdok16.pdf
- VARGA MÓNKA–GUGÁN KATALIN 2017. Rosszéletű tudományos asszony. A boszorkányos tudás megnevezései. *Nyelv és tudomány*: <https://www.nyest.hu/hirek/rossz-eletu-tudomanyos-asszony>
- VARGA MÓNKA 2018. Boszorkányperek lejegyzési és kommunikációs stratégiái – Módszer, párhuzam, problémák. *Magyar Nyelv* 114: 185–200.
- VARGA MÓNKA 2019. (előadás, kézirat) Az evidencialitás kifejezéseiről boszorkányperekben: következtetés, értékelés és újraértékelés.
- R. VÁRKONYI ÁGNES 1990. Közgyógyítás és boszorkányhit. *Ethnographia* 101, 384–432.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1957. Az -n igei személyrag eredetéhez. *Néprajz és Nyelvtudomány* 1: 105–110.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1981. A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. *Magyar Nyelv* 77: 308–315.
- VINNAI EDINA 2010a. A diskurzus kötött rendje: Kihallgatás és jegyzőkönyvezés a magyar büntetőeljáráásban. In: SZABÓ MIKLÓS szerk. *Nyelvében a jog – Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Miskolc, 153–191.
- VINNAI EDINA 2010b. A „jog és nyelv” kutatások. In: SZABÓ MIKLÓS szerk. *Nyelvében a jog – Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Miskolc, 65–90.
- WATERS, CATHLEEN 2016. Practical strategies for elucidating discourse-pragmatic variation. In: PILCHER, HEIKE ed. *Discourse Pragmatic Variation and Change in English. New Methods and Insights*. Cambridge University Press, Cambridge, 41–55.

- WEINREICH, URIEL–LABOV, WILLIAM–HERZOG, MARVIN I. 1968. Empirical Foundations for a Theory of Language Change. In: LEHMANN, WINFRED P.–MALKIEL, YAKOV eds. *Directions for Historical Linguistics*. Austin, University of Texas Press, 95–195.
- ZSILINSZKY ÉVA 1991. A névutók. In: BENKŐ LORÁND főszerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 442–460.
- ZSILINSZKY ÉVA 1992. A névutók. In: BENKŐ LORÁND főszerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 696–714.